

Легуша С. М. Супрун М. О.

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МВС УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ

Рекомендовано Вченою Радою Київського
юридичного інституту МВС (протокол № 13 від 19 вересня 2005 року)

УДК 340.0; 342.7; 351.74
ББК 67.0 я 73 Л 89

Рецензенти:

Калюжний Р. А., доктор юридичних наук, професор
Гупан Н. М., доктор педагогічних наук, професор

Легуша С. М., Супрун М. О. Правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України: сутність, функції та механізм: Монографія. – К.: Київський юридичний інститут, 2005. – 265 с.

ISBN 2311-2220

У монографії розкриті основні положення правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України, в контексті визначення його сутності, функцій та механізму. Зміст правового виховання аналізується із врахуванням змін, які відбуваються у системі громадських стосунків, свідомості особистості. Монографія розрахована на науковців, викладачів, курсантів та студентів закладів освіти правоохоронної системи, а також на широке коло читачів.

© Легуша С. М., Супрун М. О., 2005
©Видавництво: Київський юридичний
інститут, 2005

ЗМІСТ

Вступ	4
РОЗДІЛ 1. Поняття, сутність та мета правового виховання курсантів	6
1.1. Поняття правового виховання та його роль в умовах сьогодення	6
1.2. Мета, завдання та зміст правового виховання курсантів	15
1.3. Принципи та функції правового виховання курсантів	28
РОЗДІЛ 2. Система, організація та ефективність правового виховання курсантів.....	39
2.1.Засоби, форми і методи правового виховання курсантів	39
2.2. Поняття та критерії виміру ефективності правового виховання.....	51
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Перетворення, що відбуваються в українському суспільстві протягом останнього часу в усіх сферах суспільного життя — соціальній, економічній, правовій — спрямовані на зміцнення та розбудову демократичної, соціальної, правової держави. Водночас відбуваються зміни стосовно реалізації прав і свобод людини, створюються необхідні умови для творчого розвитку особи, забезпечення її гідності і добробуту.

Конституція України проголошує пріоритетність правових основ життя, що визначені в її положеннях, нормах, принципах та підкріплюються демократичними засадами і суспільною практикою. На нинішньому етапі державного будівництва великого значення набуває проблема правового виховання населення, адже у більшості громадян рівень правової свідомості та правової культури має бути значно вищим.

Поряд з цим накопичений історичний досвід свідчить, що слабка увага до зазначених проблем може негативно відбитися навіть на стані правового поля та законодавчій базі. Адже без глибокого розуміння соціальної ролі права, суті та змісту правових норм, значення правових відносин неможливе свідоме сприйняття і виконання населенням, державними службовцями вимог правових приписів.

Підвищення морально-гуманістичного потенціалу права, його значення як нормативного вираження соціальної справедливості, міри свободи особистості має сприяти посиленню правового впливу на и поведінку шляхом формування уявлень про правомірну і протиправну поведінку, закріплення умов і критеріїв, що характеризують такі уявлення.

Саме тому вивчення процесів становлення правомірної поведінки, її сутності, мотивів зв'язку з правовим регулюванням суспільних відносин, закономірностями соціалізації особистості, її практичної діяльності є суттєвою особливістю розвитку юридичної науки в сучасних умовах. Вона повинна все більше ставати наукою про соціальну поведінку людини в правовій сфері суспільства.

Проблема вдосконалення існуючого нині процесу правового виховання населення та його окремих категорій є досить актуальною, що потребує наукового опрацювання його загальнотеоретичних засад.

До дослідження проблем правового виховання населення в різні періоди часу зверталось багато науковців. Наприкінці 40-50-х років з'являються наукові роботи П. С. Єлькінда, Є. А. Лукашової, В. Г. Сокурєнка, В. А. Сирцева та ін. [1], в яких досліджуються окремі складові процесу правового виховання населення.

Пік наукових досліджень, що були проведені у сфері правового виховання припадає на 60-80-ті роки. Саме в цей період рядом авторів (Т. І. Демченко, Ф. Ф. Третьяков, В. В. Тищенко та ін.) [2], була здійснена спроба з'ясувати поняття "правове виховання", визначити його мету та завдання.

Поряд з цим необхідно зазначити, що науковим працям цього історичного періоду була притаманна заполітизованість, заідеологізованість, догматизм. Такий підхід призводив до надмірного формалізму, обмежував розвиток наукових поглядів та досліджень.

Проблемами правового виховання різних категорій населення займалися багато науковців (В. Д. Бабкін, В. В. Головченко, О. В. Дамаскін, В. К. Забігайло, В. Р. Зюбін, М. І. Козюбра, Л. М. Корнієнко, Є. В. Назаренко, В. В. Оксамитний, В. П. Сальніков, П. М. Рабінович, В. Т. Томін, О. В. Шмоткін та ін.), які з'ясовували завдання, мету, зміст, принципи, функції, засоби, форми, методи, ефективність правового виховання та критерії її виміру [3].

Кардинальні зміни в дослідженнях проблем правового виховання відбуваються на початку 90-х років, коли Україна проголосила себе незалежною державою. У сучасний період, проблеми правового виховання населення знайшли висвітлення в працях В. В. Головченка, Г. І. Неліп, М. І. Неліпа, К. М. Левківського, Є. І. Федика та ін. [4], у підручниках з теорії держави і права В. О. Котюка, М. М. Марченка, О. Ф. Скаун та ін. [5].

Дослідженню різних аспектів правового виховання присвячені також праці педагогів М. Д. Касьяненка, Л. С. Нечипоренка, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк та ін. [6]. З філософської точки зору правове виховання розглядали В. С. Каптарь, В. А. Чефранов, М. Й. Штангерт тощо [7]. Окремі науковці Є. І. Камишанченко, В. І. Лозова, І. Ф. Прокопенко розглядають правове виховання як складник економічного, І. Ф. Харламов - морального виховання [8].

Автори підкреслюють, що нині існують значні резерви для правової підготовки особистості, набуття нею нових правових знань, правових переконань, навичок, умінь, а відповідно підвищення рівня її правової свідомості і правової культури, законслухняності, правомірної поведінки та соціально-правової активності.

Звертається увага на необхідність дослідження процесу правового виховання окремих категорій населення, а саме курсантів вищих навчальних закладів МВС України.

Актуальність проблеми формування правової свідомості, правової і професійної культури спеціалістів органів внутрішніх справ спонукає державні органи до прийняття відповідних програмних документів, рішень та заходів. Міністерством внутрішніх справ України було видано накази МВС України: від 29.01.1999 року "Про Комплексну програму вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету мі жції на 1999-2005 роки"; № 385 від 17.06.2000 р. "Про організацію виховної роботи з особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ"; № 356 від 11.05.2001 р. "Про затвердження Програми розвитку системи відомчої освіти та вузівської науки на період 2001 - 2005 роки" та ін. [9].

Останнім часом більше увага правовому вихованню цієї категорії населення приділяють науковці та

викладачі, які працюють у навчальних закладах МВС України. Змістовні дослідження проведені українськими фахівцями, що спеціалізуються на дослідженні проблем правового виховання МВС України (В. М. Андріанов, В. Г. Андросюк, В. І. Антипов, М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, В. В. Бородін, С. Д. Гусарев, Л. І. Казміренко, І. Г. Кириченко, Я. Ю. Кондратьєв, А. С. Морозов, А. О. Лігоцький, М. Т. Підаурський, В. Л. Регульський, М. І. Рудницький, О. Ф. Скакун, С. С. Сливка, О. Д. Тихомиров, В. І. Темченко, О. М. Яриш, Г. О. Юхновець та ін.) [10].

Значною подією в розробці теорії та методології правового виховання кадрів органів МВС стала монографія О. М. Столяренка "Юридическая педагогика" [11]. Важливу роль у розробці цього напрямку правознавства відіграють дослідження та публікації зарубіжних вчених А. В. Мещерякової, П. П. Баранова, М. Т. Чарльза, Л. І. Беляєвої, І. В. Горлінського, А. І. Зубкова, М. П. Стурової, Т. W. Gainer, G. Marlin, I. Sülbeck-Harris та ін. [12].

У роботах цих вчених підкреслюється роль особистісного фактора у забезпеченні правових відносин у державі, дотримання юридичних норм, формування правової свідомості і культури у працівників МВС України, забезпечення органічного зв'язку між правовою і професійною культурою. Автори зауважують, що ускладнення правових ситуацій у суспільстві вимагає зростання рівня правового мислення і творчої активності працівників МВС України.

Враховуючи потреби сьогодення щодо підготовки фахівців, професіоналів високого рівня, з відповідним рівнем правової свідомості та правової професійної культури, необхідним є подальше, поглиблене з'ясування поняття, сутності, змісту, функцій і форм правового виховання курсантів як основи їх майбутньої професійної діяльності.

РОЗДІЛ I

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА МЕТА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ

1.1. Поняття правового виховання та його роль в умовах сьогодення

В педагогічній і юридичній науці важливе місце займають дослідження процесу виховання, поняття його суті та мети, а також його окремих видів.

Виховання - це процес, за допомогою якого передається і засвоюється соціально цінний досвід поколінь. В умовах здобуття освіти виховання виступає як спеціально організований і цілеспрямований педагогічний процес формування належного рівня свідомості і поведінки особистості. В процесі формування людини велике значення має її бажання постійно вдосконалювати свої можливості щодо активної свідомої творчої діяльності в усіх сферах суспільного життя.

Суттєвий внесок у розкриття сутності виховання зробили К. Д. Ушинський, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, Г. Ващенко, О. М. Столяренко та ін.

К. Д. Ушинський вважав, що виховання можна розглядати як мистецтво свідомості та волі [13]. Розвиваючи цю думку, вчений зазначає, що виховання - це передбачена діяльність, яка здійснюється школою, вихователями, наставниками. Але, підкреслював К. Д. Ушинський, на людину впливають постійно і "непередбачені вихователі" - природа, сім'я, суспільне середовище [14].

А. С. Макаренко розрізняв виховання у вузькому та широкому розумінні. У вузькому сенсі виховання — це процес систематичного, цілеспрямованого впливу на розвиток особистості з метою її підготовки до виробничої, суспільної та культурної діяльності. В широкому значенні виховання є не тільки свідомий цілеспрямований вплив, а й вплив усієї сукупності умов існування, всіх факторів (як об'єктивних, так і суб'єктивних) на особу [15].

В. О. Сухомлинський, розробляючи теорію виховання обґрунтував необхідність цілісного підходу до всебічного розвитку особистості. Він підкреслював: виховання у широкому розумінні — це багатогранний процес постійного духовного збагачення та оновлення тих, хто виховується, і тих, хто виховує. До того ж цей процес характеризується глибокою індивідуалізацією явищ [16].

Отже, із визначення В. О. Сухомлинського випливає, що він значної уваги надавав гуманізації освіти і виховання. Особливої актуальності цей погляд набуває сьогодні, адже відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю [17].

На думку Г. Ващенка, виховання можна визначити як формування особистості людини з метою її наближення до більш-менш чітко визначеного ідеалу [18].

1. М. Столяренко вважає, що виховання - це цілеспрямований процес формування важливих соціальних рис особистості як громадянина суспільства і носія загальнолюдських цінностей: духовних, світоглядних, патріотичних, гуманних, поведінкових, моральних, правових, культурних, трудових тощо [19].

Одним із головних завдань процесу виховання є досягнення в особі стану вихованості, що проявляється у її ставленні до навколишнього середовища, повазі до загальнолюдських цінностей, закону, прав та свобод людини.

В умовах сьогодення термін "виховання" вживається досить часто, як у засобах масової інформації, в державних та громадських організаціях, установах, так і в повсякденному житті. Найбільш поширеним науковим тлумаченням терміна виховання є визначення його як виду суспільної діяльності, що має на меті формування людей з визначеними якостями (фізичними, розумовими, моральними та ін.), які необхідні в даному суспільстві і допомагають його подальшому розвитку [20].

Дане визначення містить соціальну сутність і об'єктивну необхідність виховання, зумовлену, з одного боку, потребами суспільства, а з іншого — окремого індивіда.

У сучасній науковій літературі поняття "виховання" визначається так:

2. У широкому соціально-політичному значенні поняття "виховання" вживається тоді, коли під ним розуміють сукупність всіх оточуючих людину впливів.

3. У широкому педагогічному розумінні виховання застосовується для окреслення всіх навчально-виховних засобів, які застосовуються різними типами навчально-виховних установ.

4. У вузькому педагогічному розумінні виховання визначається як спеціально організована робота вихователів по формуванню визначених якостей особистості, її поглядів, переконань, умінь шляхом спеціально організованих диспутів, бесід, уроків, екскурсій тощо [21].

Колектив науковців на чолі з академіком В. М. Синьовим розглядає виховання за такими якісними ознаками:

- об'єктивний і вічний характер виховання;
- діалектичний характер виховання, що означає його постійний розвиток і за змістом, і за способами досягнення своєї мети. Це пов'язано як з процесом розвитку суспільства, так і самого виховання, яке має багато суперечностей (як внутрішніх, так і зовнішніх);

—конкретно-історичний характер виховання, тобто зумовленість його мети, завдання, способів впливу на людину, з тим, яким є дане суспільство і які громадяни йому потрібні;

- свідомий характер виховання як загальнолюдської діяльності [21].

Таким чином, виховання можна визначити як процес систематичного, організованого і цілеспрямованого впливу на свідомість людини, її духовний та фізичний розвиток, з метою формування повноцінної особистості як невід'ємної частини суспільства, зумовлений дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників. У широкому розумінні — це сукупність всіх впливів на свідомість, поведінку та психіку людини, які спрямовані на її підготовку до активної участі у виробничому, культурному, громадському житті суспільства. У вузькому сенсі виховання є планомірним впливом батьків, школи та вузу на вихованця.

У суспільно-політичній літературі поняття "виховання" вживається в соціологічному розумінні й ототожнюється з процесом формування соціалізації особистості. Цей процес багатогранний. Він спрямований на вироблення власних життєвих установок шляхом активного пізнання людиною навколишнього світу, набуття соціального досвіду, засвоєння навичок правомірної поведінки тощо. Іншими словами, особа проходить процес соціалізації завдяки загальновідомим джерелам: сім'я, дошкільні навчальні заклади, школа, суспільні інститути, засоби масової інформації тощо. Особливе місце займає тут соціальне дозвілля (як формальне, так і неформальне), в якому інтенсивніше відбувається цей процес [23].

Отже, соціалізація - це процес становлення особистості шляхом засвоєння нею знань, поглядів, установок, зразків поведінки, притаманних даному суспільству, соціальному інституту, групі. Соціалізація відбувається як у ході навчання, так і під впливом широкого кола різнобічних факторів: сімейного і несімейного спілкування, культури, мистецтва, релігії і засобів масової інформації [24].

Сутність правової соціалізації, зазначає О. М. Столяренко, полягає в засвоєнні особистістю правових цінностей, втілення їх у норми свого життя і поведінки, в особисті якості і особливості психології [25]. Для того, щоб жиги за правом, писав російський правознавець С. С. Алексєєв, необхідно, щоб передусім право жило в нас [26].

Дотримуючись такого розуміння, особа по-іншому ставиться до права, до закону, а також до тих соціальних цінностей, що взяті ними під охорону. Тільки в цьому випадку людина замислюється над своїми діями, свідомо обирає правильний варіант поведінки.

На нашу думку, соціалізація - це процес засвоєння людиною насамперед певної системи знань, норм і культурних цінностей, які дають їй змогу функціонувати як повноцінному та рівноправному члену суспільства. Відповідно виховання є предметом досліджень багатьох наук: філософії, соціології, психології, педагогіки тощо.

Одним із видів виховання є правове. Рівень правового виховання, формування правової свідомості та правової культури - один із важливих критеріїв і передумов побудови демократичної, соціальної, правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Перетворення, що відбуваються у державі протягом останнього десятиліття вимагають нових правових підходів та адекватного їм правовиховного впливу. У зв'язку з цим питання правового виховання громадян України в умовах сьогодення набувають особливої актуальності.

Зважаючи на такі обставини, спробуємо за допомогою аналізу досліджень наших попередників і сучасників визначити наукове обґрунтування самої суті правового виховання як проблеми загально-юридичної.

Наприкінці 40-50-х років з'являються наукові роботи П. С. Елькінда [27], В. Г. Сокурєнка [28], Є. А. Лукашової [29], В. А. Сирцева [30] та ін., в яких досліджуються окремі сторони процесу правового виховання населення.

У вищезгаданих наукових працях правова свідомість розглядалась як засіб зміцнення соціалістичної законності, формування якої здійснювалось державними органами та суспільними організаціями під керівництвом Комуністичної партії. Відповідно підкреслювалось, що невід'ємною частиною комуністичного виховання трудящих є виховання їх соціалістичної правосвідомості, яка в той же час виступає активною силою в розвитку і зміцненні радянського соціалістичного ладу.

Таким чином, викладене дає підстави стверджувати, що правова наука цього історичного періоду була заідеологізована і тому не розглядала правове виховання як окремий напрям виховання, а дослідження не мали комплексного об'єктивного характеру.

У 60-80-х роках були проведені дослідження різних форм і методів правового виховання, здійснена спроба відпрацювати визначення поняття "правове виховання", з'ясувати його мету і завдання.

Так Ф. Ф. Третьяков зазначав, що правове виховання — це складний, безперервний і різноманітний процес, спрямований на вирішення багатьох завдань, головними із яких є: формування і розвиток правосвідомості особи як складової частини наукового світогляду; трудове виховання мас; розвиток патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму; прищеплення людям звичок і навичок, що сприяють подоланню пережитків капіталізму в їх свідомості і поведінці; зміцнення соціалістичної законності і правопорядку в країні [31]. На нашу думку, дане твердження необґрунтовано розширює сферу правовиховної роботи і не вказує на її специфіку.

Дещо інший підхід до визначення поняття "правове виховання" пропонує Є. А. Лукашова, вказуючи, що його мета полягає в формуванні високого рівня соціалістичної правосвідомості, глибокої поваги до права і

законності, почуття відповідальності за беззаперечне виконання приписів правових норм. Вона вважає, що правове виховання? це необхідна умова підвищення правової активності трудящих, формування правової культури суспільства, подальшого зміцнення законності і правопорядку [32].

Схожі погляди щодо питань правового виховання містяться в працях В. В. Тищенко [33], Т. І. Демченко [34] та ін.

Пік досліджень у сфері правового виховання припадає саме на цей період, який відповідно характеризує ідеологічну функцію держави, що відтворюється у концепціях правовиховної роботи та соціально-правової діяльності держави, спрямованої на формування законослухняної поведінки населення, яка має переважно примусово-обмежуючий характер.

У багатьох наукових працях того періоду, присвячених юридичній освіті взагалі та проблемам правового виховання зокрема, основна увага звертається на політичну й ідеологічну спрямованість правового виховання. Постійні заклики до підтримання ідей КПРС, несприйняття того, що не відповідає її ідеалам, нівелювання та вплив на думку пересічних громадян були присутні майже в усіх наукових роботах того періоду.

Такий підхід призводив до надмірної політизації та ідеологізації процесу правового виховання, зведення його деякими авторами до вироблення шляхів підкорення державі, обґрунтуванню необхідності застосування примусу та покарання, що пояснюється існуванням тоталітарного режиму, який вводив заборони та перешкоди на об'єктивні результати наукових поглядів та досліджень.

Деякі науковці пов'язували це поняття з поняттям "правове регулювання", останнє визначалося як дія права на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, насамперед норм права [35]. Відповідно проблема правового регулювання як цілеспрямований вплив держави на систему суспільних відносин висвітлюється в юридичній літературі. Поряд з цим протягом десятиліть поняття "право" і "правове регулювання" тлумачились головним чином як механізм контролю за відхиленням поведінки і вирішенням конфліктів, пов'язаних з нею [36].

Це було зумовлено узагальненим підходом до визначення права, яке, на думку значної частини правознавців, відбивало волю панівного класу, розумілось як сукупність правових норм, що забезпечуються державним примусом. "Суть права - приведена в закон воля панівного класу" [37].

Поряд з цим потрібно зазначити, що в науковій юридичній літературі середини 80-х років містились і деякі реалістичні констатації, які були спрямовані на критику догматичного стилю виховання, що орієнтувало на засвоєння знань, просвітницько-пропагандистського механізму впливу на людей [38].

На XXVII з'їзді КПРС уперше на державному рівні правове виховання було виділено у самостійний напрям ідеологічної роботи, який характеризувався його нетерпимістю до правопорушень та визначався як суб'єктивний фактор побудови соціалістичної держави. Проводилась ідея створення юридичного всеобучу [39].

Кардинальні зміни в дослідженнях проблем правового виховання відбуваються на початку 90-х років, коли Україна проголосила себе незалежною державою.

Останнім часом поняття "правове виховання" все більше вживається як у науковій юридичній, спеціальній правовій, педагогічній, філософській, соціологічній літературі, так і в повсякденному житті, зокрема у спілкуванні між людьми.

В сучасних суспільно-політичних умовах України місце правового виховання визначається за номером першим і таким, що спрямовує всі інші ланки освітньо-виховного процесу. Саме цей напрямок є, з одного боку, вихідним першим складником, який визначає, впорядковує всі інші частини, а з іншого? є результатом усієї педагогічної діяльності, бо привчає до певного порядку, дотримання якого допомагає злагоді між громадянами та всіма іншими державними організаціями і установами [40].

Дослідженнями проблем правового виховання нині займаються в основному юристи. Їх метою є аналіз і з'ясування суті праворозуміння, людського виміру права, правопорушень, причин, що до них призводять, а також визначення заходів запобігання їм та профілактики, адже сама сутність поняття правового виховання, з одного боку, завжди має на меті запобігання порушенню законності, а з іншого - виправлення поведінки і формування належного рівня правової свідомості правопорушника, захист прав та інтересів громадян. Адже правопорушення є наслідком недотримання ними правових норм та приписів.

Слід зазначити, що проблема правового виховання є комплексною, адже виходить за рамки правової науки і для її плідної розробки необхідні зусилля не тільки юристів, а й педагогів, психологів, соціологів та інших науковців. Специфіка правового виховання визначається потребою відпрацювання позитивних соціально-правових явищ, які забезпечують правомірну поведінку в сфері, що охоплюється правовим регулюванням.

Конституція України 1996 року чітко визначає, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст. 15) [41]. В статті 37 зазначено, що не допускається створення і діяльність організованих структур, політичних партій у органах виконавчої та судової влади і місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях [42].

У сучасних умовах необхідно, щоб правове виховання проводилось з урахуванням динамізму

суспільного життя та відповідно до прийнятих державою нормативних документів, які регламентують правовиховну роботу.

Основним нормативним документом, який регулює процес здійснення правового виховання населення, є Закон України "Про освіту" [43]. Окремі аспекти даного напрямку виховання регулюються рядом нормативно-правових актів:

Постановою Кабінету Міністрів України № 366 від 29 травня 1995 року була затверджена Програма правової освіти населення, в якій визначені основні напрями правової освіти та форми її реалізації. Програма була розроблена з урахуванням досвіду правовиховної роботи минулих років з метою подальшого розвитку в державі правової освіти та виховання у громадян поважного ставлення до закону і прав людини.

Необхідність прийняття Програми правової освіти населення зумовлювалася передусім тими суспільними перетвореннями, що відбувалися в нашій державі, а саме переходом від командно-адміністративної системи управління до демократичної. Ця Програма передбачала створення необхідних умов для набуття і використання правових знань широкими верствами населення, закріплювала основні напрями правоосвітньої діяльності і першочергові заходи щодо її реалізації.

Програма визначає правову освіту як процес засвоєння знань про основи держави та права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності й правопорядку. Правова освіта - це необхідний елемент правової культури [44].

Згідно з Програмою усі громадяни України мають право на набуття необхідного їм мінімуму правових знань. Для забезпечення цього права держава сприяє створенню системи загальноосвітніх та спеціалізованих навчально-виховних закладів різних форм власності, широкому правовому інформуванню населення через засоби масової інформації та культурноосвітні установи.

Правова освіта визнана обов'язковою в усіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних та вищих навчальних закладах, навчальних закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

На жаль, після прийняття Програми правової освіти населення України реальних змін в організації та проведенні правовиховного процесу не відбулося. Це зумовлено, на думку членів робочої групи Мініюсту України з підготовки Концепції правової просвіти громадян України у 1998? 2000 роках В. Годованця, В. Кампо, В. Тертичного, передусім тим, що за три роки дії Програми рівень правових знань і правової культури населення практично не змінився, якщо не погіршився: зниження рівня злочинності не відбулося. Можна заперечити, що за три роки важко було досягти позитивних результатів у такій непростій справі. Так, але конкретні кроки для їх досягнення, передбачені урядовою Програмою і відповідними регіональними програмами, необхідно було зробити. Звичайно, щось робилося і робиться. Але тільки щось. Приміром не виконані положення Програми про підготовку і видання правових енциклопедій для дітей, підлітків та батьків (п. 23); нових підручників та посібників (п. 24). Більше того, іноді замість розгортання правової просвіти, підвищення її ефективності її згортають. Приміром, останніми роками курс "Правознавство" узагалі був вилучений із навчальних планів професійно-технічних училищ і знову запроваджений лише з 1997/98 навчального року. Сьогодні практично не проводяться огляди-конкурси на кращу організацію правової просвіти у навчально-виховних закладах, закладах культури, соціальних службах для молоді (п. 25). Є й інші положення Програми правової просвіти населення громадян України від 1995 року, що не виконуються або виконуються формально.

Причини незадовільного стану виконання зазначеної Програми та низької правової культури громадян очевидні: в умовах переходу до демократії і ринкової економіки не можна працювати по-старому, тобто далі діяти методом юридичного всеобучу. Диференціація суспільства та інші чинники вимагають більш гнучких підходів до питань її реалізації.

Соціологічні дослідження, всеукраїнські і регіональні опитування громадян України, проведені впродовж останніх 10-15 років, постійно і однозначно засвідчують про перекося у відносинах громадян з владою, невміння їх захистити свої права, а відтак - про низький рівень їх правосвідомості та правових знань [45].

Отже, виникла потреба у виробленні принципово нового підходу до цих проблем. Частково він реалізувався у Концепції правової просвіти громадян на 1999 - 2005 роки, яка розроблена та запропонована Міністерством юстиції України для втілення в життя.

Ця Концепція певною мірою враховує вітчизняний і зарубіжний досвід правової просвіти громадян, результати сучасних наукових досліджень, чинне законодавство, реальний стан правової культури українського суспільства, фінансовий і кадровий потенціал правової просвіти громадян, досвід міжнародного співробітництва.

В проєкті Концепції правова просвіта громадян визначається як система послуг державних, муніципальних і громадських структур, які в обов'язковому порядку або факультативно забезпечують певний стандарт правових знань, навичок, інформацій, консультацій необхідних громадянину для прийняття рішень у вирішенні питань суспільного життя, захисту його прав і свобод [46].

В Україні склалася певна система закладів правової просвіти громадян, а саме: заклади освіти, культури, науки, науково-методичні і методичні установи різних форм власності, органи управління в галузі освіти та

координації у галузі правової просвіти громадян. Створення такої системи має на меті всебічний розвиток правосвідомості населення, задоволення потреб у правовій інформації та профілактика правопорушень, заохочення до участі у будівництві демократичної, соціальної, правової держави відповідно до ст. 1 Конституції України [47].

Положення Концепції закріплюють, що вона діє виключно в межах Конституції та законів України і ця дія поширюється не лише на громадян України, а й на інших фізичних осіб, а саме: іноземців, осіб без громадянства та інших осіб, які перебувають на території України. Таке вирішення питання відповідає гуманістичному принципу здійснення органами держави своїх повноважень. Розширення кола суб'єктів, рівень правової культури яких зростає завдяки впливу різних форм правової просвіти, слугуватиме більш ефективному процесу реалізації ними норм права. Крім того, це сприятиме поліпшенню безпеки в суспільстві, оскільки всі суб'єкти суспільних відносин шляхом накопичення певних правових знань шукатимуть безконфліктних шляхів вирішення своїх проблем.

За останній період дещо активізувалася робота по розробці державних стандартів щодо регулювання юридичної освіти в Україні (проект) - це зумовлено якісною зміною соціальної значущості юриспруденції. Юридична професія стала однією з найбільш престижних. Водночас робота, що здійснюється у державі щодо регулювання юридичної сфери, фактично обмежується галуззю законодавства та перебудовою юридичної практики. Ефективність реформування як у правовій сфері, так і в масштабах усього суспільства безпосередньо залежить від рівня кваліфікації юридичного корпусу держави. Сучасний стан вищої юридичної освіти характеризується тим, що насиченість країни юристами залишається диспропорційною [48].

Серед основних напрямів реформування визначаються такі:

- розробка й удосконалення відповідно до Конституції України та законів держави нормативної бази для забезпечення функціонування системи юридичної освіти;
- прогнозування державної потреби у юридичних кадрах різних освітньо-кваліфікаційних рівнях та визначення оптимальної мережі навчальних закладів, що здійснюють підготовку юристів, виходячи з потреб регіонів;
- чітке визначення змісту юридичної освіти;
- співвідношення загальнотеоретичної та прикладної підготовки;
- визначення державних стандартів юридичної освіти та підготовки фахівців за даною спеціальністю;
- створення стрункої системи набуття правових знань.

Питанням удосконалення юридичної освіти приділяється значна увага з боку науковців. Так В. Комаров вважає, що вища юридична освіта займає своє особливе місце в системі вищої школи. Це зумовлено тією роллю, яку покликано відігравати право в нашому житті. В Україні почався рух за відродження, а точніше? за народження нового права. Ідея про те, що суспільство повинно управлятися правом протягом тривалого часу була лише академічним поняттям. І тому ідея нового права є визначальною у вузівській доктрині. Фахівці з юридичною освітою становлять основу кадрового забезпечення процесів побудови правової держави, мають важливе соціальне призначення, несуть відповідальність за дотримання прав і свобод громадян. Подальший розвиток вищої юридичної освіти можливий за умови здійснення поступових змін у системі юридичної освіти при підтримці держави. Тому є доцільним розробка і прийняття Державної програми розвитку юридичної освіти, яка б на нових теоретичних, методологічних і організаційних засадах забезпечила вдосконалення системи вищої юридичної освіти в державі [49].

На думку О. Бабкіної, сьогодні можна говорити про необхідність нової освітньої парадигми - гуманістичної, що визначає зміну "споглядалної" установки в навчанні на діяльність творчу, яка поєднує в собі інтереси як суспільного виробництва, так і особистості. Проблемне навчання, індивідуальний підхід, відмова від уніфікації навчального процесу, введення нових критеріїв освіченості, втілення в навчальний процес нових освітніх інформаційних технологій - все це в сукупності має допомогти подолати існуючі недоліки в системі вищої освіти України [50].

У сучасній педагогіці в Україні поняття правового виховання визначається як формування морально-правової (а також естетично-правової) культури, яка включає в себе: володіння певною системою знань і ціннісних орієнтацій, естетики, моралі права в єдності; готовність дотримуватись правових норм і громадянських обов'язків; правову пропаганду; виховання в душі поваги до законів і прав; формування активної життєвої позиції; неприпустимість антисуспільних дій та порушень громадського порядку [51].

Автори "Класичної педагогіки" Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк та В. Г. Паснюк визначають правове виховання як організований і систематичний вплив на свідомість і почуття людини з метою формування у неї правосвідомості, поваги до конституційних норм та правопорядку, розвитку вмінь, необхідних для виконання норм права, законів і свого суспільного обов'язку [52].

М.О.Супрун наголошує, що психолого-педагогічній літературі правове виховання розглядається як один із напрямів виховання, що включає в себе правову пропаганду, виховання в душі поваги до закону України та норм права, формування стійкої позиції до антиправових проявів і порушників громадського порядку. Здійснюється всіма соціальними інститутами виховання на всіх рівнях - у навчальних закладах, за місцем роботи та проживання громадян [53]. Автор "Юридичної педагогіки" О. М. Столяренко визначає правове виховання як вузловий напрям у педагогічному забезпеченні правової соціалізації і правової культури населення. Ця робота, зазначає О. М. Столяренко, вимагає особливої педагогічної майстерності, тому що без

неї правові знання так і залишаються знаннями, а правові повчання не втілюються в правові звички виховуваних [54].

Ми погоджуємось з думкою О. М. Столяренка щодо наявності в учасників правовиховного процесу високого рівня педагогічної майстерності, адже саме наявність останньої надає змогу ефективно впливати на свідомість, волю та поведінку особи, а також стане запорукою досягнення належного результату (мети) правового виховання.

В наукових джерелах, які визначаються як педагогічні, міститься мало інформації про роль і місце правового виховання в загальній системі виховання. Повніше, ширше і обсяговше тлумачать це поняття юристи. На жаль, у небагатьох публікаціях порушуються питання правового виховання з позицій загальнофілософських та новітньосоціологічних.

Так, В. А. Чефранов вважає, що одним із важливих аспектів духовного удосконалення людини в умовах розвинутого суспільства є правове виховання, без якого неможливе подальше зміцнення законності і правопорядку, поважного ставлення до права, до закону [55].

Проблему правового виховання як засобу активізації людського чинника з'ясував В. С. Каптарь [56]. В його дослідженні міститься спроба визначити поняття "людський фактор", проаналізувати його соціально-філософський зміст і значення для процесу правового виховання.

На думку М. Й. Штангрета, правове виховання є одним із шляхів активної соціалізації особи, причому такої, що вимагає на даний час суспільство [57]. До філософських словників це поняття до цього часу не включене.

Деякі науковці (І. Ф. Прокопенко, Є. І. Камишанченко, В. І. Лозова) розглядають правове виховання як складник економічного. На їх думку, важливим завданням економічного виховання є правове виховання, яке необхідна умова успішної економічної діяльності [58].

І. Ф. Харламов пише, що правове виховання є частиною морального, відповідно моральність у суспільстві підтримується не юридичними чи адміністративними санкціями, а силою суспільної думки, вираженням суспільної оцінки моральних чи аморальних вчинків [59].

Слід зазначити, що, на думку цих науковців, виховний вплив не можна розглядати окремо від інших напрямів виховання, таке тлумачення призводить до недооцінки ролі права в суспільстві, його виховної та регулятивної функцій, значно знижує правову відповідальність, адже виховання - це єдиний процес, взаємопов'язаний, взаємодоповнюючий.

1. Неможливо уявити правове виховання без морального, адже вони тісно переплітаються. Це пояснюється тим, що і право, і мораль спрямовані на формування необхідної поведінки людей відповідно до визначених норм та принципів поведінки.

Моральне виховання - це цілеспрямований процес формування у людини знань, моральних потреб, ідейно-моральних переконань, моральних якостей і почуттів, стійких і звичних норм поведінки, які відповідають моральному ідеалу [60].

Соціальна діяльність людей, їх вчинки та інші юридичні дії завжди підлягають моральній оцінці. Моральне виховання і свідомість, інші дії, зокрема юридичні, виражають погляди людей на норми та принципи, дотримання яких забезпечується переконанням людини, її суспільною думкою. Закономірність у взаємодії права і моралі пояснюється постійним збільшенням впливу моралі на право і правосвідомість [би].

Поряд з цим єдність принципів права і моралі не означає їхнього повного збігу. Схожість полягає в тому, що норми моралі охоплюють своїм регулюванням велику частину суспільних відносин, і саме моральна свідомість визначає загальні правила поведінки людей у суспільстві, виконання та дотримання яких забезпечується суспільною думкою, самодисципліною особистості.

2. Правове виховання органічно пов'язане з ідейно-політичним вихованням. Право є одним із засобів здійснення державної політики. Воно надає політичним вимогам загальнообов'язкового характеру, забезпечує стійкість та визначеність суспільних відносин. Держава за допомогою права повинна впливати на людей з метою формування в їх свідомості переконання (ідей) побудови демократичної, соціальної, правової держави.

3. Правове виховання тісно пов'язане з трудовим вихованням, метою якого в сучасних умовах є формування шанобливого ставлення до праці у будь-якій сфері (фізичній, інтелектуальній). Право стимулює ідейну і психологічну готовність до трудової діяльності, потяг до високоякісної праці та професіоналізму, виховання в особі дисципліни в трудовій сфері, свідомого ставлення до праці, вміння та навичок. Сюди ж необхідно віднести виховання культури праці, поваги до людей, які працюють, формування переконання, що лише праця людей, яка забезпечує виробництво матеріальних і духовних цінностей, всього необхідного для життя особи, а також вміння керувати цими процесами забезпечить достатній рівень життя людей, їх матеріальний і духовний добробут. Крім того, результатом трудового виховання є формування в свідомості людини негативного ставлення до проявів аморальності у сфері "трудового життя", вироблення твердої позиції у необхідності дотримання вихованцями вимог чинного законодавства, зокрема Конституції України, стаття 43 якої передбачає "...кожен має право на працю, що включає можливість заробити на життя працюю, яку він вільно обирає і на яку вільно погоджується". Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки, та перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб [62].

4. У поняття правового екологічного виховання необхідно включати передусім освітньо-навчальну роботу з населенням. Через правове виховання (правову освіту, формування правосвідомості, вироблення правової поведінки) забезпечується гармонійний розвиток особистості в найширшому розумінні цього слова - у природному оточенні [63].

Отже, екологічне правове виховання реально забезпечує злагоду між людьми, між державами, іншими суб'єктами суспільних відносин з усім навколишнім світом.

5. Правове виховання постійно взаємодіє з розумовим, суть якого полягає в оволодінні вихованцем певної сукупності знань про суспільство, природу, навколишнє середовище, світоглядних понять та уявлень на ту чи іншу проблему. Процес розумового виховання необхідно розглядати, з одного боку, як розвиток у особи розумових сил і здібностей, діалектичного, абстрактного, евристичного, а також системного мислення, а з іншого - оволодіння інтелектуальними, розумовими операціями (аналізом, синтезом, доказовістю, порівнянням тощо).

6. Не можна розглядати правове виховання без естетичного. Його спрямування: засвоєння певної системи знань, понять, уявлень з метою забезпечення естетичного ставлення до дійсності, розуміння і об'єктивна оцінка прекрасного в природі, мистецтві, в праці і спілкуванні між людьми. Естетичне виховання передбачає формування і утвердження естетичних поглядів і переконань, смаків, художнього кругозору, вмінь і навичок творчої художньо-естетичної діяльності, тобто формування і розвиток естетичної культури особистості [64].

7. Фізичне виховання спрямоване на забезпечення нормального фізичного розвитку особи, зміцнення її здоров'я, вироблення навичок особистої гігієни. Воно повинно формувати у людини ставлення до свого здоров'я як до цінності, тобто виховувати потребу у здоровому способі життя (відмова від алкоголю, надмірностей тощо); навчити прийомам самоуправління та саморегуляції своїм станом; сформувати стійку звичку дотримання правил особистої гігієни та фізичної культури, створити умови для реалізації кожної потреби в підтриманні та закріпленні хорошої фізичної форми [65]. В більшості випадків фізичне виховання є основою для розвитку правового.

8. Правове професійне виховання визначається як цілеспрямована, планова і організаційна діяльність державних органів і суспільних організацій, в ході якої з урахуванням об'єктивних умов суспільного життя у спеціалістів формується система професійних правових знань і уявлень, емоцій, почуттів і установок, що забезпечують їх свідомо-активну правомірну поведінку в процесі професійної діяльності та інших сферах [66].

Отже, професійно-правове виховання формує у громадянина комплекс таких правових і професійних знань, умінь, навичок, звичок, уявлень та переконань, які забезпечують його становлення як особистості та фахівця відповідного рівня.

Взаємодія правового виховання з іншими напрямками виховання: трудовим, моральним, професійним тощо, передбачає всебічний розвиток особистості, відставання ж на будь-якому напрямку соціального розвитку особистості призводить до дезінтеграції і може зумовити протиправну поведінку.

Повертаючись до аналізу поняття "правове виховання", слід зауважити, що ряд науковців (М. І. Козюбра, В. В. Оксамитний, П. М. Рабінович) вважає, що правове виховання — це насамперед діяльність, яка має скерований вплив на правову свідомість [67]. З цією думкою погоджуються М. К. Козир та Н. В. Посьть, розглядаючи правове виховання як діяльність, спрямовану на формування правової свідомості та творчості найвищого рівня, від якої залежить його ефективність [68].

Більш ширше тлумачить дане поняття дослідник правової педагогіки І. Ф. Рябко, який підкреслював, що правове виховання - це визначений і систематичний вплив на свідомість, психологію виховуваних (індивідів і суспільних груп), усього способу суспільного життя та ідеологічних чинників з метою формування у них на основі правової ідеології глибоких і стійких уявлень, переконань і почуттів, прищеплення їм високої правової культури, навичок юридичного спілкування, відповідно до рівня і вимог сучасного правового розвитку суспільства [69].

З визначення І. Ф. Рябко слідує, що він розглядає дане поняття досить широко, з одного боку, як вплив на свідомість, а з іншого - як вплив ідеологічних чинників та всіх реалій суспільного життя, в тому числі роботу вихователів. Позитивним аспектом цього тлумачення є визначеність, систематичність з'ясування об'єктів правовиховного впливу. Так, це тлумачення є більш ширшим, але воно, як і визначення, наведені вище, не називає мети правового виховання.

У першому томі "Юридичної енциклопедії" (1998 рік) правове виховання визначається як система формування правової свідомості і правової культури населення, що є визначальним фактором у забезпеченні законності і правопорядку в державі [70].

Деякий інший підхід до визначення поняття правового виховання міститься в довіднику "Юридична термінологія", де зазначено, що це соціально-правова допомога особі, передусім молодій, у формуванні правової свідомості та правової культури, вихованні почуття людської гідності, розуміння соціальної цінності права; найгуманніший спосіб профілактики правопорушень, подолання явищ і наслідків правового нігілізму [71].

Цю думку поділяють автори Юридичного словника-довідника за редакцією Ю. С. Шемшученка, але вони вважають, що до вищезгаданого поняття правового виховання необхідно додати - формування навичок

правомірної поведінки [72].

У дослідженнях останніх років, які були проведені науковцями України та Росії, підкреслюється, що правове виховання - це цілеспрямована, систематична діяльність держави, її органів та їх службовців, суспільних об'єднань та їх колективів по формуванню і підвищенню правової свідомості та правової культури; певна система правових знань, вмінь, навичок, правового мислення, почуття права, законності, поваги до права і закону, поваги до тих соціальних цінностей, які регулюються і охороняються правом і законодавством [73].

Позитивним у цих дослідженнях є те, що вони стосуються мети правового виховання, а саме - формування належного рівня правової свідомості та правової культури з чітким визначенням кола суб'єктів правовиховної діяльності.

Погоджуючись з зазначеними дослідниками у визначенні цього поняття, слід також підкреслити, **що** воно повинно бути: системним, систематичним, цілеспрямованим та організованим.

Більш глибокі дослідження поняття правового виховання дають можливість розглядати його як «ладне багатоаспектне явище».

Так, В. Т. Томін розглядає правове виховання в широкому та вузькому розумінні цього слова. У широкому значенні правове виховання особистості - це багаторічний процес впливу на її правосвідомість і правову культуру, який включає в себе вплив суспільного устрою життя, чинного законодавства, юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, освіти та соціального навчання. При цьому такий **вплив** може не усвідомлюватись однією чи двома сторонами (суб'єктом та об'єктом) правовиховного процесу.

У вузькому розумінні правове виховання - це спеціальний, організований і цілеспрямований вплив на правосвідомість особи. Він має значно менше аспектів, ніж правове виховання у широкому значенні. Правове виховання у вузькому значенні є складовою частиною правового виховання у широкому [74].

На нашу думку, таке визначення поняття правового виховання є суперечливим, оскільки формування належного рівня правової свідомості та правової культури є метою і результатом правовиховного процесу, **а** не засобом його впливу.

З В. Т. Томіним погоджуються багато науковців (В. В. Головченко, В. С. Ковальський), але вони більш широко тлумачать дане поняття. На їх думку, правове виховання являє собою процес правової соціалізації особи, сприйняття нею вимог права, його результативного значення.

У широкому розумінні цей процес є наслідком впливу на людину багатьох факторів соціально-економічного устрою життя, політичного режиму, внутрішньої політики, норм законодавства та юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, а також загальної освіти та юридичного навчання.

Правове виховання у вузькому розумінні — це різновид соціальної діяльності з надання громадянам правового та педагогічного захисту (допомоги) громадськими та благодійними організаціями, правоохоронними органами, батьками щодо з'ясування прав і обов'язків, можливості реалізувати їх у різних сферах життя; юридична, педагогічна, та психологічна допомога, інша цілеспрямована діяльність, яка має на меті формування у громадян правових ідей, уявлень, традицій, емоцій, правових оцінок, моделей і зразків норм поведінки [75].

Ще в 1974 році Л. М. Корнієнко довела, що необхідно термінологічно розрізнити ці поняття, і правове виховання у широкому розумінні називати соціально-правовим, а у вузькому - правовим [76].

Необхідність широкого розуміння правового виховання пояснювалась важливістю обліку впливу на **суб'єктів** виховання суспільно-політичного ладу, соціальних умов, безпосереднього оточення - всієї **об'єктивної** основи правового виховання [77].

На нашу думку, цінність визначення поняття правового виховання в широкому розумінні, полягає насамперед у тому, що воно надає можливість фахівцям права, спираючись на історичний досвід виховання, зрозуміти тенденції сучасної науки про виховання.

Такий підхід говорить про те, що в процесі формування особистості необхідно враховувати значення багатьох зовнішніх чинників, серед яких визначальними є: соціально-економічний устрій життя, політичний режим, традиції суспільства, а також роль правової практики та виховання.

Також дане визначення відрізняється достатньою глибиною, яка синтезує раціональні елементи та можливості розгляду правового виховання у вузькому значенні а також стимулює подальше пізнання процесу правового виховання.

О. Ф. Скакун та М. К. Подберезький розглядають правове виховання як цілеспрямований, постійний вплив на людину з метою формування правової культури і прагнення до активної правомірної поведінки [78].

На нашу думку, таке визначення поняття правового виховання має дискусійний характер, адже об'єктом правовиховної діяльності є не вся людина, а лише її свідомість, тому слід додати вплив на свідомість людини.

З іншого боку правове виховання сьогодні - це не контроль за свідомістю особи, не формування соціально-апологічного пристосування, а педагогічна та соціально-правова допомога людині в розвитку її творчої індивідуальності, почуття людської гідності, розуміння ролі права, як засобу забезпечення її законних інтересів. Перш ніж виховувати особу слід зрозуміти багатогранність її правових і протиправних зв'язків, що зумовлюють конкретні вчинки. Тобто педагогові доцільно знати ті глибинні сили, які перебувають поза явною поведінкою особи. Впливати на них значно складніше, ніж агітувати чи примушувати поводитися певним чином [79].

На нашу думку, влучним є визначення К. М. Левківського, який пропонує розглядати правове

виховання, як систематичну і цілеспрямовану діяльність державних органів та суспільних організацій щодо формування у людини правової свідомості і свідомого ставлення до законів загальнонародної держави. Воно покликане поширювати правові знання, формувати правові переконання та правову культуру, шховувати почуття повага до норм права, переконання в необхідності їх виконання, прищеплення навичок Правомірної поведінки населенню [80].

Правове виховання є необхідним чинником, який пробуджує в особі усвідомлення відповідальності за свою державу, яка повинна гарантувати забезпечення прав кожного громадянина, і що кожен громадянин повинен усвідомлювати:

- право є принцип і порядок людського блага - індивідуального і загального. Загальне благо - це основа, зміст і парадигма правового типу організації соціально-політичної спільності людей [81];

- нормативно-правові акти є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами, яким вони адресовані, за їх невиконання або неналежне виконання держава застосовує примус. Громадяни повинні усвідомлювати дію загального принципу "дозволено тільки те, що безпосередньо не заборонено законом";

- усі нормативно-правові акти повинні не суперечити, а відповідати загальноприйнятим принципам права;

- нормативно-правові акти приймаються тільки уповноваженими органами державної влади, шляхом правотворчої діяльності в межах своєї компетенції та законодавчо визначеної процедури;

- чіткий розподіл повноважень між вищими органами державної влади, що відповідає конституційному принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову (ст. 6 Конституції України);

- державні органи влади повинні спрямовувати свою діяльність на забезпечення прав і свобод громадян, що зафіксовано в Основному Законі (розділ 2 Конституції України);

- всі громадяни рівні перед законом, вони повинні сумлінно виконувати та дотримуватись їх;

- найвищою цінністю в державі є людина (ст. 3 Конституції України).

Отже, у проаналізованих визначеннях поняття правового виховання розкривається його місце і значення в загальній системі виховання. Крім того, автори підкреслюють, що процес правового виховання значною мірою збігається з процесом правової соціалізації особистості, на яку впливають:

- стан економіки, законності, правопорядку, рівень розкриття злочинів у державі;

- рівень правової свідомості й правової культури населення;

- якість використання державними органами та суспільними організаціями засобів впливу на формування правової вихованості особи;

- результат та ефективність профілактичної роботи серед населення;

- професійно-педагогічна майстерність та морально-психологічна підготовка учасників правового виховного процесу тощо.

Ряд авторів вважає основною метою правового виховання: формування високого рівня правової культури, який передбачає, з одного боку, знання, повагу та свідоме виконання особою положень, норм, принципів Конституції України, норм права і чинного законодавства, а з іншого - вміння правильно застосовувати знання вищезгаданих правових приписів у повсякденному житті та практичній діяльності.

Узагальнюючи вищевикладені визначення поняття правового виховання можна дати таке його формулювання: правове виховання - це цілеспрямована, організована, послідовна, систематична та системна діяльність з боку держави, її органів, установ та організацій, інших учасників правовиховної діяльності з метою формування у особи належного рівня правової свідомості та правової культури, законослухняності, правомірної поведінки, а також прагнення до соціально-правової активності.

Поряд із цим необхідно зазначити, що існують суттєві недоліки, які роблять процес правового виховання поверховим.

1. Мало теоретичних розробок, які стосуються проблеми правового виховання окремих категорій населення, йдеться про те, що в умовах сьогодення не існує спеціальних державних програм, які враховували б специфіку окремих груп населення.

2. Правовиховна робота нерідко має декларативний характер, тобто проводиться поверхово, відображаючи основні правовиховні заходи на папері, що призводить до негативних наслідків.

3. Повільно долається правовий нігілізм. Йдеться про те, що неповага та невиконання законів, положень, норм та принципів Конституції України та інших соціальних норм останнім часом стала притаманною значній кількості громадян, установ та організацій, хоча, як правильно зазначає С. С. Алексєєв, закони повинні виконуватись, інакше руйнується сам феномен держави, організованого суспільства [82].

4. Не повністю враховуються правові потреби людей, тобто відповідні державні та громадські органи, організації та установи, педагоги та вихователі поверхово доводять до громадян ті правові знання, які їм будуть потрібні у роботі, навчанні та повсякденному житті.

Таким чином, в умовах сьогодення рівень правовиховної роботи не повною мірою відповідає вимогам часу, тим суспільним перетворенням, які почали відбуватися в державі. Недостатній науковий підхід і практична значущість правового виховання, неналежний зв'язок між його основними етапами, поверхово, не завжди належна поінформованість населення, слабкий зв'язок освіти з суспільною практикою, недостатнє усвідомлення потреб правової самоосвіти є основними недоліками правового виховання.

Для подолання цих недоліків необхідно спрямувати роботу на:

- розробку теоретико-методологічних основ правового виховання;
- розвиток правової педагогіки як науки про закономірності і механізми освіти, навчання, виховання, які притаманні правовій сфері, діють у суспільстві і впливають на неї, на стан законності та правопорядку, на діяльність юридичних органів та їх службовців, а також спрямовану на розробку сукупності і системи наукових знань про вищезгадані явища і процеси, зміцнення законності і правопорядку, надання допомоги всім, хто займається дослідженням цих проблем на практиці.

1.2. Мета, завдання та зміст правового виховання курсантів

З точки зору педагогічної та юридичної науки мета, завдання та зміст правового виховання курсантів визначаються низкою нормативно-правових та нормативних документів, а саме: Конституцією України, нормативно-правовими актами, наказами Міністерства внутрішніх справ України, навчальними програмами та навчальними планами.

Філософська, правова, психолого-педагогічна наукова думка має певні здобутки у розробці теоретико-методологічних засад даного напрямку виховання.

Одним із важливих питань будь-якої діяльності є визначення її мети. Мета - це уявна і бажана майбутня подія чи стан, здійснення яких є проміжним причинним кроком на шляху до мети, що є своєрідним уявленням результату нашої дії [83]. Мета - передбачення в свідомості результату, на досягнення якого спрямована дія. Як безпосередній мотив - мета направляє і регулює дію, пронизує практику як внутрішній закон, якому людина підпорядковує свою волю. Мета відображає активну сторону людської свідомості, має відповідати об'єктивним законам, реальним можливостям навколишнього світу і самого суб'єкта [84].

За визначенням С. І. Ожегова, мета - це те, до чого прагнуть, що необхідно здійснити [85]. В. І. Даль вважав, що мета - це кінцеве бажання, прагнення, намір, чого хто намагається досягти. Без мети нічого не роблять [86].

Категорія мети у вигляді логічної моделі фіксує бажане, до чого людина прагне, що є для неї взірцем у певному виді діяльності, а отже, є активним чинником людської свідомості. Мета тісно пов'язана з засобами її дослідження і має винятково важливе значення для спрямування, організації діяльності, постановки конкретних завдань [87].

Надбанням сучасної юридичної науки є розробка поняття мети правового виховання.

Мета правовиховного процесу є складовою частиною системи правового виховання, а разом з тим і його стрижнем, віссю, що надає системі правового виховання цілісності. Метою функціонування складної системи правового виховання в нашому суспільстві є формування правової свідомості, без якої неможлива правильна юридична оцінка реальних життєвих обставин (юридична кваліфікація), що забезпечує якісну реалізацію норм права [88].

Деякі автори вважають, що необхідно внести ясність щодо визначення мети правового виховання. Погляди, які мають місце в літературі про те, що метою правового виховання є формування високого рівня правосвідомості, на їх думку, звужує як сферу правового виховання, так і сам термін "правова свідомість". Адже поняття високий рівень є достатньо розпливчастим через відсутність критеріїв оцінки такого рівня [89].

Ряд науковців у своїх працях зверталися до визначення суті та змісту мети правового виховання, здійснювали її аналіз.

Так О. В. Дамаскін та В. Р. Зюбін стверджують, що метою правового виховання є досягнення свідомого, добровільного виконання громадянами вимог законів, розвиток у них почуття поваги до права, правильної позиції в сфері правовідносин [90].

Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк зазначають, що основною метою правового виховання є розвиток у людини правових почуттів, установок, вмінь і можливостей [91].

На думку російського правознавця Н. Л. Гранат, правове виховання володіє відносно самостійною метою, специфікою методів її досягнення і організаційних форм. Безпосередня мета - правомірна поведінка, в тому числі правова активність громадян і професійна активність юристів та інших державних службовців у процесі реалізації їх компетенції. При цьому треба мати на увазі й профілактику правового нігілізму, а також професійної деформації свідомості юристів-професіоналів [92].

Такий підхід, на нашу думку, є не повним, оскільки у визначенні не вказано, що мета правового виховання передбачає формування належного рівня правової свідомості та правової культури.

М. К. Подберезький визначає мету правового виховання в період розбудови незалежної і правової держави як таку, що передбачає формування громадянина, який усвідомлює своє місце та призначення в суспільстві [93].

Безумовно це так, але дане визначення мети правового виховання, на нашу думку, також є недостатньо повним. Необхідно до цього додати, як зазначалося, формування належного рівня правової культури та правової свідомості, соціально-правової активності та правомірної поведінки населення, адже саме наявність у свідомості, волі й поведінці людини цих чинників дає змогу вважати її особистістю, що усвідомлює своє місце та призначення в суспільстві.

В теорії і методиці правового виховання було запропоновано "виділення трьохрівневої ієрархії мети в діяльності, спрямованої на формування комплексу специфічних якостей особистості в правовій сфері життєдіяльності:

- формування системи правових знань (найближча мета);
- формування правового переконання (проміжна мета);
- формування мотивів і звичок, правомірної, соціально-активної поведінки (кінцева мета)" [94].

На нашу думку, виокремлення послідовності дослідження мети правового виховання є доцільним і правильним, адже, з одного боку, це реалізує своєрідний підхід до правового виховання з точки зору позиції його побудови, та дає змогу врахувати основні елементи правової свідомості - знання права, правові емоції, готовність до правомірної поведінки, а з іншого - дає змогу визначити конкретні завдання в правовиховній роботі.

В. О. Котюк вважає, що мета правового виховання може бути загальною і конкретною. Загальною метою є формування правосвідомості і правової культури особистості громадянського суспільства. На його думку, її можна конкретизувати залежно від завдань і особливостей правовиховного процесу. Наприклад, перед школою, дитячим садком і сім'єю стоїть завдання сформувати звичку дотримання правил дорожнього руху, порядку в дитячому садку, школі і на вулиці [95].

Автори підручника "Правовое воспитание молодежи" М. І. Козюбра, В. В. Оксамитний, П. М. Рабінович у правовому вихованні розрізняють основну (головну) і додаткову; кінцеву і проміжну, загальну і часткову (спеціальну, специфічну); віддалену, ближню, безпосередню та іншу мету. Але, на їх думку, правовому вихованню притаманні єдність мети, в рамках якої кожна із них має свої особливості і специфічні риси, що по-різному здійснюються [96].

Цікавим є твердження В. В. Головченка, Г. І. Неліп, М. І. Неліпа, які вважають, що мету правового виховання можна класифікувати за різними напрямками, а саме за:

- обсягом — на: загальну, конкретну, стратегічну;
- терміном, часом її здійснення — на: ближчу, довготривалу, перспективну;
- змістом ~ на: освітню, профілактичну, агітаційну [97].

Узагальнюючи різноманітність підходів до визначення мети правового виховання в загальному розумінні, можна зробити висновок про її складність і багатовимірність. Але поряд з цим безспірно, що лише правильний вибір мети правовиховної діяльності дає підстави сподіватись на отримання належного результату в правовиховній роботі, а відповідно поліпшити її якість, зміст та ефективність. Її основні аспекти можуть використовуватись і при визначенні мети правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України.

На нашу думку, мета правового виховання курсантів - це його основна складова частина, яка об'єднує елементи, що беруть участь у правовиховному процесі в єдину нероздільну систему і полягає в бажанні досягти необхідного результату правовиховної діяльності.

Вважаємо, що метою правового виховання курсантів є:

1. Формування необхідного рівня правової свідомості, правової та професійної культури і підготовки. Головне в професійній правовій культурі - усвідомлення високого місця права, його верховенства в правовому полі держави [98].

А. С. Морозов розглядає правову культуру за такими ознаками, як:

- досвід засвоєння правових цінностей суспільства;
- духовно-практична властивість особистості;
- основу професійної діяльності.

Правова культура, зазначає А. С. Морозов, не є простим накопиченням знань, уявлень, понять правового змісту. Вона являє собою комплекс духовно-практичних якостей, які забезпечують саморганізацію високого рівня професійної діяльності працівників міліції [99]. На думку В. П. Сальникова, професійній культурі притаманний більш високий ступінь знання і розуміння правових явищ, а також професійної поведінки [100]. Змістом професійної правової культури, на думку Є. І. Федика, є:

- теоретично обґрунтована повага до права й переконаність у його соціальній та особистісній цінності;
- глибокі фундаментальні юридичні знання;
- висока загальна культура й широка ерудиція, освіченість;
- високий рівень інтелекту і духовності;
- принципово вмотивована правомірна поведінка як у службовій діяльності, так і в повсякденному житті;
- висока громадянсько-правова активність.

Крім цього, зазначає Є. І. Федик, до сукупності ознак індивідуальної професійної правової культури українського юриста мають входити ще й такі риси:

- глибоке усвідомлення цілей державно-юридичного регулювання в Україні у нинішній історичний період;
- розуміння підвищеного, можна сказати, "надзвичайного" значення юридичної професії саме за сучасних умов державотворення й ринковотворення в Україні;
- усвідомлене прагнення і практичні вміння якнайповніше втілювати у життя всі приписи нової Конституції України, які є нормами прямо дії (ст. 8);
- виважено-критичне ставлення до чинного законодавства з метою його удосконалення;
- позапартійність професійно-юрщичної правової культури (що, проте, не означає її абсолютної

деідеологізованості);

— вміння і навички правильно конкретизувати, витлумачити та застосовувати чинні законодавчі та інші юридичні норми або, іншими словами, досконале володіння юридичною технікою (технікою юридичної роботи) [101].

2. Виховання законслухняності, службової дисципліни та правомірної поведінки, а також соціально-правової активності курсантів.

3. Прищеплення курсантам любові та поваги до Батьківщини, обраного фаху, бажання та готовність розбудовувати українську державу, вірно служити їй народові.

4. Формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

5. Профілактика причин, наслідків і явищ правового нігілізму серед даної категорії населення.

З іншого боку мету правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України слід диференціювати за такими напрямками:

— освітній - набуття необхідного рівня правових знань про положення, норми і принципи Конституції України, законодавство держави та галузі права, правові норми та приписи, норми, що містяться в статутах, наказах, настановах, інших нормативних документах, які регламентують їх діяльність;

— виховний - полягає у прищепленні, з одного боку, поважного ставлення до положень, норм та принципів Конституції України, законодавства держави, норм права та інших соціальних норм, правових приписів, статутів, наказів, настанов, нормативних документів, а з іншого? свідомого, добросовісного, беззаперечного їх виконання;

— практичний - відображає вміння застосовувати вищезгадані правові знання у практичній діяльності, тобто чітко орієнтуватися в законодавстві, вміти знаходити та використовувати необхідні правові норми та приписи, надані їм законом права та виконувати покладені на них обов'язки, реалізовувати в межах наданих повноважень завдання та функції держави.

Отже, правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України має на меті формування належного рівня їх правової свідомості та правової і професійної культури, законслухняності, службової дисципліни, правомірної поведінки, а також соціально-правової активності, а в остаточному підсумку - формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Важливе місце в процесі правового виховання курсантів займає визначення його конкретних завдань. В юридичній науці існують різні підходи щодо їх класифікації.

Так, Є. В. Назаренко визначила, що до основних завдань правовиховної роботи належать:

— поширення правової інформації серед населення;

— перетворення правових знань мас на переконання, виховання поваги до закону;

— виховання правової активності населення, прагнення до участі в боротьбі суспільства за удосконалення права і зміцнення законності [102].

Вважаємо, що слід погодитися з думкою Є. В. Назаренко щодо визначення завдань правового виховання, але при цьому треба мати на увазі, що неналежна оцінка хоча б одного з них може призвести до негативних наслідків у правовиховній роботі, адже правове виховання - це складний, системний, багатогранний процес, в якому всі зазначені завдання є взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими. А отже, їх вчасне та правильне виконання надає змогу очікувати належних результатів у правовиховній роботі з населенням, у тому числі з курсантами вищих навчальних закладів МВС України.

На думку В. В. Головченка, першорядним завданням правового виховання є надання особі певного мінімуму правових знань, створення змістовного складу правових переконань, установок і поглядів з позиції зміни державного та правового статусу України, формування демократичної, правової держави [103].

З цією думкою погоджуються Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк, які стверджують, що одне із основних завдань правового виховання є допомога особі набути необхідних правових знань, засвоїти норми Конституції України і чинного законодавства [104].

Безумовно, слід погодитися з думкою згаданих науковців, адже саме певний мінімум правових знань надасть можливість громадянам знати свої права та обов'язки, орієнтуватися в тій чи іншій життєвій ситуації, що потребує регулюючого впливу права. Іншими словами, для того щоб дотримуватися положень, норм та принципів Конституції, інших соціальних норм та усього законодавства взагалі, необхідно передусім знати та правильно орієнтуватись у тих ситуаціях, які вимагають вирішення за допомогою застосування норм права.

М. К. Подберезький вважає, що завданнями правового виховання є засвоєння права як зводу законів [105]. Такий підхід дещо звужує проблему визначення завдань правового виховання і його мети в цілому, оскільки, на нашу думку, засвоєння лише змісту законів і пщзаконних нормативно-правових актів, які діють у державі, не забезпечить досягнення належного рівня правового виховання населення, в тому числі курсантів вищих навчальних закладів МВС України.

М. М. Фіцула зазначає, що правове виховання у загальній системі національного виховання вирішує тільки йому властиві завдання. До них передусім належить формування правової свідомості особи. Правова свідомість людини є головним чинником, який впливає на вибір способів поведінки, на готовність до дій у тій чи іншій ситуації [106].

Дещо інший підхід до визначення завдань правового виховання пропонують автори колективної монографії "Формування правосвідомості юриста" С. С. Сливка, М. І. Рудницький, М. Т. Підгурський та ін.

Вони вважають, що одне із головних завдань правового виховання - формування звичок, які є еталоном правосвідомості юриста. До таких звичок можна віднести: звичку дотримуватись норм права (утримання від здійснення дій, що охороняються правом); звичку виконувати норму права та юридичні обов'язки (виконання позитивних дій); звичку використовувати норми права (ініціативне і творче здійснення права) [107].

М. К. Козир та Н. В. Шость одночасно виділяють конкретні та безпосередні завдання правового виховання. До них слід віднести:

- формування у кожного системи знань з питань основ держави і права, розвиток інтересів до цієї галузі знань і зв'язок права з життям;
- формування поваги до держави, до її конкретних органів;
- прищеплення навичок правомірної поведінки;
- виховання нетерпимості до різних правопорушень;
- формування потреби та вміння активно захищати в установленому законом порядку свої права та законні інтереси інших осіб;
- формування вміння протистояти хибним поглядам на нашу державу, її закони [108].

1. В. Дамаскін та В. Р. Зюбін визначають, що загальними завданнями правового виховання є формування правомірної поведінки і забезпечення режиму законності. Безпосередніми завданнями правового виховання є: підвищення поінформованості про зміст правових норм; засвоєння правових вимог; формування переконання в соціальній необхідності, корисності і обов'язковості права; втілення міцних навичок правомірної поведінки. Відповідно основними завданнями правової підготовки курсантів є засвоєння ними правових норм, необхідних для успішного виконання посадових функцій, правильного застосування законодавства, ефективного використання правових засобів у проведенні організаторської і виховної роботи у військових підрозділах і частинах [109].

Отже, О. В. Дамаскін та В. Р. Зюбін розуміють завдання правової підготовки досить широко, з одного боку, як вивчення основ галузей права, військового законодавства, а з іншого — як формування правової свідомості та правової і професійної культури. При цьому правову свідомість необхідно розглядати як чинник, що зумовлює правомірну поведінку, а правову і професійну культуру не лише як певний рівень знань про право, певне ставлення до нього, а й вміння застосовувати ці знання в практичній діяльності.

Підсумовуючи вищевикладені різноманітні підходи до визначення завдань правового виховання населення, необхідно визначити, що ця проблема є досить складною і її вирішення залежить від багатьох факторів, одним із яких є з'ясування особливостей завдань правового виховання стосовно певної категорії населення. Оскільки предметом нашого дослідження є правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України, відповідно необхідно визначити його завдання.

2. На основі набутої раніше правової інформації надати курсантам певний рівень правових знань з питань державності, основ галузей права, положень, норм та принципів Конституції України, її законодавчих актів.

Перші основи правових знань людина набуває ще в дитячому садку, школі, побуті, сім'ї. Вони, безумовно, мають ознайомлюючий характер передусім про норми права, його основні галузі та являють собою певну інформацію, що має правовий зміст.

У правовиховній роботі з курсантами вищих навчальних закладів МВС України слід надавати такий обсяг правової інформації, який би забезпечив на основі набутих раніше правових знань, розуміння положень, норм та принципів Конституції України, взагалі правових приписів. Крім вищезгаданих правових знань, курсантам обов'язково потрібно знати правові норми, які регламентують діяльність та компетенцію органів внутрішніх справ, адже в майбутньому саме вони будуть їх застосовувати в практичній діяльності.

Роль правових знань у формуванні правосвідомості особистості визначається тим, що вони є основою, на якій базуються правові погляди, уявлення, переконання, визначається спрямованість і установки поведінки [110]. Таким чином, правові знання, надають можливість курсантам сформувати правильні правові переконання, правове мислення, правові установки, які не суперечать закону і допомагають обрати відповідний варіант поведінки.

3. Виховання у курсантів зацікавленості у необхідності отримання правових та професійних знань.

Вважаємо, що формування у курсантів певного рівня правових та професійних знань, що знадобляться їм як нині так і в майбутній професійній діяльності, значною мірою залежить від їх зацікавленості у необхідності отримання інформації, що має правовий характер. Саме тому всі учасники та організатори правовиховного процесу повинні мати схильність, педагогічну майстерність, знання, вміння та бажання викладати матеріал таким чином, щоб у даній категорії населення викликати неабияку зацікавленість у необхідності її отримання.

4. Формування відповідних правових переконань і правових почуттів. Одним із завдань, яке потребує першочергового вирішення, що повинні ставити педагоги, керівники, вихователі та організатори правовиховного процесу перед курсантами вищих навчальних закладів МВС України є формування правових почуттів, які б, впливаючи на їх свідомість та поведінку, допомагали обрати правильний варіант поведінки в ситуації, що потребує правового врегулювання.

До них слід віднести: вибір мети, що не суперечить нормам права; досягнення її законним шляхом з використанням прогресивних сучасних засобів; запобігання порушенню норм права, профілактика причин і наслідків їх виникнення; свідоме негативне ставлення до порушників цих норм; відповідальність за прийняті рішення тощо .

Правові почуття виконують роль: по-перше, психологічних чинників, що сприяють правильному подоланню внутрішніх суперечностей духовного світу особистості; по-друге, психологічному ставленню особистості до правових явищ і їх наслідків; по-третє, мотивів правомірної поведінки; по-четверте, емоційних форм саморегуляції, самооцінки вчинків і дій особистості; по-п'яте, емоційних компонентів ціннісної поведінки [111].

Таким чином, процес формування правових почуттів повинен відбуватися, з одного боку, на основі набутих правових знань, а з іншого - шляхом отримання, сприйняття, удосконалення в свідомості курсантів тієї чи іншої інформації, матеріалу, прикладів, що мають правовий характер.

З погляду ставлення особи до права в цілому правові почуття, на нашу думку, слід розглядати як:

- позитивне ставлення особи до правових явищ;
- негативне ставлення до тих, хто порушує норми права.

Отже, правові почуття є одним із елементів, які притаманні свідомості особистості. Їх присутність, земного боку, допоможе курсантам обрати такий варіант поведінки, який відповідав би нормам права та моралі, допоміг їм вийти з різних екстремальних ситуацій, а з іншого? відсутність правових почуттів зумовлює поведінку, що суперечить нормам права та моралі, адже регулятором згаданих чинників будуть, як правило, емоції та страх.

5. Вироблення необхідного правового мислення, волі, вміння реагування в складних екстремальних ситуаціях - це завдання, що потребує вирішення в процесі правового виховання курсантів і формується подібним до правових почуттів і правових установок шляхом. Але, на думку деяких науковців - В. В. Головченка, Г. І. Неліп, М. І. Неліпа, правове мислення набуває системного, практичного характеру наявності двох умов, які взаємно доповнюють одна одну: вивчення права і залучення особи до юридичної діяльності. Тобто наслідком вивчення правових норм може стати знання вимог законів. Правове мислення - де не лише рівень розуміння права, а й наявність комплексу навичок застосування правових знань [112].

6. Сприяння закріпленню у свідомості курсантів правових установок, правових переконань, правових навичок, правових умінь.

Оскільки правова установка - це схильність особи до сприйняття змісту норм права, його поведінки, оцінки, готовності до дії, вчинку, який має юридичне значення, або як вірогідність того або іншого варіанту поведінки в сфері правового регулювання; своєрідний результат правової вихованості, сконцентрована у вигляді конкретної програми поведінки в певних умовах, що формується із всіх належних суб'єкту правових (і протиправних) знань, оцінок, думок, настроїв, звичок, навичок, відносин до когось-небудь і чогось-небудь, які переходять у зацікавленість і прагнення [113], відповідно наявність цих чинників у свідомості та поведінці курсантів надасть їм можливість правильно розуміти суть та зміст положень, норм та принципів Конституції України, законів держави, норм права та інших соціальних норм, взагалі правових приписів, а також норм статутів, наказів, настанов, керівних документів, що регламентують їх діяльність, допоможуть зробити правильний вибір дій в тій чи іншій правовій ситуації. Стосовно правових переконань, то насамперед, це елемент правової свідомості особи, який вказує на її ставлення до права, закону та тих цінностей, що взяті ними під охорону.

Що стосується правових навичок, то вони характеризуються мірою засвоєння курсантами на базі одержаних раніше правових знань процесів правової дійсності. Відповідно правові звички - це наявність у свідомості даної категорії населення елементів поведінки, які вказують їм як діяти в тій чи іншій правовій ситуації. Правові звички є наслідком багаторазового повторення і закріплення у психіці особи або внутрішньою її потребою щодо вибору поведінки.

Правові вміння - характеризуються як наявність у курсантів певної правової інформації, властивостей, навичок, звичок, що надають їм можливість активності в життєвих ситуаціях.

Поряд з цим необхідно зазначити, що наявність у свідомості та поведінці курсантів правових звичок, навичок, умінь, переконань, правового мислення, правових установок є свого роду поштовхом до активної правової діяльності, а отже, зовнішньою об'єктивацією соціально-правового розвитку категорії населення, яка є об'єктом нашого дослідження.

7. Закріплення у курсантів правильного розуміння та свідомого виконання норм права, адже в недалекому майбутньому курсанти стануть офіцерами органів внутрішніх справ і відповідно будуть самі роз'яснювати сутність і зміст правових норм, а також стежитимуть за дотриманням законності та правопорядку в державі.

8. Виховання поваги до всіх органів державної влади, обраного фаху та твердого переконання щодо важливості майбутньої професії працівника правоохоронних органів.

9. Проведення різноманітних правових заходів, створення відповідної атмосфери у правовому шхованні, переконання курсантів у необхідності дотримання та виконання вимог присяги, статутів, настанов та інших нормативних документів, що регламентують їх діяльність.

10. Вироблення відповідної готовності, непримиренного ставлення до антигромадських проявів, порушення встановлених правил поведінки, правопорядку.

11. На базі отриманих правових знань і установок формування у курсантів вміння і навичок активної правової, оперативної-службової діяльності, вміння творчо і активно здійснювати свої функціональні обов'язки, свідомо обирати правомірні варіанти поведінки, тверді переконання у необхідності права*для нормальної життєдіяльності суспільства, його членів, звички дотримуватись чинного законодавства, брати

активну участь у боротьбі з правопорушеннями.

12. Розробка наукових засад проведення правовиховного процесу, його прогресивних форм, методів та засобів, які були б об'єднані у певну програму, що складалась з логічно поєднаних елементів, мала наукове обґрунтування, систему; відповідала певним вимогам щодо підготовки спеціалістів для органів МВС України та не суперечила стандартам Міністерства освіти та науки України.

Отже, неабияке значення в процесі правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України відіграє правильне визначення завдань правовиховної роботи, адже саме правильність у наборі завдань забезпечить поступовий, поетапний вплив на свідомість, волю та поведінку даної категорії населення. Крім того, правильний вибір завдань правового виховання забезпечить досягнення його мети.

Звертаючись до завдань правового виховання необхідно зазначити, що соціальну цінність будь-якої суспільної діяльності необхідно аналізувати передусім з точки зору характеру і наслідку її впливу на існуючі соціально-економічні, політичні та інші суспільні відносини.

В умовах становлення соціальної, правової держави та громадянського суспільства в Україні існує необхідність удосконалення правовиховної роботи населення, в тому числі курсантів вищих навчальних закладів МВС України. За останній період дещо активізувалася наукова розробка проблеми правового виховання працівників міліції.

Так, наприкінці 80-х років деякі аспекти правового виховання молодих співробітників міліції висвітлював В. В. Бородін у своєму науковому дослідженні "Воспитание правовой культуры у молодых сотрудников милиции" [114]. Зокрема, він пише, що одним із найбільш дієвих шляхів формування правової культури у молодих співробітників міліції поряд із дотриманням службової дисципліни є ефективне використання форм, методів і засобів правового виховання.

Основними формуючими чинниками, важливими імпульсами правовиховного впливу на молодих співробітників міліції, зазначає В. В. Бородін, має бути саме право як важлива соціальна цінність, що гарантує свободу поведінки і визначає її відповідальність перед державою і суспільством [115].

На початку 90-х років деякі аспекти формування професійної правосвідомості працівників міліції досліджував В. І. Темченко [116]. Він визначає, що формування професійної правосвідомості працівників міліції відбувається за допомогою об'єктивних (економічний, політичний устрій, правова система суспільства і т. ін.) та суб'єктивних (правове виховання, освіта) факторів. На його думку, ці фактори є необхідними компонентами формування професійної правосвідомості. При цьому обидва компоненти взаємодіють, взаємозумовлені, взаємопов'язані. Правове виховання працівників міліції в роботі пропонується розуміти, як цілеспрямовану, систематичну діяльність державних органів, громадських організацій, партій, рухів, професійних колективів, засобів масової інформації з метою впливу на їх свідомість і спрямовану на формування певних професійно значущих правових знань, ідей, уявлень, почуттів, установок працівників міліції [117]. Також В. І. Темченко визначає структуру правового виховання працівників міліції та його мету.

Варто відмітити і монографічне дослідження С. С. Сливки "Професійна етика працівників міліції: теоретико-правовий аналіз" [118]. Він визначає, що правове виховання в органах та підрозділах внутрішніх справ будується з урахуванням їхньої структури за двома основними напрямками: підвищення правової культури особового складу; участь працівників міліції у формуванні правової свідомості населення. Автор розглядає основні засоби, форми та методи правовиховної роботи [119].

Слід відмітити і колективну монографію С. С. Сливки, М. І. Рудницького, М. Т. Підгурського та ін. "Формування правосвідомості юриста" [120]. В цій роботі з'ясовуються певні питання впливу правового виховання на правосвідомість юриста. Визначаються джерела правового виховання, суб'єкти, об'єкти, аналізуються принципи, а також розглядається, які засоби, форми і методи використовуються правоохоронними органами в процесі правовиховної діяльності. Крім того, виділяються завдання та мета правового виховання юристів.

С. Д. Гусарев та О. Д. Тихомиров розглядають проблеми юридичної деонтології, суть і зміст юридичної освіти, юридичної діяльності тощо [121].

Також слід звернути увагу на погляди професора О. Ф. Скакун, яка розглядала категорії "правосвідомість", "правова культура", "професійна правосвідомість" і "правова культура співробітників органів внутрішніх справ", з'ясовувала поняття "правове виховання", зокрема його функції, механізм тощо [122].

Важливою є монографічна робота А. С. Морозова "Формування правової культури у майбутніх працівників міліції", яка присвячена дослідженню процесу виховання правової культури у курсантів на основі теоретичного і дослідно-експериментального вивчення проблеми. Зокрема, визначено сутність правової культури працівників міліції, її зміст і способи виявлення; розкрито особливості та рівні сформованості правової культури у курсантів тощо [123]. Та слід зауважити, що А. С. Морозов розглядає проблеми формування правової культури у майбутніх працівників міліції з точки зору педагогічної науки, що таким чином дещо знижує інтерес до даного дослідження.

Звертаючись до зарубіжного досвіду дослідження окремих аспектів правового виховання курсантів необхідно виділити монографію М. Т. Чарльза "Профессиональная подготовка сотрудников полиции (милиции) США и России", який вважає, що одним із шляхів професійної підготовки рекрутів (курсантів) є формування їх правової культури і професійно значимих якостей. На його думку, ефективний розвиток системи професійної підготовки поліцейських в США можливий лише за умови комплексного підходу, на основі розробки і реалізації організаційних, правових і фінансово-економічних заходів і знаходиться в прямопропорційній

залежності від державної політики в сфері освіти, удосконалення нормативно-правової бази поліцейської професійної освіти, стандартизації і інтеграції освітніх програм.

Зокрема, в сфері навчання та професійної підготовки перед поліцейськими академіями М. Т. Чарльз виділяє такі завдання: по-перше, власне саме навчання, яке передбачає не тільки передачу знань, але й формування правової культури, інтелектуальний розвиток рекрутів (курсантів); по-друге, розвиток емоційної сфери рекрутів (курсантів), який передбачає не тільки формування навичок емоційної саморегуляції, а й особливий підхід до процесу навчання, що враховує їх емоційні особливості; по-третє, психомоторний розвиток, який передбачає розвиток специфічних навичок поведінки, необхідних в їх подальшій роботі [124]. Точку зору М. Т. Чарльза поділяє цілий ряд американських фахівців, що спеціалізуються на професійній підготовці рекрутів (курсантів) в поліцейських академіях СІЛА, а саме Т. W. Gainer, G. Mariin, J. Surbeck - Harris та ін. [125].

Вшचेвикладений аналіз досліджень В. В. Бородіна, В. І. Темченка, С. С. Сливки, О. Д. Тихомирова, С. Д. Гусарева, А. С. Морозова, О. Ф. Скакун, М. Т. Чарльза та ін., є внеском у розвиток наукових уявлень про складний процес правового виховання курсантів, але поряд з цим він потребує подальшого поглибленого дослідження.

В Росії цій проблемі була присвячена монографія "Правовое воспитание курсантов. Готовится приказ", авторами якої є О. В. Дамаскін та В. Р. Зюбін. У ній правове виховання визначається як сукупність форм і методів, що утворюють систему засобів впливу на людей з метою формування високої правової культури, правомірної поведінки, перетворення правових знань на стійкі переконання, підвищення суспільної активності громадян, що передбачає цілеспрямоване, послідовне і систематичне формування правосвідомості. Але необхідно зазначити, що автори даної монографії визначають поняття правового виховання курсантів у загальному розумінні, не враховуючи його специфіки, що робить його поверховим та значно знижує значення даного видання.

Незважаючи на це, цінним є визначення найбільш важливих напрямів правовиховної роботи у військових навчальних закладах, а саме:

- політична і правова освіта, виховання поваги до права, свідоме, сумлінне виконання законів, прагнення активно боротися за зміцнення військової дисципліни і правопорядку;
- формування правової свідомості в комплексі з політичним, правовим, військовим і моральним вихованням;
- чітка організація служби військ, підтримання в курсантських підрозділах статутного порядку, що виховує дисциплінованість і організованість;
- особистий приклад офіцерів вузів у виконанні законів;
- виявлення та усунення причин і умов, що сприяють скоєнню провин і злочинів;
- створення атмосфери, що виключає можливість скоєння правопорушень;
- правова пропаганда;
- організація індивідуально-виховної роботи з особовим складом на основі глибокого вивчення і **врахування** особливостей кожної людини, її звичок, потреб, а також аналізу взаємовідносин, які складаються в колективі [126].

Поряд з цим необхідно зазначити, що це дослідження було присвячене правовиховному процесу курсантів вищих військових закладів освіти, а відповідно не може в повному обсязі відповісти на питання, які стосуються специфіки правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України.

На нашу думку, правове виховання курсантів можна визначити, як цілеспрямовану, організовану, послідовну, систематичну та системну діяльність з боку державних органів, інших учасників правовиховної діяльності з метою формування в них належного рівня правової свідомості та правової і професійної культури, свідомого ставлення та беззаперечного виконання вимог нормативно-правових приписів, виховання поваги до них, законослухняності, необхідності дотримання службової дисципліни, правомірної поведінки, прагнення до соціально-правової активності.

Процес правового виховання курсантів здійснюється шляхом розкриття гуманістичного змісту права, як рівної міри свободи, розрізнення категорій "право" і "закон", з'ясування значення людського виміру права, органічного поєднання теорії і практики організації та проведення правовиховної діяльності. Відповідно до цього в процесі навчання має зосереджуватися увага на вивченні курсантами нормативно-правової бази, що існує в Україні, законів, а також нормативних відомчих матеріалів, ознайомлення з теорією та практикою їх застосування.

Правовиховну роботу, з одного боку, необхідно розглядати як засіб ідейно-політичного, трудового, морального та інших напрямів виховання, що є стимулом для зростання активності курсантів у їх професійній діяльності, а з іншого - як важливий фактор проведення профілактичних засобів і організаційних заходів щодо виявлення та усунення причин і наслідків правопорушень, перевиховання правопорушників.

Крім того, правове виховання курсантів слід розглядати з точки зору формування у них поваги та любові до Батьківщини, адже основою усієї системи виховання в Україні є національна ідея, яка відіграє роль об'єднуючого, консолідуючого чинника в суспільному розвитку, спрямованого на вироблення життєвої позиції людини, становлення її як особистості, громадянина своєї держави, незалежно від її етнічної приналежності.

Правове виховання, впливаючи на свідомість і поведінку курсантів, з одного боку, сприяє формуванню переконань, особистісних потреб, що сприяє їх перетворенню на позитивні звички та правила поведінки, а з

іншого - є засобом озброєння знаннями з галузей права, функціональними обов'язками та обов'язками громадянина своєї держави. Усвідомлення курсантами того, що закон — це сформульоване правило поведінки, яке обов'язкове для кожного громадянина, є необхідним фактором полегшення їх діяльності, а також зняття багатьох проблем суспільного, економічного, політичного та іншого характеру, які можуть з'явитися у їх майбутній роботі.

Правове виховання курсантів сприяє зростанню правової і професійної культури, поліпшенню їх фахової підготовки, що буде важливою умовою їх становлення як майбутніх фахівців, професіоналів вищого рівня, а також знадобиться у практичній та службово-бойовій діяльності, підтримання ними відповідного рівня службової дисципліни, дотримання прав та свобод людини.

Одним із найважливіших аспектів правового виховання курсантів є визначення змісту правовиховної роботи на сучасному етапі.

Чому виховувати і як виховувати? Які правові знання і в якому обсязі необхідно надавати курсантам? У чому полягає особливість правовиховного процесу із даною категорією населення, адже в майбутньому курсанти отримають вищу юридичну освіту?

На думку С. Д. Гусарева та О. Д. Тихомирова, головною тут є проблема підготовки не просто юриста, а працівника високого рівня кваліфікації, тобто професіонала своєї справи. Професіонал - це добре підготовлений фахівець конкретної справи, тому система підготовки таких спеціалістів має відбивати специфіку практичних завдань, які треба вирішувати працівнику у повсякденній роботі [127]. Адже, як зазначає В. В. Комаров, фахівці з юридичною освітою становлять основу кадрового забезпечення процесів побудови правової держави, мають важливе соціальне призначення, несуть відповідальність за дотримання прав і свобод громадян [128]. Саме тому зміст правового виховання курсантів необхідно визначити з урахуванням соціально-економічних, політичних та інших суспільних відносин, коли суттєво змінюються взаємовідносини між громадянином та державою.

Зміст правового виховання - це процес цілеспрямованого і системного впливу на індивідуальну чи групову правосвідомість усім набором "інструментів", якими володіє суспільство. Змістовна сторона правового регулювання має двоїсту площину: з одного боку, зміст правового виховання виступає як систематичний і цілеспрямований процес впливу на правосвідомість, а з іншого - це система спрямованих дій суб'єкта виховання для досягнення належного рівня правової культури і правосвідомості вихованців [129].

На думку В. О. Котюка, зміст правового виховання - це найбільш складне питання в системі правового виховання чи навчання, оскільки тут потрібно визначити, які правові знання і в якому обсязі необхідно давати. Теорія і практика правового виховання свідчать, що для різних категорій і соціальних груп населення цей зміст зумовлений правовим статусом особи в суспільстві [130].

Більш слушним є визначення професора О. Ф. Скакун, яка під змістом правового виховання розуміє процес цілеспрямованого і систематичного впливу на правосвідомість особистості (групи) за допомогою сукупності (комплексу) правових заходів, визначених способів і засобів, якими володіє суспільство [131].

С. Д. Гусарев та О. Д. Тихомиров під змістом юридичного навчання розуміють засіб, за допомогою якого досягається результат професійної юридичної освіти; він є змістом і структурою навчальної інформації, що оданується особою, містяться у освітньо-професійних програмах підготовки, навчальних планах, програмах навчальних дисциплін, підручниках, посібниках, інших дидактичних матеріалах. Крім того, до змісту юридичного навчання належить комплекс практичних завдань і вправ, що забезпечують формування професійних і навчальних умінь і навичок, первинного досвіду професійної юридичної діяльності [132].

Є. В. Назаренко в теорії правового виховання було запропоновано виділити основні складові змісту правового виховання:

- навчання праву, поширення правової інформації, за допомогою якої населенню дається визначена сума знань про правову дійсність;
- виховання у населення поваги до права, закону, формування правових переконань, правових ідеалів;
- формування правової активності людей [133].

Ці підходи до з'ясування поняття "зміст правового виховання" можуть використовуватись у процесі розробки теорії і практики змісту даного напрямку виховання з курсантами вищих навчальних закладів МВС України.

Це дає підстави стверджувати, що проблема змісту правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України є досить важливою. Адже правильна розробка змісту правовиховної роботи надасть можливість її учасникам визначити необхідний рівень та обсяг правових знань, шляхи їх передачі, а також надасть можливість підібрати найбільш оптимальні заходи правовиховного впливу на свідомість, волю, психіку та поведінку особи.

Насамперед важливого значення в сучасних умовах набуває визначення кількості та якості правових знань, які будуть надаватись у процесі навчання та виховання курсантів. Крім того, особливу увагу слід звернути на взаємозв'язок освіти, навчання і виховання, які забезпечують вагомий внесок у розвиток та становлення особистості курсантів.

Про це свідчать, зокрема, рішення, прийняті останнім часом у системі як освітньої, так і правоохоронної діяльності. В Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI століття") в розділі "Стратегічні

завдання та пріоритетні напрями реформування освіти" зазначено, що відродження і розбудова національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави, формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я, забезпечення пріоритетності розвитку людини є можливими лише за умови нероздільності навчання і виховання, їх органічного поєднання, впорядкування змісту навчання і виховання, формування цілісної та всебічно розвиненої особистості, створення нової правової та юридичної бази освіти [134].

Поряд з цим потрібно усвідомити, що важливо, щоб освіта, навчання і виховання були розвиваючими, тобто здійснювались цілеспрямовано, утворюючи систему взаємодіючих та взаємодоповнюючих компонентів.

Тут слід погодитись з думкою відомого російського вченого В. М. Бехтерева, який писав: якщо освіта спрямована на примноження людських знань і відповідно на розвиток ерудиції, то виховання слугує "облагораживанию" духовних почуттів і створенню, зміцненню волі. Звідси зрозуміло, що якою б не була освічена людина, але якщо почуття її залишилися на рівні глибокого егоїзму, якщо вона буде позбавлена відомою мірою і волі, то вся її освіта з погляду суспільної корисності буде простим баластом, не більше. Якщо, з іншого боку, людина з освітою отримує протягом свого розвитку неповний обсяг почуттів і волі, то її освіта може стати лише засобом задоволення особистих потреб і в цьому розумінні слугуватиме тільки тому, щоб створити неслухняного члена суспільства [135].

Використання зазначених компонентів має бути пропорційним, тобто в навчанні необхідно створити можливості для реалізації одночасно освітньої, виховної і розвиваючої функції. Саме комплексність та вміння правильно побудувати навчальний процес та правовиховну роботу забезпечить досягнення відповідної ефективності і буде важливим чинником у підготовці фахівців правоохоронних органів.

При організації правовиховної роботи з курсантами, розробці її змісту на весь період навчання потрібно враховувати: особливості адаптації до нових умов; службову діяльність; навчання, побут, поведінку, психологію; мотивацію і спрямованість їх діяльності; специфіку обраної спеціальності.

Крім того, до важливих чинників впливу на процес правового виховання курсантів належать такі:

1. Загальні:

- ~ статус вузу, його освітні, навчальні, наукові та виховні можливості;
- історія навчального закладу, його авторитет, традиції тощо;
- умови для отримання правових і професійних знань, навичок та вмінь (бібліотеки, спеціальні аудиторії, спортивні, читальні, комп'ютерні зали, місця для самостійної підготовки).

2. Організація керівництва вузу:

- авторитет, стиль діяльності керівників навчального закладу, їх особистий приклад;
- активна участь в організації освітнього, навчального і виховного процесу;
- турбота про курсанта, вирішення проблем побуту, дозвілля, створення належних умов для творчого становлення особистості.

2. Організація освітнього та правовиховного процесу:

- планування навчального та правовиховного процесу відповідно до державних стандартів;
- суворе дотримання розкладу занять, виключення зривів, відміни з господарських причин тощо;
- забезпечення навчального процесу організаційними, матеріальними, методичними засобами, всім необхідним для його якісної реалізації;
- постійне підтримання матеріально-технічної бази навчального закладу в належному стані;
- систематичне удосконалення навчальної, науково-дослідної роботи вузу;
- робота з курсантами (підвищення вимогливості до відстаючих з неповажних причин, порушників дисципліни, доброзичливе ставлення та надання допомоги тим, хто відстав у навчанні з поважних причин).

3. Професорсько-викладацький та командний склад:

- комплектування вузу має здійснюватись з урахуванням авторитету, професіоналізму, наукового ступеня та практичного досвіду;
- постійне удосконалення свого професійного, методичного рівня;
- створення атмосфери співробітництва з курсантами, активне надання їм допомоги в опануванні правовими і професійними знаннями, навиками та вміннями;
- проведення навчальних занять на високому теоретичному та методологічному рівні;
- забезпечення навчальними методичними матеріалами;
- постійне проведення консультацій;
- організація роботи наукових гуртків, секцій тощо;
- постійне надання допомоги психологічній службі навчального закладу.

4. Курсанти та курсантський колектив:

- урахування особливостей особистості курсанта, специфіки колективу взводу, курсу тощо;
- встановлення доброзичливих стосунків серед курсантів, між навчальними взводами тощо;
- створення культури професії, навчання.

5. Побут:

- поліпшення житлово-побутових умов курсантів;
- фінансове, матеріальне, речове та інше їх забезпечення;

— створення належних умов для заняття спортом, дозвілля тощо [136].

Отже, всім учасникам правовиховного процесу слід постійно працювати над його удосконаленням, стимулюючи впливати на мотиви, ставлення курсантів до навчання, оволодіння професійною майстерністю та формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Безпосередній вплив на процес правового виховання курсантів мають такі загальні обставини:

— рівень економіки, життя населення та його ставлення до суспільних перетворень, що відбуваються нині в Україні;

— діяльність всіх державних органів, засобів масової інформації та їх вплив на свідомість, волю, поведінку і переконання громадян;

— досвід населення, його ставлення до культури, традицій, звичок, побуту, соціальних відносин тощо;

— професіоналізм професорсько-викладацького складу, рівень його педагогічної майстерності та педагогічної культури.

Педагогічна майстерність - це володіння викладачем системою педагогічних і психолого-педагогічних знань, навичок і вмінь по організації навчального процесу і його ефективному здійсненню [137]. Стосовно педагогічної культури, то О. С. Столяренко виділяє такі її рівні: допрофесійну, початковопрофесійну, середньопрофесійну, високопрофесійну [138]. Саме високий рівень педагогічної майстерності і педагогічної культури всього професорсько-викладацького складу повинен забезпечити досягнення належних результатів у навчанні, вихованні, розвитку та формуванні особистості курсантів:

~ міцність колективу курсантів та його виховний вплив;

— стан законодавства, його ефективність;

— ефективність дії всіх органів державної влади по зміцненню законності, правопорядку, захисту встановлених Конституцією України прав і свобод громадян;

— віра громадян у справедливість і порядність працівників правоохоронних органів, взаємодія і взаємозв'язок між ними, особливість формування правової свідомості та правової і професійної культури курсантів;

— ефективність дії всіх учасників правовиховної діяльності по зміцненню дисципліни, законності, суворого виконання встановлених державою та покладених на них функціональних обов'язків, профілактика правопорушень, наслідків та явищ правового нігілізму;

— ефективність реалізації правового виховання спеціалістами правоохоронних органів при вирішенні професійних, службово-бойових завдань.

Передусім викладачам, педагогам, вихователям, керівникам та іншим учасникам правовиховного процесу необхідно основну увагу зосередити на вивченні особистості курсантів, на формуванні згуртованого колективу у взводі, на курсі та ін. Це, на нашу думку, стане запорукою систематичного, ефективного сприйняття ними навчального матеріалу в майбутньому, стимулюватиме інтерес і зацікавленість, а також надасть можливість прищепити повагу до виконання суспільних завдань.

У процесі навчання правові знання курсантам необхідно надавати, враховуючи при цьому важливе значення окремих дисциплін. Знання цих дисциплін мають закласти у свідомості даної категорії населення певний фундамент, стати засадами, що забезпечать подальше опанування новими правовими знаннями.

Насамперед це знання теорії держави і права - базової правової дисципліни. Її завданням є:

— дослідження загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування держави і права та їх інститутів;

— вивчення суті та змісту окремих сторін діяльності та функціонування держави;

— дослідження змісту конкретних юридичних норм, теорії та практики їх застосування;

— усвідомлення соціально-економічних, моральних засад права;

— з'ясування співвідношення держави, права, суспільства, людини.

Поряд з цим важливим є ознайомлення та вивчення положень, норм та принципів Конституції України, норм статутів, настанов, інших керівних документів, які регламентують їх діяльність.

Що стосується останнього, то йдеться про те, що курсанти неодмінно мають знати свої обов'язки (функціональні, службові) та права. Але необхідно зазначити, що надання лише правових знань не може в повному обсязі забезпечити повагу до права, його цінностей.

Дуже важливою тут є проблема формування у курсантів належного праворозуміння, поваги до права, усвідомлення його позитивних явищ, розуміння того, що без права не можуть бути впорядковані взаємовідносини в суспільстві. Необхідно сформувати такий підхід до визначення суті та змісту права, який поєднував би в собі декілька підходів до його розуміння і виключав би його однобічність. Врахування волі держави (легізм) і обґрунтування розуміння права як всезагальної форми і однакової норми (міри) свободи індивідів (ліберталізм) також є важливим чинником [139].

На думку доктора юридичних наук А. П. Зайця, сутність права розкривається через два найголовніших визначення. З пізнавально-раціонального погляду право - це свобода, зумовлена рівністю, рівне мірило свободи (правомірний порядок). Однак це визначення доповнюється регулятивним визначенням права як легітимованих у суспільстві норм, детермінованих досягнутим суспільством рівнем моралі і етики, які спираються на владні засоби охорони [140].

Отже, враховуючи вщевикладене, необхідно зазначити, що вища юридична освіта займає вагоме місце в системі підготовки юридичних кадрів до юридичної діяльності, що зумовлює підвищення рівня правовиховної роботи, зростання її ефективності. Тобто юридичність як якісна особливість професійної діяльності юриста, яка на сутнісному рівні відбиває її природу, місце, роль і призначення в правовій сфері, відрізняє її від інших видів соціальної, професійної, правової діяльності і правової поведінки або правових форм соціальної діяльності [141].

Велике значення для теоретичної підготовки курсантів має курс юридичної деонтології.

На думку П. Д. Біленчука та С. С. Сливки, юридична деонтологія - це наука про внутрішній імператив службового обов'язку, який створює передумови та мотиви вибору юристом норм поведінки у практичній діяльності, про формування власних норм для кожної ситуації зокрема [142].

В. М. Горшенев вважає, що юридична деонтологія - це галузь юридичної науки, що узагальнює систему знань про мудрість спілкування та мистецтво прийняття правильного рішення у юридичній практиці, тобто наука про пошук атмосфери досягнення необхідного, істинного результату в спілкуванні юриста як з колегами, так і з тими, кому він надає свої професійні послуги та кого повинен обслуговувати правовими засобами в процесі реалізації ними свого правового статусу [143].

О. В. Шмоткін під юридичною деонтологією розуміє систему загальних знань про юридичну науку та юридичну практику, вимоги до професійних на особистих якостей юриста, про систему формування цих якостей [144].

Учасникам правовиховного процесу варто пам'ятати, що від їх початкової роботи багато в чому залежить подальший результат навчання та виховання особистості курсантів, адже першокурсники більше виявляють бажання брати участь у суспільній діяльності навчального закладу, їх свідомість, психіка та поведінка легше піддаються впливу.

Тут необхідно погодитися з думкою Є. К. Матліна, який справедливо підкреслював, що курсантам легше доручити, з них легше вимагати, крім того, в них є шкільна звичка - добросовісне виконання навіть на шкоду своїй ініціативі [145].

При вивченні галузей права необхідно органічно пов'язувати загально-теоретичні знання з прикладними, розкривати перед аудиторією механізм реалізації правових приписів, розуміння їх динамізму та впливу на юридичну діяльність.

Адже, як зазначає А. С. Морозов, випускники юридичного навчального закладу мають володіти не лише теоретичними знаннями в галузі права, а й необхідними способами, вміннями і навичками застосування набутих знань у практичній роботі [146].

Удосконалити навчання курсантів, підняти його на рівень академічної підготовки, на думку професора І. П. Голосніченка, можна тільки поєднуючи теоретичні знання з практикою правоохоронних органів. По-перше, це повсякденна практика, яка здійснюється на основі законів, постанов уряду, інструкцій МВС України та інших органів внутрішніх справ (так званий позитивний досвід). По-друге, це передовий досвід, такий, що зібраний, як правило, вперше, не узагальнений інструкціями та іншими нормативними актами. По-третє, це негативний досвід - помилки, які допускають працівники міліції, порушення законності та дисципліни [147].

Важливе значення для формування правової свідомості та правової і професійної культури курсантів як майбутніх офіцерів правоохоронних органів має професійна підготовка. На думку М. І. Ануфрієва, О. М. Бандурки, О. М. Ярмиша спеціаліст органів внутрішніх справ повинен професійно володіти усіма фундаментальними та професійно-орієнтованими дисциплінами, особливо у галузі права, творчо оцінювати суспільні та економічні явища, брати участь у реалізації завдань, які стоять перед державою та органами внутрішніх справ, приймати науково-обґрунтовані рішення, поєднувати високий професійний рівень з моральністю і культурою, володіти сучасним мисленням, здібністю до ділового спілкування [148]. Варто погодитись з думкою В. Ф. Захарова, Ю. І. Римаренка, Є. С. Шатського та інших, які зазначають, що успішне виконання органами внутрішніх справ поставлених перед ними завдань по зміцненню законності й правопорядку, ліквідації злочинності та причин, які її породжують, значною мірою залежить від рівня професійної підготовки кадрів [149].

В умовах сьогодення підготовка кадрів для органів внутрішніх справ України здійснюється в навчальних закладах освіти МВС, де на денній та заочній формах навчання одночасно навчаються близько 40 тисяч осіб. У Національній академії внутрішніх справ України, Університеті внутрішніх справ, Дніпропетровському і Запорізькому юридичних інститутах, Донецькому, Київському, Львівському, Луганському, Одеському інститутах внутрішніх справ готують фахівців з вищою юридичною освітою у галузі правоохоронної діяльності, освітньо-кваліфікаційного рівня "магістр" за спеціальністю "Управління в сфері правопорядку", "спеціаліст" за спеціальностями "Правознавство", "Правоохоронна діяльність", "Практична психологія", "Соціальна робота", "Фінанси і кредит", "Облік і аудит", "Економіка підприємництва" тощо. Звертаючись до досвіду Університету внутрішніх справ, необхідно зазначити, що фахівець вузу В. О. Соболев, В. Л. Лапшина, І. І. Дядечко досліджували ефективність та якість професійної підготовки молодого слідчого (на прикладі Університету внутрішніх справ). Метою дослідження була якісна оцінка рівня професійної підготовки і ступеня готовності випускників Університету до конкретної практичної діяльності як у цілому, так і окремо в галузі теоретичної підготовки, оволодінні практичними професійними навичками, а також сформованості морально-особистісних характеристик. Дослідження показало, що в цілому випускники одержали досить

високу оцінку як експертів, так і викладачів вузу, а самооцінка випускників за цим показником дала ще більш високий результат.

До недоліків, що існують в організації системи підготовки фахівців в Університеті внутрішніх справ, вищезгадані науковці відносять такі:

- випускники в своїй професійній адаптації зустрічаються з проблемами, викликаними не тільки об'єктивними труднощами роботи слідчого, але й недоліками організації процесу підготовки молодих фахівців у вузі;
- результати дослідження свідчать про досить низьку оцінку викладачами ефективності виховної роботи у вузі;
- було зафіксовано значні розбіжності в оцінці якості підготовки фахівців у галузі теоретичних знань між експертами й викладачами Університету;
- дослідження виявило серйозні недоліки в плані засвоєння випускниками цілої низки практичних навичок професійної діяльності слідчого, передусім пов'язаних із організацією роботи з свідками і населенням тощо [150].

Організацію професійної підготовки поліцейських Англії і Уельсу досліджував ректор колишньої Національної академії внутрішніх справ України генерал-полковник міліції Я. Ю. Кондратьєв, який зазначав, що останнім часом професійній підготовці поліції Великобританії приділяється суттєва увага, яка передусім спрямована на: забезпечення належної підготовки офіцерського складу та підтримку рівня професіоналізму працівників поліцейських структур у виконанні ними своїх функцій на найвищому рівні; підвищення довіри до поліції шляхом постійного поліпшення якості професійного навчання поліцейських; ефективне використання людських ресурсів (наприклад, шляхом удосконалення процесу професійної підготовки поліцейських на регіональному рівні); використання новітніх науково-технічних досягнень тощо [151].

Цю точку зору поділяє багато фахівців навчальних закладів МВС України та Росії, які вважають, що саме удосконалення професійної підготовки офіцерів правоохоронних органів є першорядним завданням навчально-виховного процесу [152].

Професійна підготовка курсантів передбачає здійснення навчальної та позанавчальної діяльності, яка спрямована на вирішення низки освітньо-виховних завдань. Як зазначено у Державній національній програмі "Освіта" ("Україна ХХІ століття"), "вища освіта спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначити темпи і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу, на формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства. Вона має стати могутнім фактором розвитку духовної культури українського народу, відтворення продуктивних сил України" [153].

Вважаємо, що надання курсантам вищезгаданих правових знань сформує у них поважне ставлення до обраного фаху, удосконалив їх навички, створить основу професійної майстерності.

Також необхідно вміло пов'язувати вивчення предметів, які складають основу їх подальшої професійної діяльності. Йдеться про такі навчальні дисципліни, як "Оперативно-розшукова діяльність", "Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ" тощо з формуванням оперативного мислення, розуміння змісту оперативного ризику, формування у курсантів відповідних педагогічних та психологічних знань і навичок.

Наукова організація навчального процесу курсантів передбачає органічний зв'язок між різними навчальними дисциплінами, який закріплюється практично. По окремих дисциплінах, таких як "Криміналістика", "Оперативно-розшукова діяльність" та інших слід звернути увагу на лабораторні та практичні заняття, в процесі яких курсанти відпрацьовують навички експериментальної, аналітичної роботи та вміння працювати зі спеціальною апаратурою і приборами. Окремим питанням, яке необхідно вирішити, є посилення практичної спрямованості навчального процесу. Йдеться про широке залучення курсантів до участі в охороні громадського порядку, а також згідно з навчальними програмами до правової практики, яку курсанти вищих навчальних закладів МВС України повинні проходити в районних відділах внутрішніх справ на посадах слідчих та оперативних працівників.

Крім того, особливу увагу під час навчання та виховання курсантів протягом всього періоду їх перебування у вищому закладі освіти слід звернути на:

- вирішення проблем теоретико-методологічного та методичного характеру (розробка навчально-тематичних планів та програм, основою яких повинні бути нові теоретичні, методологічні та організаційні засади, що забезпечать відповідний рівень правовиховної роботи курсантів);
- активізацію та удосконалення самостійної підготовки;
- активну участь у наукових гуртках, науковій роботі кафедр тощо;
- підготовку рефератів, конкурсних робіт, участь у колоквиумах, підготовці тез наукових доповідей на вузівські конференції;
- методичну підготовку курсантів, що полягає в їх активному залученні до проведення занять на теоретичному та практичному рівні.

Також важливо використовувати об'єктивні можливості надання курсантам знань з таких галузей, як "Юридична психологія" та "Юридична педагогіка". Останнім часом з'явилась велика кількість видань науково-методичного змісту, які присвячені розгляду проблем психолого-педагогічної підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ [154].

Такий підхід, на нашу думку, має сформувати підготовленого фахівця, який володіє методичними та

методологічними навичками, а також вмiє поєднувати iндивiдуальне навчання, самостiйну пiдготовку та самовиховання з тiсною спiвпрацею iз педагогами та вихователями, що надасть їм можливість набувати нових правових i професiйних знань.

Отже, змiст правового виховання курсантiв - це система правових знань, iдей, норм поведiнки, вимог до особистостi, колективу, вiдповiдно до яких здiйснюється виховний вплив з боку командирiв, начальників, педагогiв та вихователiв, iнших учасникiв правовиховного процесу на свiдомiсть та поведiнку вихованцiв.

Реалiзацiя мети, завдань та змiсту правового виховання покладається на механiзм, який є засобом управлiння правовиховним процесом та визначає межi дiй, мiсце та значення кожного його компонента.

Механiзм правового виховання - порядок переведення правових iдей i установок, що мiстяться в суспiльнiй правосвiдомостi, в свiдомiсть виховуваних (особистостi, суспiльної групи) [155].

Механiзм правового виховання курсантiв має на метi формування суспiльних iдеалiв, цiнностей, принципiв, пiдтримання суспiльної дисциплiни, законностi та правопорядку, змiцнення соцiальної поведiнки, пiдвищення рiвня правової свiдомостi та правової культури.

Механiзм правового виховання курсантiв функцiонує, розвивається та удосконалюється вiдповiдно до змiн, якi вiдбуваються в державi та в суспiльствi. Зокрема, загальносоцiальна, економiчна, правова та полiтична стабiльнiсть є запорукою для нормального функцiонування механiзму правовиховної дiяльностi, забезпечує реалiзацiю її мети.

До основних елементiв, якi складають механiзм правового виховання курсантiв, необхідно вiднести:

- суб'єкти - державнi органи, органiзацiї, установи, керiвники, вихователi, iншi учасники правовиховного процесу, в тому числi й самi курсанти; суб'єкти - головна ланка, яка визначає та спрямовує загальний напрям правовиховної роботи, здiйснює контроль та вносить корективи у розвиток право-виховного процесу;

- об'єкти - з одного боку, суспiльна правова свiдомiсть, з iншого - свiдомiсть, воля та поведiнка курсантiв, яку необхідно сформуванi надавши сукупнiсть правових i професiйних знань, навичок i вмiнь;

- змiст, мету, завдання, принципи та функцiї правового виховання;

- правову базу (система норм права, сукупнiсть правовиховних заходiв, iнформацiя правового змiсту);

- педагогiчнi технологiї — являють собою системний метод створення, застосування й визначення всього процесу навчання i засвоєння знань, з урахуванням технiчних i людських ресурсiв та їх взаємодiю, який ставить своїм завданням оптимiзацiю освiти [156]. Технологiчнi рiшення i дiї дають змогу в навчально-виховному процесi набути особистостi необхідного їй досвiду. Саме тому в Державнiй нацiональнiй програмi "Освiта" ("Україна ХХI столiття") вказано, що одним iз прiоритетних напрямiв реформування вищої iнколи є "запровадження ефективних педагогiчних технологiй" [157];

- засоби, форми i методи правового виховання;

- органiзацiю та ефективнiсть правовиховного процесу.

Отже, механiзм правового виховання курсантiв є складною категорiєю, функцiонування якої вiдбувається в декiлька етапiв. На думку професора О. Ф. Скакун, механiзм правового виховання в духовному внутрiшньому зрiзi (правовиховний процес особистостi) може бути видiлено в таких стадiях:

- накопичення правових знань, правової iнформацiї;

- перетворення накопиченої iнформацiї на правовi переконання, звички правомiрної поведiнки;

- готовнiсть дiяти, керуючись цими переконаннями, тобто чинити правомiрно, вiдповiдно до закону [158].

Таким чином, механiзм правового виховання курсантiв реалiзується шляхом закрiплення суб'єктами правових iдей, знань, установок, якi мiстяться в суспiльнiй правовiй свiдомостi, у свiдомiсть курсантiв, за допомогою правової бази, педагогiчних технологiй, засобiв, форм, методiв та iнших компонентiв, що складають механiзм правовиховного процесу з метою досягнення належного результату в правовиховнiй дiяльностi.

З iншого боку, дiя механiзму правового виховання курсантiв безпосередньо залежить вiд прийнятих Мiнiстерством внутрiшнiх справ України нормативно-правових актiв, а саме:

наказу МВС України № 61 вiд 29.01.1999 року "Про Комплексну програму вдосконалення роботи з кадрами та пiдвищення авторитету мiлицiї" [159]. Ця Програма передбачає в дiяльностi вiдомчих закладiв освiти розробку цiльових програм i планiв, щодо: вдосконалення навчально-виховного процесу, посилення його професiйного i практичного спрямування вiдповiдно до стандартiв i специфiки освiти в системi МВС України; розвиток i введення у вищих закладах освiти нових спецiалiзацiй (юридична та соцiальна психологiя, органiзацiя роботи з особовим складом органiв внутрiшнiх справ та iн.); доопрацювання дiючих та розробку нових унiфiкованих навчальних програм та навчальних планiв тощо;

наказу МВС України № 385 вiд 17.06.2000 року "Про органiзацiю виховної роботи з особовим складом органiв i пiдроздiлiв внутрiшнiх справ України" [160]. Вiдповiдно до цього наказу виховна робота з особовим складом органiв внутрiшнiх справ України визначається як комплекс органiзацiйних, марально-психологiчних, правових, культурно-просвiтницьких та соцiальних заходiв, спрямованих на забезпечення, формування i розвиток у працiвникiв особистої вiдповiдальностi за свiдоме виконання вимог Конституцiї та законiв України, вiрностi Присязи, Кодексу честi, високої духовної культури i моральних якостей, почуття патрiотизму, державного свiтогляду, засвоєння морально-етичних норм i вимог служби.

Виховна робота в органах внутрiшнiх справ здiйснюється:

- керівниками органів і підрозділів - відносно безпосередньо підпорядкованого особового складу;
- працівниками апаратів по роботі з особовим складом - відповідно до функціональних обов'язків;
- помічниками заступників начальників органів і підрозділів по роботі з особовим складом з організації виховної роботи та старшими інспекторами з виховної роботи;
- громадськими організаціями, створеними в органах і підрозділах відповідно до чинного законодавства та нормативних документів МВС України тощо;

наказу МВС України № 356 від 11.05.2001 року "Про затвердження Концепції розвитку відомчої освіти та вузівської науки на період 2001-2005 роки" [161]. Головна мета Концепції - забезпечити якісно новий рівень підготовки фахівців відповідно до сучасних вимог, оптимізувати витрати на їх підготовку, сформувати особистість, орієнтовану на захист основних прав і свобод громадян незалежної демократичної держави в галузі правоохоронної діяльності. Серед напрямів Концепції слід виділити такі:

- освіта та професійна підготовка працівників МВС України;
- професійно-орієнтована підготовка;
- професійно-службова підготовка;
- базова та повна вища освіта;
- перепідготовка та підвищення кваліфікації;
- підготовка професорсько-викладацького складу;
- науково-дослідна робота;
- формування професійного світогляду;
- психологічне супроводження освітньої діяльності тощо.

Таким чином, у вищезгаданих нормативно-правових актах, основна увага зосереджена на забезпечення нерозривності навчального і виховного процесів як єдиного комплексу професійної підготовки та виховання, в тому числі й правового виховання майбутніх офіцерів правоохоронних органів.

1.3. Принципи та функції правового виховання курсантів

Поряд із дослідженням таких важливих компонентів, як мета, завдання та зміст правового виховання не менш актуальним є з'ясування його принципів і функцій у теоретичній та практичній площинах.

Важливим етапом у здійсненні процесу правового виховання курсантів є визначення його принципів. Термін "принцип" походить від лат. *prīncipiū* - основа, початок і може розглядатись в суб'єктивному значенні як основне положення (принцип мислення, принцип дії) та в об'єктивному розумінні як вихідний пункт, першооснова, найперше (реальний принцип, принцип буття). Ще в давні часи філософи, науковці зверталися до проблеми визначення суті основи, початку, принципу в цілому як явища суспільного життя. Давньогрецький філософ Арістотель тлумачив принцип в об'єктивному значенні як першу причину: те, виходячи із чого існує або буде існувати будь-яке явище. Імануїл Кант розумів принципи суб'єктивно і поділяв їх на конструктивні (тільки для емпіричного вживання) і регулятивні (тільки для трансцендуального, або для практичного вживання) [162].

На думку С. І. Ожегова, принцип - це основне, вихідне положення будь-якої теорії, навчання, науки [163]. В. І. Даль вважав, що принцип - це науковий або моральний початок, основа, правило, від якого не відступають [164].

Отже, одним із результатів людської діяльності є з'ясування принципів, в тому числі й принципів правового виховання. За багатьма аспектами походженням, змістом, значенням тощо вони мають соціальні ознаки, адже їх виникнення пояснюється суспільними перетвореннями та потребами життя. Не врахування чи не належне врахування цих аспектів може відбитися на розумінні значення принципів правового виховання для послідовного погодження людської діяльності із загальносоціальними потребами.

В юридичній науці існують різні підходи щодо визначення системи принципів правового виховання. Так, В. Д. Бабкін вважає, що науковий характер всієї системи правового виховання базується на таких принципах: свідомість і активність тих, хто навчається, систематичність і послідовність у навчанні, зв'язок з життям та практикою, доступність, наочність навчання, міцність знань, умінь, навичок, урахування індивідуальних особливостей, поєднання індивідуального і колективного пошуку знань [165].

Крім вищезгаданих принципів правового виховання, на думку В. С. Струтинського та Н. О. Ткачової принципами, що визначають методичну і організаційну складові правовиховної роботи, є диференційованість, наступність, спадкоємність і безперервність виховного процесу, скоординованість, планомірність тощо [166].

С. С. Сливка зазначає, що правове виховання ґрунтується на таких загальних принципах, як: науковість, правдивість, зв'язок з життям, дохідливість і популярність [167].

На думку деяких науковців (В. В. Головченко, Г. І. Неліп, М. І. Неліп) необхідно також дотримуватися принципів зрозумілості (тобто враховувати вікові особливості та життєвий досвід особи), тематичності, практичного набуття відповідних навичок [168].

На нашу думку, в умовах сьогодення правове виховання населення має суттєво відрізнятись від підходів попереднього історичного періоду, в зв'язку з цим його основою мають стати нові світоглядні засади, які відповідали б тим суспільним перетворенням, що відбуваються в державі.

Динамізм, притаманний сучасній цивілізації, зростання соціальної ролі особистості, гуманізація та

демократизація суспільства, інтелектуалізація праці, вимагає створення відповідних умов для розвитку і становлення української нації та її правового виховання. Теоретичною та ідеологічною основою останнього має бути Конституція України, її основні положення.

Основою усієї виховної роботи взагалі, як і правовиховної зокрема, мають стати соціальні, гуманістичні, демократичні надбання та загальнолюдські цінності українського народу. Що стосується загальнолюдських цінностей, то слід виділити передусім гуманістичний зміст основних прав людини, які закріплені у Загальній декларації прав людини 1948 року та в інших міжнародних документах, що є всесвітньо визнаними.

Саме тому правовиховна робота з курсантами вищих навчальних закладів МВС України повинна базуватись як на світових стандартах, так і на традиціях українського народу, національному та інших видах виховання. Врахування у правовиховній роботі вищевказаних чинників спрямовано на виховання всебічно розвинутої особистості.

Принципи правового виховання курсантів варто розглядати як обумовлені найбільш важливими закономірностями суспільного розвитку й механізми правового регулювання нормативно-регулятивні основи, основні засади, вихідні положення, ідеї, які є орієнтирами, вимогами його здійснення, що мають найвищу імперативність і загальнозначущість, визначають процеси формування правової свідомості, правової і професійної культури, законослухняності, правомірної поведінки та соціально-правової активності особи.

Правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України є складовою частиною правового виховання населення в цілому, а отже, базується на його загальних принципах. Виходячи з мети та змісту правового виховання, на нашу думку, необхідно виділити його загальні і спеціально- професійні принципи. До загальних необхідно віднести: гуманізм, законність, демократизм, науковість, об'єктивність (правдивість), зв'язок з життям, доступність, дохідливість і популярність, відкритість, систематичність, системність, цілеспрямованість, доцільність.

Принцип гуманізму. Термін "гуманізм" було введено в науковопросвіницький обіг німецьким педагогом Ф. Нітхаммером у 1808 році і він означає вищу самоусвідомлюючу значущість людини [169].

У філософському енциклопедичному словнику зазначено, що слово "гуманність" походить від лат. "mīmanus" - людський, а гуманізм розглядається як гармонійний розвиток властивих людині цінностей, можливостей почуття та розуму, вищий розвиток людської культури і моральності та відповідної їй поведінки стосовно інших людей і всього творчого [170].

Враховуючи визначення поняття гуманізму в той чи інший історичний період, під категорією "гуманізм" розуміють, з одного боку, спрямування суспільної і індивідуальної свідомості на людину, а з іншого - домінування у функціонуванні всієї правової системи природних прав і свобод людини, її благ, розвиток у неї вміння та можливостей, на формування внутрішньої свободи і відповідальності.

Таким чином, принцип гуманізму повинен застосовуватися шляхом поєднання вимогливості і довіри, любові й поваги до людини з нетерпимістю до всіх форм приниження і пригноблення особи [171].

Розглядаючи проблеми спілкування, взаємодії, особливу увагу слід звернути на педагогічний такт як міру педагогічно-доцільного впливу вихователя на вихованців, уміння встановлювати продуктивне спілкування [172]. Педагогічний такт - це дозування педагогічного впливу, ненав'язливість, делікатність його реалізації щодо особистості конкретної особи. Надмірність призводить до зворотної реакції: надмірна вимогливість - до неслухняності, надмірна поблажливості - до брутальності. Викладач має показувати свою повагу до вихованців за будь-якої ситуації, створювати умови, щодо формування у неї почуття гідності, самоповаги [173]. Цей принцип у правовиховній роботі із курсантами повинен виконувати провідну роль, адже його основою є соціальна рівність усіх громадян.

Гуманізм виховання - це також віра вихователів, педагогів у можливості курсантів, у можливість їхнього удосконалення, це повага до їх особистих прав, потреб та інтересів. Даний принцип реалізується, з одного боку, поважним ставленням вихователя до вихованця, формуванням у останнього гуманістичних якостей, а з іншого - високою вимогливістю до нього. Цей принцип діє відповідно до статті 23 Конституції України, де зазначено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток особистості [174].

Враховуючи вищезазначене, в правовиховній роботі з курсантами вихователю необхідно поважати їх як самого себе, як особистість, але при цьому і вихователю, і вихованці повинні знайти спільний кордон, який переходити не можна.

Як справедливо підкреслюють Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк принцип гуманізму передбачає також взаємоповагу між вихователем і вихованцем, психологічний інтерес до партнера, спільний пошук істини, прагнення до єдності і злагоди [175]. Тому вихователю, з одного боку, повинні створити всі умови для гуманістичного розвитку курсантів, формування їх як особистості, а з іншого - позбавити вихованців егоїзму, несправедливості та інших негативних якостей.

Принцип законності. Одним із чинників, що забезпечує охорону всіх важливих суспільних цінностей є законність. Протягом багатьох років поняття "законність" у нашій країні не мало достатнього авторитету, на першому плані були партійні інтереси та номенклатурні амбіції, законність використовувалась лише в формальному плані, бо теоретичні постулати про законність та конституційні положення різко відрізнялись від антигуманної, антидемократичної практики, що призводило до формально задекларованих прав людини і громадянина, необґрунтованих масових репресій.

Перетворення, що відбуваються в державі протягом останнього десятиліття передусім у політичному відношенні, вимагають відповідних змін у інших сферах суспільного життя, саме тому принцип законності набуває нині неабиякої актуальності.

А. М. Колодій вважає, що принцип законності має визначатися як такий, що слугує в суспільстві інструментом поєднання порядку й організованості, додержання законів і підзаконних актів [176]. Принцип законності передбачає суворе, повне і неухильне додержання і виконання у правовиховній роботі із курсантами законів, нормативно-правових актів, правових норм та приписів, усіма учасниками право-виховного процесу, що є необхідною умовою досягнення належного результату.

Сутність законності також полягає в реальності права, в тому, що всі без винятку суб'єкти суспільних відносин керуються принципом суворого дотримання приписів законів й інших нормативних актів, сумлінно виконують покладені на них юридичні обов'язки, безперешкодно і повною мірою використовують свої суб'єктивні права. Тим самим у державі і суспільстві дотримуються встановлених законами та іншими нормативними актами правопорядку, державної і громадської дисципліни [177].

Отже, принцип законності у правовиховній роботі з курсантами означає здійснення всіх форм діяльності держави, функціонування громадянського суспільства і громадян на основі і відповідно до норм права, обов'язків і природних прав людини.

Принцип демократизму. Демократизм означає відображення у праві волі народу і формується шляхом безпосередньої та представницької форм демократії, є одним із ключових понять сьогодення, фактором позитивного вирішення багатьох проблем, що виникають у повсякденному житті. Це довгий і складний процес, метою та завданням якого є нормалізація відносин між суспільством та державою, міністерствами та відомствами, між керівниками всіх рангів та підлеглими, між вихователями та вихованцями, та між самими вихованцями.

Принцип демократизму - це не тільки право, це органічне поєднання прав і свобод, обов'язків та відповідальності особи. Демократія потребує широкої гласності, врахування громадської думки, широкого діалогу між державними установами та громадськістю. Розвиток демократизму у правовиховному процесі потребує всебічного висвітлення правовиховної роботи, що робить її відкритою, доступною для більш широкого кола населення. Це дає змогу популяризувати процес правового виховання, враховувати позитивні та негативні аспекти, робити належні висновки щодо поліпшення правовиховної роботи, підвищення її результатів.

Лі. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк зазначають, що принцип демократизму в процесі виховання виключає авторитарну поведінку вихователя, жорсткість, вимогливість, упередженість і безмірну різкість у критиці недоліків вихованця. Цей принцип зобов'язує вихователя створювати такі умови, за яких вихованці б ініціативу, гласність, суспільну думку, активно б прагнули до самовиховання [178].

Враховуючи викладене, необхідно підкреслити, що принцип демократизму означає, з одного боку, співробітництво у правовиховній роботі між вихователем та вихованцем, роблячи їх рівноправними суб'єктами правовиховного процесу, а з іншого - виключає всюдозволеність та анархію. Адже в демократичному суспільстві всі люди вільні і в своїй гідності, і в правах (розділ 2 Конституції України гарантує права і свободи людини і громадянина).

Принцип науковості. Принцип науковості правового виховання передбачає аналіз і оцінку реальної дійсності з позиції пізнання об'єктивних законів суспільного розвитку і застосування їх у правовій практиці, пояснення причин, явищ, що відбуваються [179]. Зазначений принцип науковості у правовиховній роботі із курсантами передбачає логічність, істинність, об'єктивність, оптимальне співвідношення позитивного і критичного аспектів щодо змісту правового виховання, диференціацію, систематизацію правовиховних заходів, врахування вікових, освітніх, професійних та інших особливостей. Він орієнтує на планомірну роботу щодо формування та розвитку правосвідомості з використанням результатів та висновків конкретних соціологічних досліджень специфіки службової діяльності [180].

Саме тому необхідно враховувати сучасні наукові дослідження щодо закономірностей правовиховного процесу, прогресу суспільних перетворень, максимально використовувати як юридичні, так і інші науки, зокрема педагогіку, психологію, соціологію тощо. В зв'язку з цим зростають значення та роль правової педагогіки, мета та призначення якої вимагає виявлення особливостей педагогічного процесу, психології курсантів, врахування тенденцій формування гармонійної особи, а також надання науково-обґрунтованих рекомендацій щодо оптимальної організації правовиховної роботи. Зазначений принцип проявляється, з одного боку, в розкритті перед курсантами правового аспекта організуючої діяльності, а з іншого - розуміння ролі права як важливого інструменту управління.

Принцип зв'язку з життям вимагає врахування правотворчої, правозастосовчої і правоохоронної діяльності держави в проведенні правовиховної роботи, яка лише тоді досягає мети, коли переводить загальнотеоретичні ідеї на мову практики, пов'язує проблеми з конкретними завданнями певного правового інституту [181]. Термін "практика" та "практичний" - грецького походження і означають відповідно дію, діяльність, діяльне життя, досвід та мають відношення до діяння, діяльності, використовується у діяльності [182]. Зв'язок правового виховання з практикою полягає не тільки в підтвердженні теоретичних положень життєвими фактами, прикладами, а й у необхідності з'ясування та розкриття самої сутності праворозуміння, людського виміру права, причин, що приводять до правопорушень, а також визначення заходів запобігання їм та профілактики і на цій основі розробку висновків та рекомендацій щодо найбільш ефективних способів

реалізації правових норм.

Крім того, відомо, що основою правової науки є правова практика, яка являє собою правову діяльність та правовий досвід, у процесі здійснення якого видаються або застосовуються нормативно-правові документи, реалізуються їх вимоги. Правова діяльність, за загальним правилом, здійснюється всіма суб'єктами, як юристами так й не юристами, як на професійній, так й не на професійній основі [183]. Отже, у правовиховній роботі із курсантами правова практика має велике значення, адже саме вона дає можливість закріпити та перевірити отримані теоретичні знання про право - практично. Також необхідно зазначити, що зв'язок з практикою повинен виключати два аспекти: академізм (відірваність від життя) і вузький практицизм, що полягає у використанні фактів для ілюстрації тих або інших положень, без їх узагальнення та аналізу.

Принцип об'єктивності (правдивості) інформації. Сутність даного принципу полягає в тому, що при об'єктивному висвітленні негативних явищ і факторів необхідно з'ясувати та встановити їх причини, а також вказати вихованцям на недоліки і відповідно на підходи, способи, шляхи щодо їх усунення. Відхід від гострих питань, замовчування існуючих проблем у сфері законності можуть викликати недовіру у правовиховній роботі, завдати значної шкоди процесові формування правової культури, поваги до права [184].

Принцип доступності, дохідливості і популярності вимагає, щоб навіть найскладніші наукові, правові питання були викладені у максимально доступній формі. При цьому популярність повинна обов'язково поєднуватись з науковістю. Дохідливість, доступність нерівнозначні спрощенню, яке завдає правовиховному процесові суттєвої шкоди, робить його поверховим, малоефективним [185].

Принцип відкритості. Відповідно вагоме місце у правовиховній роботі із курсантами повинен зайняти саме принцип відкритості. Відкритість - це внутрішнє звільнення від догм і міфів, активні партнерські зв'язки із суспільством, різними інститутами, підприємствами і організаціями, державними відомствами [186].

Крім того, під відкритістю в правовому вихованні, з одного боку, слід розуміти зв'язки між державою, її органами, установами та організаціями, відповідними міністерствами та відомствами, начальниками, вихователями та педагогами, іншими суб'єктами, що беруть участь у правовиховній роботі із курсантами, а з іншого — звітування навчальних закладів перед суспільством та доступність контролю з його боку.

Важливе значення при реалізації принципу відкритості в правовиховній роботі із курсантами на сучасному етапі має стати вміння та майстерність вихователя, викладача вести діалог з вихованцями та наявність у нього відповідних навичок комунікативності.

Діалог передбачає багатоголосся, поліфонію думок, висловлювань, дій усіх його учасників. Діалогічне педагогічне спілкування - це тип професійного спілкування, що відповідає критеріям діалогу, забезпечуючи суб'єкт - суб'єктивний принцип вихователя та вихованців. Під комунікативністю розуміють здатність відчувати задоволення від процесу спілкування з іншими людьми [187].

Принцип систематичності передбачає те, що правовиховна робота із курсантами повинна проводитись відповідно до розроблених планів, програм, наукових підходів у встановлені терміни. При цьому слід мати на увазі і тісний зв'язок правового виховання з навчальним процесом, який має бути тією відправною основою, на якій базується правовиховна робота.

Принцип системності у правовиховній роботі із курсантами вищих навчальних закладів МВС України передбачає використання у певній системі прогресивних засобів, форм і методів правовиховної роботи, що надає можливість досягти наміченого результату у правовому вихованні, що в свою чергу має неабияке значення для досягнення його мети.

К. Д. Ушинський стверджував: щоб оволодіти наукою і вміти застосовувати її в житті, необхідно її вивчати в системі. Тільки система, безперечно, розумна, що виходить із самої суті предметів, писав він, дає нам повну владу над нашими знаннями [188]. Системний підхід у правовому вихованні курсантів передбачає розгляд кожного об'єкта, з погляду його зовнішнього середовища, головним чином у плані їх взаємодії.

Принцип цілеспрямованості, з одного боку, забезпечує послідовну реалізацію всіх правовиховних заходів, а з іншого - належну підготовку курсантів як майбутніх фахівців відповідно до вимог Міністерства освіти і науки України.

Принцип послідовності. Використовуючи у правовиховній роботі із курсантами принцип послідовності передусім маємо усвідомити, що дотримання цього принципу полягає насамперед у тому, що кожен новий правовиховний захід повинен передувати встановленню певного рівня правової і професійної культури курсантів.

Іншими словами, вихователі, педагоги, керівники, інші учасники правовиховного процесу повинні знати, з чого починати правовиховну роботу, на чому зосередити виховні зусилля, які правові знання і в якому обсязі необхідно надавати, щоб підтримати, поповнити, розвинути, удосконалити вже набуті.

Принцип доцільності дає відповідь на питання щодо правильності проведення правовиховної роботи із курсантами, правильність використання тієї чи іншої методики правового виховання, ефективність застосування тих чи інших заходів.

В умовах сьогодення правовиховна робота із курсантами має базуватися на сучасних державотворчих процесах, що відбуваються протягом останнього десятиліття в Україні, при цьому основну увагу в правовому вихованні необхідно звернути на те положення, що Українська держава відповідно до Конституції України повинна розбудовуватись як держава демократична, соціальна, правова, в якій має діяти принцип верховенства права (ст. 1, 8).

Це означає, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і мають відповідати їй. Норми Конституції є нормами прямої дії. Звернення до суду за захистом конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції гарантується. Принцип верховенства права є пріоритетним у правовій державі. Цей принцип став активно і всебічно утверджуватися у нашій державі після проголошення її незалежності і закономірно одержав конституційне закріплення як одне із основних її надбань і напрямів подальшого розвитку. Відповідно до цього принципу правова держава має будувати свої відносини з особою і суспільством на основі правових актів, насамперед законів [189].

Як зазначалося, у правовиховній роботі із курсантами вищих навчальних закладів МВС України, крім загальних принципів, існують ще й спеціально-професійні.

Спеціально-професійні принципи правового виховання курсантів:

1. Ті, що стосуються змісту правового виховання курсантів:

- особистісно-орієнтаційний принцип полягає насамперед у тому, щоб вся система освіти, навчання і виховання працювала на формування особистості курсанта, майбутнього офіцера правоохоронних органів; тісно поєднувала, з одного боку, зацікавленість виховання особистості, а з іншого - не шкодила інтересам вузу, держави, суспільства;

- об'єктивності - йдеться про те, щоб у правовиховній роботі з курсантами особлива увага зверталась на об'єктивні закономірності формування особистості, її індивідуальні можливості, позитивні чинники, виключала формальний, поверховий характер;

- цілісності правовиховного процесу — базується на комплексному використанні поряд з правовим усіх видів виховання: морального, патріотичного, в тому числі й професійного; поєднання цілеспрямованого формування професійних якостей з вихованням курсантів як особистостей;

- зв'язку теорії правовиховного процесу з практичною професійною діяльністю - знаходить прояв у вихованні курсантів відповідно до реальних життєвих вимог професії офіцера правоохоронних органів, тобто: шанобливе ставлення до всіх правових приписів та свідоме їх виконання, непримиренне ставлення до тих, хто порушує закон, вірність присязі та морально-психологічній стійкості;

- урахування особливостей особового складу.

2. Ті, що стосуються організації правовиховного процесу:

- доцільності навчання та правового виховання - навчальний та правовиховний процес курсантів повинен бути побудований відповідно до психолого-педагогічних закономірностей засвоєння правових і професійних знань, навичок і вмінь;

- нероздільності навчання та правового виховання з вирішенням освітніх, навчальних, виховних і розвиваючих завдань - спрямований на надання курсантам можливостей у самовдосконаленні при отриманні спеціальності, а також розвитку їх професійних інтересів і можливостей, дотримуючись умов виховуючого навчання, розвиваючої освіти, а також освітньої функції навчання;

- свідомості й активності правильного використання самостійної підготовки курсантів - має на меті стимулювання їх мотивації, щодо добросовісного виконання покладених на них обов'язків, пізнавальної активності та свідомого засвоєння навчального матеріалу; активізації самостійної підготовки з чітким поєднанням максимально доцільних форм, методів і засобів; вдосконалення правових та професійних навичок і вмінь з чітким регулятивним контролем організаційного, матеріального і методичного забезпечення самостійної підготовки;

- єдності навчальної, практичної і дослідницької діяльності - полягає в тому, щоб як найактивніше курсанти брали участь у науково-дослідній роботі вузу, кафедр, організацій і гуртків; стимулювання творчого підходу до вирішення наукових завдань;

- широкого використання освітнього, навчального та виховного потенціалу вузу, тобто внутрішніх норм, правил поведінки; стилю підготовки фахівців; виховного потенціалу структурних підрозділів (факультетів, кафедр, служб тощо) та інших учасників, які беруть участь у формуванні особистості спеціаліста;

- створення належних умов для формування та становлення особистості - полягає у створенні, з одного боку, соціальних, психолого-педагогічних і організаційних умов у вузі, а з іншого - надання необхідних умов навчального побутового характеру, дозвілля курсантів, створення можливостей для духовного збагачення та інтелектуально-культурного розвитку; педагогічного співробітництва, культу освіти, навчання, правового виховання, майбутньої професії;

- нероздільності правового виховання та правового самовиховання - знаходить прояв у стимулюванні правового самовиховання курсантів, створення необхідних умов та надання допомоги в організації та методиці правового виховання та правового самовиховання; самостійного вибору ними прогресивних інноваційних форм, методів і засобів;

- формування в середовищі курсантів міцного колективу та доброзичливих колективістських відносин;

- правового виховання в колективі і через колектив - активна участь колективу (взводу, курсу, факультету тощо) в процесі правового виховання та його виховний вплив буде запорукою досягнення необхідного результату у правовиховній роботі з курсантами;

- нероздільності і погодженості у правовиховній діяльності - полягає у виробленні концептуального підходу до вирішення всіх завдань, що виникають у процесі правового виховання курсантів;

- вимогливості та поваги до особистості вихованців;

- комплектування форм, методів правового виховання в поєднанні з використанням інтенсивних технологій;

- охоплення правовиховним процесом усього особового складу;

- планування проведення правовиховних заходів у взводі, на курсі тощо курсантів - проявляється в обов'язковості складання плану правовиховної роботи із курсантами на весь період їх перебування у вищому навчальному закладі МВС України. Крім того, до основних завдань планування слід віднести: врахування чинників, що впливають на процес правового виховання; стан законності і правопорядку; виділення основних напрямів правовиховної діяльності, засобів, форм та методів; розробка системи контролю, критеріїв та оцінки підсумків правовиховної роботи тощо;

- міцності і індивідуальності в навчанні та правовиховній роботі - спрямований, з одного боку, на міцність засвоєння правових і професійних знань, навичок та вмінь, а з іншого - врахування індивідуальності особистості.

3. Ті, що стосуються майбутньої професійної діяльності:

- професіоналізації - полягає в наданні учасникам правовиховного процесу можливості, на основі державного освітнього стандарту, відбору професійнозначущого змісту з урахуванням майбутньої спеціальності, в спроможності курсантів до індивідуалізації професійної майстерності шляхом вільного вибору навчальних дисциплін;

- нероздільності теорії і практики - йдеться про те, щоб у освітньому, навчальному та правовиховному процесі теорія тісно взаємодіяла та підкріплювалась практикою, адже широке залучення курсантів до правової практики протягом усього їх перебування у вищому навчальному закладі стане запорукою адаптації у майбутній професійній діяльності;

- відповідності методики впливу гуманістичній, моральній спрямованості правового виховання курсантів;

- включення курсантів у активну суспільно-корисну діяльність;

- врахування та використання в правовиховній роботі з курсантами їх позитивних якостей;

- динамізму;

- врахування завдань, які виконують підрозділи курсантів, стану дисципліни серед них тощо.

Вшцевикладене дає підстави стверджувати, що:

- принципи правового виховання курсантів розвиваються і конкретизуються у визначених правилах поведінки, виступаючи як загальноправові основи цих правил, як критерій їх групування і систематизації;

- вони є науковою основою змісту правового виховання курсантів, на якій базується система правовиховної роботи;

- встановлюють параметри і кордони дії даного напрямку виховання;

- реалізація принципів правового виховання курсантів на практиці зумовлює встановлення відповідних правил регулювання суспільних відносин;

- дія принципів правового виховання курсантів залежить від рівня їх наукового дослідження, ефективного використання прогресивних засобів, форм та методів правовиховної роботи тощо;

- принципи правового виховання курсантів є одним із основних компонентів даного напрямку виховання та відображають його специфічне значення у розвитку суспільних відносин.

Отже, принципи правового виховання курсантів відображають найбільш об'єктивні особливості розвитку суспільства, його інститутів, які зумовлені всією сукупністю притаманних йому цінностей, інтересів, вимог, суперечностей. У них відбито його суб'єктивне сприйняття членами суспільства, їх моральні і правові погляди, почуття, що відповідно висвітлюються в різних теоріях. Вони відображають головні тенденції розвитку правового виховання, вказують на що передусім має бути спрямована право-виховна робота та її вплив.

Правове виховання як ввд суспільної діяльності і соціальна цінність проявляється в межах існуючого правового поля та в його функціях, відповідно в теоретико-практичному значенні означає насамперед дослідження напрямів його впливу на суспільні відносини. Це пов'язано з тим, що воно має на меті застосування методів і форм впливу, які виникають та існують у суспільстві. Крім того, від рівня і характеру впливу правового виховання на суспільні відносини, зокрема його функцій, залежить перспектива розвитку суспільства в цілому.

Дослідження функцій правового виховання курсантів, необхідне з точки зору вирішення практичних завдань гармонійного розвитку соціально-правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Перш ніж з'ясувати поняття функцій правового виховання курсантів, необхідно звернутися до визначення суті поняття "функція" та її ролі в здійсненні правовиховного впливу.

Сутність і зміст правового виховання визначають його функції. В сучасній науці поняття "функція" розглядається досить широко та відповідно вживається в різних значеннях.

Слово "функція" походить від лат. *functio* - виконання, здійснення, коло діяльності [190]. Саме поняття функцій у загальнотеоретичному розумінні — це не що інше, як сутнісна характеристика діяльності. В технічних науках під функціями розглядається залежна перемінна величина, тобто величина, що змінюється залежно від іншої величини, яка називається аргументом. У природничих науках функція - це специфічна діяльність органу і організму (функція руки, шлунку і т. ін.). У суспільних науках під терміном "функція" розуміють основний напрям опанування і вираження знання.

Однією із соціальних наук є юридична, в якій під функціями розуміють характеристику та особливості

функціонування держави і права, а також їх дослідження як особливих суспільних інститутів.

Таким чином, термін "функція" — багатозначний. Він може застосовуватись для характеристики будь-яких динамічних структур, що зумовлено специфікою пізнавальних завдань тих наук, в яких використовується цей термін (математика, біологія, соціологія, юриспруденція). Але так чи інакше в більшості випадків з функціями пов'язується спрямований вибірковий вплив системи (структури, цілого) на визначені сторони зовнішнього середовища [191].

В теоретичному і практичному відношенні, як слушно зазначає В. Б. Авер'янов, правомірно говорити не тільки про функції діяльності взагалі, а про функції певної конкретної категорії. З цього випливає, що з'ясування функцій тієї чи іншої категорії пов'язане з чітким визначенням напрямів її діяльності [192].

С. Д. Гусарев та О. Д. Тихомиров вважають, що юридична наука здійснює як загальнонаукові функції, які притаманні будь-якій науці, так і спеціально-юридичні, які є прерогативою лише юриспруденції. На їх думку, до загальнонаукових функцій юриспруденції належать: пізнавальна, інтерпретаційна, прогностична, евристична, комунікативна, прикладна, ідеологічна, виховна. Спеціально-юридичні функції розкривають ті особливості призначення юридичних наук, які зумовлені їх спрямованістю на дослідження держави і права як особливих соціальних явищ, що мають власну природу та тенденції розвитку: право-орієнтуюча, інструментальна (практикозабезпечуюча), критично-експертна [193].

Що стосується класифікації функцій правового виховання, то необхідно зазначити, що вона може бути різною, це зумовлено наявністю багатьох чинників, а також залежить від об'єкта, щодо якого вони аналізуються.

Так, Л. Є. Балін вважає, що якщо розглядати роль правового виховання стосовно суспільства в цілому, то поряд з інтегральною цільовою функцією формування правосвідомості, правової культури і активності членів суспільства можна виділити такі похідні функції, як: формування правосвідомості підростаючого покоління, підвищення культури в роботі державних і суспільних організацій, зміцнення державної і трудової дисципліни в усіх сферах діяльності членів суспільства, запобігання правопорушенням [194].

З огляду на те, що безпосереднім об'єктом будь-якого віщу виховання є особа, то саме вивчення функцій в цьому аспекті для нас має важливе значення. Відповідно, згадуваний Л. Є. Балін пропонує виділити таку систему функцій правового виховання: інформаційно-нормативна, ціннісно-орієнтуюча, профілактична [195].

На думку А. К. Котова, під функціями правового виховання необхідно розуміти такі: правова агітація і пропаганда юридичних знань, правова освіта, профілактика правопорушень [196].

О. Ф. Скакун до функцій правового виховання відносить: передачу вихованцям (індивідам, суспільним групам) визначеної суми правових знань, навичок, умінь; формування правових ідей, почуттів, переконань у правосвідомості вихованців, вироблення правової установки на правомірну поведінку [197].

Отже, одним із основних аспектів, що має велике теоретичне і практичне значення для усвідомлення соціальної ролі і механізму дії правового виховання, є дослідження його функцій.

Поряд з цим незважаючи на значний науковий та практичний інтерес, проблема функцій правового виховання є до цього часу мало дослідженою, хоча має неабияку актуальність.

Вищевикладені різноманітні підходи до з'ясування класифікації функцій правового виховання дають підстави стверджувати, що:

- серед науковців існують різні підходи до вирішення цієї проблеми;
- в деяких випадках назва функцій правового виховання не відповідає специфіці даного напрямку виховання, а лише визначає його окремі властивості;
- інколи функції правового виховання дублюють одна одну.

Констатуючи наявність певних здобутків у розробці функцій у загальному розумінні, необхідно усвідомити важливість їх використання при дослідженні відповідної проблеми, яка стосується окремих категорій населення. Враховуючи те, що об'єктом нашого дослідження є саме правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України відповідно виникає потреба у з'ясуванні його функцій.

Функції правового виховання курсантів - це напрями його впливу на їх свідомість, волю та поведінку, потреба існування якого породжує необхідність здійснення правового виховання як організованого процесу. Вони відбивають його найбільш важливі, характерні елементи, риси, закономірності і спрямовані на виконання завдань, які ставляться перед правовим вихованням в умовах сьогодення.

Для з'ясування змісту функцій правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України необхідно класифікувати їх відповідно до напрямів реалізації кожної. Так, до основних функцій правового виховання даної категорії населення слід віднести: пізнавальну, регулятивну, охоронну, ідеологічно-виховну, практико-прикладну, прогностично-евристичну, комунікативну, профілактичну.

Пізнавальна функція. Ця функція передбачає знання права, поінформованість про нормативні акти, про зміст юридичних норм; без інформації про закон не може бути і ставлення до нього; засвоєння правової спадщини минулого і майбутнього - вітчизняної і зарубіжної [198].

Пізнавальна функція у правовиховній роботі із курсантами означає теоретичне опанування основних положень про розвиток та функціонування права, держави та їх інститутів.

Крім того, курсанти пізнають та вивчають основні закономірності формування і розвитку держави як політичної та соціальної організації суспільства, її функцій, механізму, форми. Важливе значення також має дослідження процесу виникнення права як регулятора відносин у суспільстві і державі.

Пізнання функцій, принципів, форм, структури права надасть змогу курсантам поглибити раніше набуті знання та вільно і впевнено почувати себе в повсякденному житті та майбутній практичній діяльності. Поряд з цим дана функція правового виховання передбачає констатацію курсантами існуючого стану розвитку та функціонування державно-правової дійсності.

Як влучно зазначає Н. Л. Гранат, пізнавальній функції відповідає визначена сума юридичних знань (ідей, категорій, поглядів, уявлень), що є результатом інтелектуальної (розумової) діяльності і знаходить прояв в понятті "правова підготовка" [199].

Отже, пізнавальна функція у правовиховній роботі із курсантами відіграє провідне значення в процесі формування їх світогляду, а також розуміння правової дійсності, адже поширення відповідних знань про державу та право забезпечить їх належну правову підготовку.

Регулятивна функція. Регулятивна - передбачає вплив на співвідношення поведінки людей з діючою в суспільстві системою правових приписів; мотивів і установок щодо поведінки, урегульованої правом? відповідно до правових дозволів і заборон; забезпечення ефективного функціонування всіх елементів правової системи і створення стійкого правопорядку [200].

Регулятивна функція у правовиховній роботі із курсантами реалізується через внутрішній особистісний механізм регулювання поведінки за такими напрямками: на базі положень, норм та принципів Конституції України, норм права, інших соціальних норм, правових приписів та нормативно-правових актів встановлюються відповідні правила поведінки у суспільстві; закріплюються основні права та обов'язки; визначаються межі компетенції учасників правовиховного процесу.

Крім того, сутність та зміст регулятивної функції правового виховання полягає насамперед у тому, що з одного боку, її необхідність зумовлена підтримкою, збереженням та функціонуванням усієї системи правового виховання, а з іншого - реалізацією його мети.

Враховуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що регулятивну функцію правового виховання курсантів можна визначити як обумовлений її суспільним призначенням напрям правового впливу, який реалізується встановленням у правовиховній роботі відповідних правил поведінки, наданням основних прав та обов'язків, а також визначенням меж компетенції їх учасників.

Охоронна функція. Охоронна функція правового виховання курсантів - це обумовлений соціальним призначенням напрям правового впливу, спрямований на вироблення необхідних знань, умінь, навичок щодо охорони суспільних відносин, а в процесі правовиховної роботи курсанти набувають таких правових знань, навичок та вмінь, які

надають можливість перешкоджати діям, які порушують нормальний розвиток та функціонування суспіль-

ства, суперечать його інтересам, інтересам держави та її громадян, а на думку О. Ф. Скакун, змістом охоронної функції є:

- визначення заборон на скоєння протиправних дій;
- встановлення юридичних санкцій за скоєння таких дій;
- безпосереднє застосування юридичних санкцій до осіб, які скоїли правопорушення [201].

Але основне призначення даної функції полягає у превентивному характері, тобто у запобіганні порушенням, профілактиці явищ та наслідків, що до них призводять. Таким чином, охоронна функція правового виховання спрямована на охорону відповідної системи

суспільних відносин, а також запобігання порушенням правових приписів. Вона зумовлена наявністю санкцій у правових приписах, що впливає на волю особи встановленням заборон, а в разі їх порушення — юридичної відповідальності. Курсанти, отримавши правові знання, поінформовані про те, які суспільні цінності взяті державою під охорону, в ході практичної діяльності доносять отримані правові знання до громадян шляхом використання прогресивних форм та методів правовиховної роботи. Реалізуючи охоронну функцію правове виховання сприяє підвищенню рівня розвитку суспільства, його інститутів.

На думку Р. Б. Кульжакаєвої, поряд із пізнавальною, регулятивною та охоронною функціями правове виховання має ідеологічну спрямованість [202].

Ідеологічно-виховна. Ідеологічно-виховна функція тісно пов'язана з пізнавальною, регулятивною та іншими функціями правового виховання курсантів, які охоплюють своїм змістом регулятивно- правовиховний вплив, але на відміну від них вона здійснюється шляхом використання у правовиховній роботі не спеціально-юридичних, а загальносоціальних прийомів і засобів. Відповідно діючи у сукупності з мораллю та іншими формами суспільної свідомості, ця функція справляє загальносоціальний вплив на поведінку особи.

Необхідно зазначити, що ідеологічно-виховна функція є однією із загальних функцій правового виховання курсантів, яка постійно переплітається і взаємодіє з іншими.

Природа правового мислення, правових установок та переконань є основою ідеологічної функції у вищих навчальних закладах МВС України. Відповідно наслідком та призначенням ідеологічної функції у правовиховній роботі із даною категорією населення є вироблення та реалізація на базі вищезгаданих чинників нових правових ідей, правових цінностей, принципів, теорій; закріплення у їх свідомості загальнолюдських цінностей, формування основних засад професійної діяльності.

Вироблені нові правові ідеї, правові цінності, приписи та теорії, з одного боку, показують історичний шлях цих явищ, їх теперішній стан та перспективу розвитку, а з іншого боку - реалізуються через правотворчу та правоохоронну практику.

Ідеологічно-виховна функція правового виховання курсантів спрямована на розвиток та формування правової свідомості та правової і професійної культури, соціально-правової активності, законслухняності, правомірної поведінки та службової дисципліни. Крім того, вона спрямована на вироблення у них свідомої звички завжди виконувати встановлені і санкціоновані державою загальнообов'язкові правила поведінки, що містяться в положеннях, нормах та принципах Конституції України, нормах права, інших соціальних нормах та й у всіх правових приписах в цілому.

Ідеологічно-виховна функція у правовиховній роботі із курсантами реалізується шляхом використання прогресивних засобів, форм і методів, базується на відповідних засадах та принципах, що мають наукове підґрунтя. Формування курсантів як особистостей, людей нової генерації є її головним завданням.

Отже, ідеологічно-виховна функція сприяє розумінню значення демократичного законодавства, яке закріплює і гарантує широкі соціально-економічні, політичні і особисті права громадян; відповідає міжнародним актам, які регламентують права людини і громадянина як зовнішнього, так і внутрішнього правового регулювання. Вона спрямована на формування у курсантів правового світогляду, високого рівня правової свідомості та правової і професійної культури, законслухняності, службової дисципліни, правомірної поведінки та суспільно-правової активності.

Крім того, ідеологічно-виховна функція сприяє підвищенню авторитету права і закону, забезпеченню гарантій прав і свобод громадян, подоланню суперечностей, зближенню права і моралі, зміцненню законності і правопорядку, побудові демократичної, соціально-правової держави та громадянського суспільства в Україні. В системі функцій правового виховання курсантів їй належить провідне значення.

Практико-прикладна функція. Необхідність застосування у правовиховній роботі із курсантами практико-прикладної функції полягає передусім у тому, що вона висвітлює призначення правового виховання в рамках тих суспільних перетворень, що відбуваються в нашій державі, а також допомагає реалізувати його теоретичні завдання на практиці.

Прикладна функція сприяє тому, що правове виховання розвиває загальнолюдські цінності у категорії населення, що є об'єктом нашого дослідження.

Вона здійснюється шляхом розробки нових програм та проєктів правового виховання курсантів з використанням наукових досліджень та застосуванням їх на практиці. Цей чинник безумовно підвищує престиж та авторитет практико-прикладної функції, адже якими б не були міцними та стійкими теоретичні знання, вміння, навички самі по собі, не підкріплені практикою, не мають достатньої значущості. Поява в практичній діяльності нової теоретичної бази знань робить її більш професійною та ефективною.

Прогностично-евристична функція. Оскільки правове виховання є складним, багатогранним явищем, що постійно змінюється та вдосконалюється, воно відповідно потребує об'єктивного, критичного переосмислення тих чи інших правовиховних підходів щодо процесу його формування. Адже існуючі наукові засади правовиховного процесу необхідно оновлювати з урахуванням змін, які відбуваються в усіх сферах суспільних відносин.

Саме прогностична функція правового виховання курсантів повинна реалізувати вищезгадані аспекти, оскільки її сутність полягає у здатності правовиховної роботи, з одного боку, на основі існуючих закономірностей та об'єктивних наукових здобутків, а з іншого — з врахуванням тенденцій розвитку соціально-правової держави та громадянського суспільства, встановити перспективи подальшого розвитку правового виховання курсантів.

Евристична функція подібна до пізнавальної за своєю природою, але відмінність полягає в тому, що остання систематизує та узагальнює знання про державно-правові інститути, а перша - здійснює та реалізує пошук нових, до нині невідомих властивостей вищезгаданих інститутів.

Комунікативна функція правового виховання курсантів передбачає інформування даної категорії населення щодо змін у галузевому законодавстві, у юридичній практиці.

В умовах сьогодення комунікативна функція дає змогу вирішувати проблему відповідності теорії правового виховання правовій практиці, а також введення в правовиховний процес новітніх технологій, що надасть можливість значно підтягти рівень правовиховної роботи, її якість та ефективність. Використання нових досягнень різних галузей суспільних наук має концептуально спиратись на практику.

Крім того, комунікативна функція правового виховання курсантів передбачає його взаємодію з іншими видами виховання.

Профілактична функція в системі функцій правового виховання курсантів займає своє особливе місце та реалізується через вищезгадані функції. Її специфіка полягає в тому, що вона орієнтує на запобігання правопорушенням - актам винної протиправної поведінки осіб — учасників суспільних відносин, але слід мати на увазі, що профілактична функція спрямована не на правопорушення безпосередньо, а на усунення причин, які до них призводять [203].

Одним із важливих заходів індивідуальної профілактики, на думку В. В. Юстицького, є бесіда з особою, яка схильна до правопорушень. У процесі бесіди працівник міліції переконує, радить, спонукає особу прийняти правильне рішення, здійснити правильний вчинок, утриматись від здійснення інших, тобто застосовує заходи психологічного впливу. Від вміння працівника впливати на співрозмовника залежить, чи досягне бесіда своєї

профілактичної мети. Аналогічні дії працівник здійснює і в процесі здійснення загальної профілактики за допомогою засобів масової комунікації, а також під час публічного виступу перед аудиторією [204].

Головною метою профілактичної функції правового виховання курсантів є формування акту правомірної поведінки. Якщо правопорушення стало фактом, то в цьому випадку профілактична функція даного напрямку виховання спрямована на запобігання новому правопорушенню з боку особи, а відповідно на її виправлення і перевиховання.

Таким чином, профілактична функція правового виховання курсантів відіграє важливе значення, адже вона допомагає їм правильно зорієнтуватись у правовому полі, знайти позитивні, відповідно до закону рішення в тій чи іншій спірній ситуації.

Найбільш ефективно дана функція діятиме в момент, коли в поведінці особи тільки почали з'являтися певні відхилення від норми. Саме в цей момент важливо нагадати їй зміст цієї норми, що відповідно забезпечить профілактику негативних, протиправних вчинків.

Нині кількість функцій правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України постійно збільшується, розширюється їх вплив на відповідні сфери суспільних відносин. Об'єктивна оцінка характеру вищезгаданого впливу має неабияке значення для розвитку і функціонування всієї системи виховання взагалі.

Узагальнюючи викладене вище необхідно зробити такі висновки:

- функція - це прояв сутності та змісту правового виховання в суспільних відносинах, але не слід механічно пов'язувати функції правового виховання з його сутністю та змістом, адже як будь-яке явище воно завжди містить певний елемент незалежності від функцій;

- функції правового виховання цієї категорії населення мають складну, системну природу, з одного боку, їх реалізація відбувається одночасно, незалежно одна від одної, а з іншого - здійснення кожної стимулює ефективніше виконання інших функцій;

- їм притаманний динамізм, що пояснюється їх постійним удосконаленням, зміною відповідно до суспільних перетворень;

- функції правового виховання характеризуються послідовністю, безперервністю, систематичністю, що пояснюється необхідністю у постійному правовому вихованні курсантів;

- системний підхід у дослідженні функцій правового виховання курсантів забезпечує реалізацію його мети та дасть змогу повніше виявити об'єктивні можливості даного напрямку виховання з урахуванням оптимального розподілу і координації зусиль учасників правовиховного процесу;

- дослідження функцій правового виховання курсантів допомагає дати правильну загальну оцінку теоретико-практичного призначення правового виховання та його ролі в суспільстві.

Отже, реалізація принципів та функцій правового виховання курсантів дає змогу визначити те соціальне призначення, яке займає право в державі як регулятор відносин, що постійно виникають, змінюються, припиняються, а також знайти шляхи щодо зміцнення його ролі в суспільстві. Правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України є результатом суспільного розвитку його матеріальних, духовних і інших потреб. Воно є проявом державної волі та одночасно здійснює на неї зворотний вплив за допомогою своїх принципів та функцій.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати таке:

1. З'ясування поняття правового виховання є об'єктивною передумовою в процесі розвитку правової держави та розбудови громадянського суспільства в Україні.

Проблема дослідження правового виховання не нова, вона завжди викликала зацікавленість серед науковців. Саме тому виникає необхідність в історичному аспекті розподілити її на два етапи.

Перший етап: за радянських часів, а саме від початку 20-х років до кінця 80-х. В цей період правове виховання мало заполітизований, заідеологізований, догматичний характер, базувалось на основних партійних постулатах. Відповідно до цього визначались зміст, суть, принципи, завдання, функції, форми, методи та засоби правовиховної роботи.

Безумовно, існували й позитивні результати дослідження проблеми правового виховання, але деформована ідеологічна система заважала вести творчу роботу науковцям та практикам.

Другий етап: за часів незалежності. Початок 90-х років ХХ ст. характеризувався відмовою від комуністичних догм, проголошенням Акта державної незалежності України, прийняттям нової Конституції України, демократизації суспільних відносин та іншим змінам у різних сферах. Все це дало поштовх до вдосконалення прогресивних досліджень, а також стало своєрідним стимулом для нових наукових досягнень.

Вони повинні бути спрямовані на подолання негативних явищ минулого історичного періоду, серед яких слід виділити ідеологізацію, ігнорування правових та інших цінностей, невігластво та прагматичні орієнтації.

В нових умовах демократизації і гуманізації суспільних відносин критичними стають уявлення дослідників-науковців про сутність та зміст правового виховання, відповідно змінюються його мета та завдання, залучаються прогресивні методи, форми та засоби правовиховної роботи.

2. Одним із видів правового виховання населення є правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України: воно здійснюється шляхом розкриття гуманістичного змісту права як рівної міри свободи, розмежування категорій право і закон, з'ясування значення людського виміру права, органічного поєднання теорії і практики організації і проведення правовиховної діяльності; воно є засобом озброєння

курсантів правовими і професійними знаннями, функціональними обов'язками та обов'язками громадянина своєї держави; спрямоване на формування у них належного рівня правової свідомості, правової і професійної культури, свідомого ставлення та беззаперечного виконання норм статутів, наказів, настанов, керівних документів та законів держави, виховання повага до всіх правових приписів, законслухняності, необхідності дотримання службової дисципліни, правомірної поведінки, прагнення до соціально-правової активності.

3. Мета, завдання та зміст є важливими складовими елементами процесу правового виховання, своєчасне вирішення яких сприятиме досягненню бажаного результату в правовиховній роботі з курсантами вищих навчальних закладів МВС України.

4. Принципи правового виховання курсантів виступають своєрідною основою в цілеспрямованій, послідовній, систематичній та системній правовиховній роботі з даною категорією населення. Вони мають відповідне регулююче значення, адже ними керуються в роботі учасники правовиховного процесу.

5. Наявність принципів та функцій правового виховання курсантів, з одного боку, відбиває його системність та багатоаспектність, а з іншого - визначає важливість даного напрямку виховання в процесі розвитку суспільства, держави та їх інститутів.

6. З'ясування поняття "правове виховання", аналіз мети, завдань, змісту, принципів і функцій правового виховання населення, в тому числі курсантів вищих навчальних закладів МВС України, спрямовані на подальшу розробку концепції правовиховної роботи, підвищення її ефективності, розробки критеріїв її виміру.

Розділ II

Система, організація та ефективність правового виховання курсантів

2.1. Засоби, форми і методи правового виховання курсантів

Для дослідження процесу правового виховання як складної категорії першочергове значення має його розгляд як системно пов'язаних частин цілого. Система (від грецького Бузіета) - ціле, об'єднання певного різноманіття в єдине і чітко виражене ціле, елементи якого щодо цілого та інших частин займають відповідні їм місця [205].

Правове виховання курсантів необхідно розглядати як складне явище, яке об'єднує в певну систему ряд елементів:

- суб'єкти - державні органи, організації, установи, начальники, командири, вихователі, інші учасники правовиховного процесу, в тому числі самі курсанти;
- об'єкти - свідомість, воля та поведінка курсантів;
- зміст, мету, завдання, принципи і функції правового виховання;
- сукупність правовиховних заходів;
- засоби, форми та методи правового виховання;
- ефективність правовиховного процесу, результати, контроль;
- умови, взаємодію, організацію тощо.

Отже, система правового виховання - сукупність основних частин (елементів) правовиховного процесу, що забезпечує його визначений порядок і організацію [206].

Вона, з одного боку, характеризується цілісністю, всі елементи якої розташовані в певному встановленому порядку, який залежить передусім від важливості і значення, кожного конкретного елемента системи, а з іншого - вона немає структурної ієрархії та чіткої внутрішньої підпорядкованості, тобто жоден елемент не може володіти беззаперечною перевагою щодо іншого. Вона надає можливість з'ясувати внутрішній механізм взаємодії та взаємовпливу її структурних елементів, їх специфічні риси, динамізм, ефективність та результати правовиховного процесу.

Таким чином, систему правового виховання курсантів необхідно розуміти як сукупність елементів, що перебувають у певних відносинах між собою, характеризуються цілісністю та єдністю, постійно взаємодіють та є тим необхідним чинником, який зумовлює її постійний розвиток та удосконалення, відповідно до мети та завдань даного напряму виховання.

Важливе місце в процесі правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України належить засобам, формам і методам правовиховної роботи. Дане розмежування є досить дискусійним та суперечливим, адже важливими чинниками, що впливають на цей процес є умови та позиції з яких воно розглядається.

Засоби виховання - це усне слово, методичні посібники, підручники, художня література, наука, мистецтво, музика, спорт, засоби масової інформації тощо, з їх допомогою вихователі формують і розвивають почуття, мотиви, якості, відносини [207].

Так існують різні підходи до визначення поняття "засіб".

С. І. Ожегов вважав, що засіб - це прийом, спосіб для досягнення чого-небудь [208].

Слід погодитися з думкою В. А. Балюка, який визначає, що засіб правового виховання - поняття більш широке, воно включає в себе всіляку педагогічно доцільну організацію методичних шляхів впливу на формування правової свідомості і досвіду правової поведінки, а також формування соціально-правової активності, найчастіше в процесі правоохоронної діяльності [209].

З точки зору М. І. Козюбри, В. В. Оксамитного, П. М. Рабіновича, як засоби можуть розглядатися також форми, методи і методика правового виховання. Засоби - це все те, що використовується для досягнення мети [210].

На нашу думку, засоби правового виховання курсантів - це організована методична система, яка об'єднує предмети, технічні можливості, а також різні шляхи передачі змісту правових норм, інформації, тобто все те, що використовується для реалізації та досягнення правовиховної мети.

До засобів правового виховання курсантів слід віднести різні шляхи передачі змісту правових норм, які забезпечують реалізацію мети правовиховної роботи, а саме формування необхідного рівня їх правової свідомості та правової і професійної культури, законслухняності, службової дисципліни та правомірної поведінки, а також значно підвищують правову активність даної категорії населення.

Впровадження цієї мети правового виховання курсантів вимагає від держави, її органів, установ, організацій, відповідних міністерств та відомств, керівників та начальників, вихователів та педагогів, інших учасників правовиховної діяльності ведення пошуку для більш широкого використання нових засобів правовиховної роботи, саме тому останнім часом пропонується використовувати сучасні міжнародні надбання, зокрема комп'ютерну систему "Інтернет". На жаль, скрутне економічне становище в державі не дає змоги в повному обсязі різним категоріям населення, в тому числі курсантам вищих навчальних закладів МВС

України, мати широкий доступ до світового інформаційно-правового простору.

Безумовно, засоби правового виховання необхідно співвідносити з метою, адже, з одного боку, без необхідних засобів не реалізується мета, а з іншого - відсутність мети негативно впливає на засоби, але при цьому необхідно зазначити, що використання лише засобів у правовиховній роботі із курсантами не забезпечить досягнення бажаної мети. З часом кількість засобів збільшується, вони стають більш прогресивними, що дає змогу позитивно впливати на процес правового виховання, але водночас ускладнюється їх вибір на кожен конкретний випадок.

У правовиховній роботі з курсантами використовується багато різних засобів правового виховання, серед яких визначальними є:

- нормативно-правові акти, акти застосування норм права;
- засоби масової інформації (радіо, телебачення, газети, журнали);
- культурно-освітні заклади (кінотеатри, театри, будинки культури, клуби);
- наукова і навчальна література.

Наприклад, одним із головних чинників, що надає можливість сформувати у курсантів повагу до Конституції України, законів держави, нормативно-правових актів та права в цілому, а також до статутів, наказів, настанов та керівних документів є використання засобів масової інформації, які мають правову спрямованість.

Передусім це телеканал "Право", "Закон є Закон", газети "Наша газета", "Закон і бізнес", "Юридичний вісник" та інші періодичні видання, що надають можливість курсантам отримати необхідну інформацію про зміст та межі правового поля в Україні. Зокрема, вони роз'яснюють положення Конституції України, законів держави, проводять юридичні консультації відповідаючи на питання, що цікавлять громадян у різних галузях права.

Слід відмітити і спеціалізовані періодичні видання, що виходять у системі МВС - це журнал "Міліція України", газети "Іменем закону" та "Міліцейський кур'єр", які висвітлюють діяльність органів внутрішніх справ щодо боротьби із правопорушеннями та правопорушниками, про стан злочинності в державі та профілактику правопорушень, дії працівників міліції по зміцненню законності та правопорядку, правову хроніку тощо.

Крім того, слід систематично використовувати наукові видання, що видаються вищими навчальними закладами, у тому числі й МВС України, де містяться матеріали наукових конференцій, в яких беруть участь педагоги, вихователі, керівники та начальники, самі курсанти, а також видаються періодичні збірники наукових праць [211].

Саме в сучасний період значно зростає роль засобів правового виховання, підвищуються вимоги до їх якості, а також удосконалення та планування, використання в певній системі. Але слід зазначити, що лише поєднання ефективних засобів правового виховання із відповідними формами і методами надають можливість очікувати належного правовиховного результату.

Звернувшись до дослідження форм правового виховання необхідно зазначити, що форма (від лат. forma) - предусім зовнішнє окреслення, зовнішній вигляд предмета, зовнішнє вираження будь-якого змісту, а також внутрішня побудова структури, визначений і визначаючий порядок предмета або порядок перебігу процесу на відміну від того "аморфного" матеріалу (матерії), змісту або наявності. З цим пов'язане філософське поняття форми, що відіграє важливу роль у логіці, теорії пізнання, онтології, етиці, філософії природи і історії. Поняття "форма" вживалось Платоном у тому ж розумінні, що і поняття "ідея" для позначення незмінної і оригінальної сутності, що є прообразом індивідуальних явищ, які змінюються.

Арістотель вважав, що будь-яка конкретна річ складається з матерії і форми, причому форма є активним фактором, дякуючи якому річ стає дійсною (salsa formata), так і метою процесу становлення (salsa finalis) [212].

С. І. Ожегов визначав форму як зовнішнє окреслення сукупність прийомів, спосіб існування змісту не відокремлений від нього, що є його відображенням [213].

О. Г. Флорова вважає, що під педагогічними формами ми повинні розуміти певну організацію виховного процесу, яка відповідає змісту та меті виховання [214].

Форми виховання - це засоби організації виховного процесу, в яких реалізується взаємодія вихователя і вихованців в різних умовах. Форми, в поєднанні з методами виховання, оптимізують роботу і дозволяють досягти наміченої мети [215]. Що стосується форм правового виховання, то серед правознавців ще немає єдиної думки, щодо визначення самого поняття даної категорії та її класифікації. На нашу думку, це пояснюється певною несталістю правової термінології, в зв'язку з чим багато дослідників підміняли одне поняття іншим або використовували його, вкладаючи інший зміст.

У 70-х роках деякі науковці торкнулися проблеми визначення поняття форм правового виховання. Так, Л. М. Корнієнко зазначала, що форми правового виховання - це різні види організаційної діяльності державних і суспільних організацій, свідомо створювані з метою правового виховання громадян [216].

Т. М. Леонтєва визначає форми правового виховання як спосіб зв'язку різних елементів його змісту [217].

М. М. Галімов і О. Ф. Мураметс вважають, що форми правового виховання - це конкретні заходи або типи конкретних заходів, що виражають зміст правоохоронної діяльності [218].

Деякі науковці (В. П. Зенін, М. І. Козюбра, В. В. Оксамитний та ін.) стверджують, що форми правового виховання - це спосіб зовнішнього виразу діяльності, за допомогою якої суспільні організації та державні органи проводять роботу по вихованню громадян у дусі поваги до законів, суворого їх виконання, сприяють формуванню у них розвинутої правосвідомості, прищеплюють їм навички правомірної поведінки і підвищують їх соціально-правову активність [219].

В Україні в середині 80-х років проводились комплексні дослідження проблем правового виховання, зокрема його засобів, форм і методів. Результатом цих досліджень було видання ряду монографій (Козюбра Н. І., Оксамитний В. В., Рабинович П. М. и др. "Правовое воспитание молодёжи.", К., Наук, думка, 1985. - 127 с.; Головченко В. В. "Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения.", К., Наук, думка, 1985. - 319 с.) [220].

Та слід зауважити, що вони не стосувались категорії населення, яка є об'єктом нашого дослідження.

У 90-х роках цієї проблематики торкнулись автори монографії "Формування правосвідомості юриста" С. С. Сливка, М. І. Рудницький, М. Т. Підгурський та ін. Вони під формами правовиховної роботи розуміють організовану систему правового виховання, яка об'єднує різноманітні методи та засоби і спрямована на підвищення рівня правової культури, зміцнення професійної дисципліни та законності, піднесення правової активності юриста [221].

Ми погоджуємось із трактуваннями вищезгаданих дослідників, які для більш повного визначення поняття "форма правовиховної роботи" вказують на її мету, що дає можливість конкретизувати, які саме засоби зовнішнього виразу можна вважати правовиховними.

Що стосується класифікації форм правового виховання населення, то слід зазначити, що, на думку В. О. Котюка, їх нараховується більше 20, але серед них виділяють такі основні, як правова освіта (навчання); правова пропаганда; правова просвіта; правова агітація; форми правомірної соціально-активної діяльності [222].

В. О. Котюк також пропонує класифікувати форми правового виховання залежно від кількості охоплення слухачів на: масові, групові і індивідуальні [223].

На думку С. С. Сливки, процес правового виховання здійснюється в таких формах, як: правове навчання (здобуття освіти в навчальних закладах, на курсах підвищення кваліфікації, під час службової підготовки, самоосвіта); правова пропаганда як діяльність по поширенню правових знань; правозастосовча практика у процесі виконання службових обов'язків - участь у діяльності громадських організацій; індивідуальна правовиховна робота; участь у роботі по правовому вихованню населення [224].

1. Ф. Скакун визначає такі способи (форми) правового виховання: правова освіта (правовий всеобуч); правова пропаганда; юридична практика державних органів та інших організацій (наприклад правовиховна діяльність суду, прокуратури, органів внутрішніх справ, юстиції, адвокатури та ін.); правомірна поведінка громадян, їх особиста участь у здійсненні (реалізації) і охороні правових норм; самовиховання [225].

С. Д. Гусарев та О. Д. Тихомиров вважають, що формами правового виховання можуть бути: правова агітація, правове навчання, юридична практика, самовиховання та самоосвіта. На практиці ці форми реалізуються у функціонуванні системи юридичної освіти, проведенні науково-практичних семінарів, конференцій, організації стажування, підвищення кваліфікації [226].

Деякі науковці (М. І. Козюбра, В. В. Оксамитний, П. М. Рабинович та ін.) зазначають, що форми правового виховання бувають загальні і спеціальні (по призначенню, меті, змісту). Загальні форми виконують функції різних видів виховання (морального, трудового, політичного, естетичного, атеїстичного), в тому числі і правового [227]. Під спеціальними В. П. Зенін розуміє правовиховний вплив, що застосовується органами прокуратури тощо, які виконують спеціальні завдання по забезпеченню законності і правопорядку та наділені відповідними правами і обов'язками. Специфіка цих форм - спеціальне правовиховне призначення.

В. П. Зенін також пропонує розглядати форми правового виховання з точки зору:

- форм індивідуального впливу (наставництва);
- опосередкованого впливу (телебачення, газети тощо), розрахованого на широку аудиторію;
- безпосереднього впливу на виховуваних, який найбільш повно проявляється при проведенні правовиховної роботи з конкретною особою [228].

Вщевикладені підходи щодо класифікації форм правового виховання, надають можливість впорядкувати їх за такими напрямками:

1. За призначенням, метою, змістом на:

- загальні (правова освіта, правова пропаганда, правова агітація тощо);
- спеціальні (службова підготовка, правова практика, проведення науково-практичних семінарів).

2. Залежно від кількості охоплення осіб - на: масові, групові, індивідуальні.

3. З точки зору впливу - на: індивідуальні, опосередковані, безпосередні.

Стосовно визначення поняття форм правового виховання курсантів, то передусім під даною дефініцією слід розуміти зовнішній вираз організаційної діяльності, змісту, за допомогою яких державні органи, організації та установи, міністерства, відомства, керівники, вихователі та педагоги, інші учасники правовиховного процесу проводять роботу по вихованню у даній категорії населення поваги до правових актів України та інших правових норм, а також допомагають формуванню у них належного рівня правової свідомості та правової і професійної культури, законслухняності, прищеплюють їм навички службової дисципліни та правомірної поведінки а також підвищують їх соціально-правову активність.

У правовому вихованні курсантів необхідно широко використовувати основні організаційні форми навчання, адже правовиховна робота з цією категорією населення тісно переплітається з навчальним процесом. Це насамперед: лекції, семінари, індивідуальні співбесіди, колоквиуми, практичні і лабораторні заняття, професійний тренінг (тренування), гра, конференція, екскурсія, навчальна практика, стажування, консультації, самостійні заняття, заліки, іспити. Всі вони мають різні варіанти. Наприклад, є різні види лекцій - вступна, установча, основна, оглядова тощо, семінар - тематичний, міжпредмеїний (спецсемінар), дискусійний, опитувальний з доповіддю тощо [229].

Лекція - це важливе джерело інформації, її завдання полягає, з одного боку, в тому, щоб надати курсантам необхідну сукупність знань про певні галузі права, а з іншого - вона має виховати у них повагу до права, до закону, переконаність у необхідності їх виконання. Саме в цьому випадку можна простежити єдність процесу навчання та виховання курсантів.

Практичні заняття повинні закласти у курсантів на базі теоретичних знань, отриманих під час лекцій, семінарів, самостійної роботи тощо, основи практичних знань, навиків та вмінь. Під час практичних занять курсанти вирішують, використовуючи нормативно-правові акти, різні життєві ситуації, питання, які трапляються в практичній діяльності, а також спірні ситуації, які виникають під час обговорення та розв'язання попередніх. Найбільш результативними та ефективними ці заняття будуть у разі використання рольової гри за завчасно розробленими викладачем та опрацьованими курсантами планами.

Семінар. Як правило, семінар доповнює лекцію і слідує після неї. Його особливість полягає в тому, що під керівництвом викладача курсанти поглиблюють отримані на лекції знання шляхом колективного обговорення. Також семінар може мати характер опитування.

Конференція - має творчий, дискусійний, науково-обґрунтований, стимулюючий характер. Вона завчасно планується, розподіляються проблемні питання між курсантами і проводиться із залученням викладачів та науковців.

Таким чином, щещеперераховані форми діють у певній системі і спрямовані на навчання, розвиток та виховання курсантів.

Вважаємо, що основними формами правового виховання курсантів є: правова освіта (навчання); правова пропаганда; правова агітація; правова просвіта; індивідуально-виховна робота; правова практика; правове самовиховання.

Правова освіта (навчання) - конкретний вид навчального процесу, під час якого під керівництвом досвідчених юристів громадяни оволодівають правовими знаннями, навичками, вміннями застосування правових норм [230].

В. О. Котюк вважає, що правова освіта (навчання) - найбільш ефективна і результативна форма правового виховання, оскільки вона дає певну систему правових знань і здійснюється в школах, училищах, технікумах, вузах, коледжах, народних університетах правових знань, курсах підвищення кваліфікації працівників різних категорій [231].

На думку С. Д. Гусарева та О. Д. Тихомирова, правове навчання в юридичних навчальних закладах - це окремий вид дій, які пов'язані із процесом отримання правових знань, набуття навичок практичної діяльності, формування юридичного світогляду та з іншими процесами, передбаченими навчальними програмами, кваліфікаційними характеристиками, які дозволяють готувати на достатньому професійному рівні юриста - фахівця своєї справи [232].

Не менш важливим чинником у процесі правового виховання, який потребує правовиховного впливу на особу, є її постійна необхідність у спілкуванні, орієнтації в суспільстві. Ця потреба має бути задоволена існуючою системою освіти і безпосередньо правової освіти курсантів.

Відповідно до своїх функцій правова освіта здійснюється широким колом суб'єктів суспільних відносин і може розглядатися у широкому та вузькому значенні.

У широкому значенні під правовою освітою розуміють сукупність усіх засобів, які тим чи іншим чином впливають на курсанта як громадянина держави і члена суспільства.

У вузькому розумінні поняття правової освіти курсантів містить у собі всі заплановані організаційні і цілеспрямовані дії вищих навчальних закладів МВС України з метою формування у них знань і вмінь, необхідних для здійснення професійної діяльності та участі в суспільному житті.

Загальна тенденція використання форми правової освіти в процесі правового виховання зумовлена кількістю випадків, коли інтереси курсантів, майбутніх працівників органів внутрішніх справ України потребують врегулювання правовими актами.

Відповідно чим більше їх професійна та особиста доля залежить від цих актів, тим більше вони потребують отримання нових знань та навичок. Особливо виникає гостра потреба у правовій освіті саме сьогодні, коли правова система України перебуває в стадії реформування і оновлення; вона повинна виконувати функцію узгодження постійно зростаючого рівня особистості з новими умовами діяльності органів внутрішніх справ. В остаточному підсумку це призведе до стабільного розвитку суспільства в цілому.

Держава зі свого боку повинна свою діяльність у цій галузі будувати на принципах: пріоритет особистості в здобутті фахової освіти з метою задоволення особистих потреб у ній; підвищення освітнього і культурного рівня громадян як найважливішого фактору демократичного розвитку країни; суверенність прав особи у виборі навчального закладу, форми та рівня здобутої освіти і послідовність її рівнів; підтримка правоохоронних напрямів підготовки фахівців, фундаментальних і прикладних науково-методичних

досліджень у системі такої освіти [233].

Отже, правова освіта як форма правового виховання курсантів повинна закласти необхідний рівень правових знань про положення, норми та принципи Конституції України, інші правові приписи, а також норми статутів, наказів, настанов та інших нормативних документів, які регламентують їх діяльність. Вона призначена забезпечити поважне ставлення курсантів до соціально-правових цінностей, а також до тих цінностей, що регулюються і охороняються правом. Її організовує та підтримує держава, адже це один із пріоритетних напрямів, що забезпечує підготовку висококваліфікованих фахівців.

Для реалізації основних завдань правової освіти необхідно широко використовувати можливості правової пропаганди, яка займає важливе місце серед форм правового виховання.

Правова пропаганда - цілеспрямована діяльність по формуванню у членів суспільства високого рівня правосвідомості та правової культури, роз'яснення правової політики й поширення правових знань, ідей, іншої правової інформації за допомогою засобів масової інформації та інших форм доведення правової інформації до широкого загалу [234].

В. О. Котюк вважає, що правова пропаганда - це поширення (певних) правових ідей, знань про акти законодавства серед населення [235].

На думку деяких науковців (А. В. Міцкевича, І. В. Гранкіна, Л. В. Лазарєва), правова пропаганда являє собою визначений вид ідеологічної діяльності, зміст якої розкривається в єдності трьох основних завдань (функцій): вивчати, пропагувати, організовувати [236].

В. С. Основін та С. М. Ходиревський зазначають, що правова пропаганда - це систематичний вплив відповідних осіб (суб'єктів) на визначені групи людей, які є об'єктами такого впливу [237].

Правова пропаганда як форма правового виховання курсантів реалізується шляхом поширення правових знань через засоби масової інформації (радіо, телебачення, преса), а також проведення лекцій, диспутів тощо, за такими напрямками: пропаганда Конституції України, законодавства держави, поширення правової інформації про стан законності і правопорядку, правова хроніка тощо.

Використання правової пропаганди у правовиховній роботі з курсантами вимагає застосування найбільш доцільних, прогресивних та ефективних форм і методів її здійснення. Поряд із вказаними використовуються і такі форми пропаганди, як зустрічі з відомими юристами - науковцями, практичними працівниками правоохоронних органів, суду, прокуратури, тут правові знання передаються через бесіди, відповіді на запитання, обговорення тощо.

Також необхідно застосовувати можливості вузу щодо випуску наукових журналів, газет, методичних посібників, проведення конференцій тощо. Важливими є скоординованість та погодженість дій усіх учасників, які беруть участь у правовій пропаганді курсантів, йдеться про вироблення відповідної програми, плану єдиного підходу щодо більш раціонального та ефективного використання можливостей даної форми.

До правової пропаганди курсантів як форми правового виховання висуваються такі вимоги: правдивість, актуальність, динамізм, дохідливість, популярність, переконаність, оперативність, а також тісний зв'язок з життям та практикою. Поряд з цим слід зазначити, що правова пропаганда дає бажаний результат лише в тому випадку, коли надані правові знання стають правовими переконаннями, коли вона допомагає засвоєнню правових ідей, зміцнює переконання в необхідності їх дотримання, а також віру в соціальну цінність та справедливість права, на підвищення авторитету правоохоронних органів.

Науково-практичне значення цієї дефініції полягає в тому, що метою її застосування є намагання донести до свідомості курсантів певний обсяг правової інформації, яка безпосередньо надає їм можливість (критерій) обрати той чи інший варіант поведінки. Ці критерії включають у себе знання особистості про вимоги, що висуває перед нею суспільство, які обставини передбачають необхідність існування цих вимог, а також наслідки, що настають за невиконання тієї чи іншої правової норми.

Отже, правова пропаганда є однією з форм правового виховання курсантів, суть та зміст якої полягає насамперед, у поширенні правових ідей держави, надання правових знань та перетворення їх на правові переконання, стимулюванні службової дисципліни, правомірної поведінки, а також прагнення до соціально-правової активності.

Правова агітація. Правову агітацію визначають як форму правового виховання, що полягає у правовому впливі на правосвідомість і настрої членів суспільства через колективні та індивідуальні співбесіди, виступи на мітингах, зборах за допомогою преси, телебачення тощо [238].

На думку В. О. Котюка, правова агітація - це поширення певних правових ідей, знань, серед невеликої кількості населення. Здійснюється вона, як правило, безпосередньо агітатором. Це можна спостерігати під час виборів, коли відбувається не тільки пропаганда й агітація за того чи іншого кандидата, а й агітація за прийняття певного закону тощо [239].

Прикладом правової агітації курсантів може бути показ ілюстрованого фільму з правової тематики, завданням якого є закладення твердих правових знань про право, його принципи та цінності.

В умовах сьогодення правова агітація курсантів дещо послаблена, хоча має неабиякий виховний та профілактичний потенціал. Передумовою досягнення належного результату при використанні можливостей даної форми є, з одного боку, бажання та свідоме сприйняття курсантами пропонованого правовою агітацією матеріалу правового змісту, а з іншого - підвищення учасниками правовиховного процесу психологічної та педагогічної переконливості її навчальної і виховної спрямованості.

Використовуючи можливості правової агітації як форми правового виховання курсантів, слід активізувати всі засоби її впливу, об'єднавши їх у єдину взаємодіючу, цілісну систему.

Правова просвіта тісно пов'язана із правовим навчанням і пропагандою, але не зводиться до них. Вона має обмежені завдання - дати певні знання з тих чи інших питань права і законодавства, роз'яснити чинне законодавство [240].

Суть правової просвіти полягає передусім у тому, що вона повинна значно розширити та поглибити правові знання, які отримують курсанти в процесі навчання. Зміст правової просвіти курсантів, з одного боку, включає знання певних дозволених стандартів поведінки у відносинах між різними суб'єктами суспільного життя, а з іншого - знання їх правового статусу.

Використання в процесі правового виховання такої форми зумовлене перетвореннями, які постійно відбуваються в українському суспільстві та вимагають виховання громадян у дусі законслухняності та безпосередньої участі у формуванні правової, соціальної держави.

Крім того, правова просвіта курсантів не повинна обмежуватися лише поширенням правових знань, її метою є переконання в необхідності виконання покладених Конституцією України обов'язків, прагнення до промірної поведінки.

Курсанти вищих навчальних закладів МВС України як громадяни нашої держави повинні набути правової культури європейського типу, що сприятиме її інтеграції у світовий правовий простір.

Правова просвіта є формою, що дасть змогу прискорити оновлення застарілих правових форм регулювання суспільних відносин, збалансувати інтереси різних верств населення. Відповідно система правової просвіти курсантів має бути гнучкою і постійно враховувати зміни.

Крім того, в процесі правової просвіти курсантів необхідно враховувати загальний та спеціальний компоненти, а саме поряд із дотриманням необхідного мінімуму правових знань з різних галузей права потрібно оволодіти рядом спеціальних знань, які безпосередньо стосуються їх майбутньої роботи.

Відомо, що правова просвіта громадян України поки що не має належної правової бази і тому постійно змінюються її організація та форми. Для того, щоб урегулювати питання правової просвіти громадян належним чином, необхідно прийняти спеціальний нормативно-правовий акт. Таким актом міг би бути, приміром Указ Президента України "Про організацію правової просвіти громадян України". Але є й пропозиції щодо прийняття закону України про державну підтримку правової просвіти (освіти) громадян [241].

Індивідуально-виховна робота. Найбільш ефективною формою правового виховання курсантів є індивідуально-виховна робота. Вона надає можливість всебічно вивчити особистість кожного курсанта, рівень його правової свідомості та правової і професійної культури, а відповідно знайти підхід до нього з метою отримання належного результату в його майбутній правовиховній діяльності.

Під індивідуальною роботою С. С. Сливка розуміє комплекс заходів, які здійснюються з урахуванням особистості працівника органів внутрішніх справ і спрямовані на формування у нього знань, умінь, навичок, високих моральних і ділових якостей, необхідних для виконання службового обов'язку [242].

При використанні індивідуально-виховної роботи передусім необхідно:

- визначити її мету, завдання та систематично планувати індивідуально-виховні заходи;
- визначити та фіксувати недоліки, аналізувати їх стан та систематичне підведення підсумків;
- підготувати учасників індивідуально-виховної роботи;
- застосовувати найбільш ефективні засоби, форми та методи індивідуально-виховної роботи, її прогресивний досвід.

На думку С. С. Сливки, одним з ефективних видів індивідуальної роботи з особовим складом є наставництво. Його мета - допомога молодим працівникам підвищити освітній рівень, оволодіти професійною майстерністю, швидко адаптуватися в колективі, сформувати активну життєву позицію [243].

Наставництво є складовою частиною індивідуально-виховної роботи та здійснюється відповідно до наказу МВС України № 960 від 15.12.1999 року "Про затвердження положення про наставництво в органах внутрішніх справ України" [244].

Наставники призначаються наказом ректора інституту, з-поміж найбільш підготовлених фахівців, що мають належний рівень педагогічної професійної майстерності, теоретико-практичної підготовки, авторитету, вони є відповідальними за проходження курсантами правової практики та індивідуально-виховну роботу з ними. Метою наставництва є передача набутого досвіду вихованцям.

Індивідуально-виховну роботу з курсантами доцільно проводити на всіх етапах правовиховного процесу та при вирішенні конкретних завдань, що виникають під час його здійснення, в тому числі для оволодіння вихованцями новими правовими та професійними знаннями, навиками, вміннями, для повторення, зміцнення теоретико-практичної підготовки, для контролю тощо.

Важливість індивідуально-виховної роботи полягає насамперед у тому, що її систематичне використання сприяє подоланню прогалин у правових та професійних знаннях курсантів, якісно впливає на виконання ними службових завдань і суспільних доручень, стимулює правове самовиховання тощо.

Отже, індивідуально-виховна робота курсантів - це складова частина правовиховного процесу, яка передбачає систематичний, цілеспрямований, постійний вплив вихователів (у широкому розумінні слова) на свідомість, волю і поведінку курсантів з метою підвищення рівня їх правової і професійної підготовки, подолання виявлених недоліків, всебічного та гармонійного розвитку.

Правова практика. Велике значення для досягнення мети правового виховання є проходження

курсантами правової практики, яка є одним з вирішальних та обов'язкових елементів, що забезпечує здобуття ними належного кваліфікаційного рівня та отримання диплому юриста за спеціальністю "правознавство". Її метою, з одного боку, є оволодіння на основі набутих теоретичних знань практичними навичками та вміннями, які будуть вкрай необхідні у майбутній професійній діяльності, а з іншого - передбачає формування поважного ставлення до праці, обраного фаху.

Практика є складовою частиною процесу підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах і передбачає безперервність та послідовність її проведення при одержанні потрібного достатнього обсягу практичних знань і вмінь, відповідно до різних освітніх та кваліфікаційних рівнів: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр [245].

Ми вважаємо, що у сучасній науково-методичній літературі ці питання висвітлюються не досить повно, без належного наукового обґрунтування. Зокрема, в деяких методичних розробках мета практики та стажування підміняється її завданнями і полягає в формуванні у курсантів інтересу до професії, виробленні навичок, вмінь тощо.

На погляд М. О. Супруна, у більшості випадків ВНЗ МВС України визначають головну мету практики та стажування курсантів як формування професійної майстерності, але це теж дещо не конкретно з методичної точки зору, оскільки цей процес вимагає значних затрат часу вже після закінчення навчального закладу, а у період навчання мова може йти тільки про формування окремих елементів професійної майстерності [246]. Наприклад, мета практики - вироблення у курсантів практичних навичок самостійного виконання обов'язків командира підрозділу, служби охорони громадського порядку, оперативного уповноваженого карного розшуку та помічника оперативного уповноваженого карного розшуку відділу [247].

Показовим є досвід організації практики та стажування кафедри правової і соціальної педагогіки Київського юридичного інституту МВС. Колектив кафедри під керівництвом академіка АПН В. М. Синьова розглядає практику та стажування курсантів як багатосторонній, поетапний комплекс професійних вправ для формування у майбутніх спеціалістів соціально-педагогічної умілості.

На думку М. О. Супруна, кафедра пропонує вирішувати проблему набуття соціально-педагогічної умілості курсантами так:

а) формування у курсантів потреб в оволодінні власним методичним арсеналом у формі певних умінь та навичок;

б) демонстрація курсантам методистами-практиками зразків високої педагогічної майстерності;

в) осмислення курсантами-початківцями науково-методичних підходів до проведення практики на основі власного бачення своїх майбутніх завдань;

г) початкове засвоєння курсантами майбутньої соціально-педагогічної діяльності;

д) самостійна професійна діяльність практикантів та стажистів, спрямована на практичне відпрацювання складових соціально-педагогічної умілості [248].

Вважаємо, що такий підхід, до вирішення проблем проведення правової практики, з одного боку, забезпечить поступове, поетапне ознайомлення курсантів з основами їх майбутньої професійної майстерності, а з іншого - ще раз підтвердить, що практика є складним процесом, який необхідно методично організувати з дотриманням принципу послідовності.

Заслужує на увагу й така форма роботи, що стала традиційною ще з початку 90-х років в Національній академії внутрішніх справ України, як залучення курсантів-стажистів до занять у системі службової та бойової підготовки в учбових групах районної ланки. Це дає можливість ознайомити їх не тільки зі службовою діяльністю, але й з актуальними проблемами у роботі провідних служб міліції, на прикладах розкриття найбільш зухвалих, серйозних злочинів, показати засоби та методи проведення слідчих дій. Крім того, вивчаючи на заняттях в районних відділах внутрішніх справ огляди, звіти та інші аналітичні матеріали, стажисти отримують необхідну інформацію, яку можуть використовувати у подальшому навчанні [249].

Правова практика курсантів вищих навчальних закладів МВС України спрямована на набуття ними основ рівня професійної майстерності майбутнього офіцера правоохоронних органів, який би включав: закріплення раніше набутих та отримання нових правових і професійних знань; сформованість та розвиток навчально-виховних навичок та вмінь; розвиток фахових якостей особистості курсантів.

В умовах сьогодення суттєво підвищуються вимоги до правової практики курсантів, але необхідно зазначити, що доки не існує відповідного механізму формування елементів професійної майстерності. Це можна пояснити тим, що, з одного боку, ще не створені належні умови для закладення основ професійної майстерності, а з іншого - курсанти в процесі правової практики не завжди володіють необхідними вміннями, які допоможуть відшукати їм шляхи щодо поглиблення і зміцнення раніше набутих теоретичних правових професійних знань.

Також варто звернути увагу на те, що доки немає науково-обґрунтованих розробок, які стосувалися б проблеми вироблення сукупності необхідних правових і професійних знань, навичок та вмінь як основи професійної майстерності на всіх етапах залучення курсантів до правової практики.

Слід зазначити, що, бажаючи отримати найкращий результат, керівництво відомства і ректоратів вищих навчальних закладів МВС України при організації навчальної практики та стажування курсантів повинні дотримуватись загальних принципів її проведення, а саме:

- безперервність (проведення послідовно пропедевтичної, передвипускної та випускної навчальної практики);

- диференціація (створення умов для стажування курсантів на різних посадах працівників органів внутрішніх справ);
- безвідривність (поступове введення такої форми організації роботи, як позааудиторна на всіх етапах навчання).

Курсанти вищих навчальних закладів МВС України беруть участь у правовій практиці вже на першому курсі. Після отримання певної системи правових і професійних знань вони залучаються до охорони громадського порядку разом з співробітниками міліції.

На третьому та четвертому курсах, коли курсанти опанували більшість правових та соціальних дисциплін, відповідно до навчальних програм та навчальних планів їх чекає правова практика у районних відділах внутрішніх справ на посадах стажистів слідчих та оперативних працівників. Як виняток, найбільш підготовлені курсанти, за рекомендацією педагогів, начальників, керівників та вихователів, можуть бути направлені в обласні управління внутрішніх справ на більш вищі посади.

Важливим компонентом правової практики є те, що вона організовується та проводиться відповідно до навчальних планів і навчальних програм певного вузу та правових актів відповідного відомства. Наприклад, правова практика курсантів Київського інституту внутрішніх справ здійснюється згідно з наказами Міністерства освіти України від 8.04.1993 року № 93 та Міністерства внутрішніх справ України від 30.12.1997 року № 920 [250].

Практика курсантів третього курсу Київського юридичного інституту МВС у підрозділах адміністративної служби викликана рядом обставин. Насамперед це пов'язано з необхідністю поповнення та підвищення професійного рівня особового складу підрозділів адміністративної служби міліції в рамках поетапного проведення судово-правової реформи в Україні, реформами МВС України, а також закріпленням та поглибленням теоретичних і практичних знань з курсу "Кримінальне право", "Криміналістика", "Адміністративне право" тощо.

Курсанти проходять практику з метою здійснення заходів охорони громадського порядку, оперативно-розшукової профілактики правопорушень, розкриття злочинів та розшуку осіб, які ухиляються від слідства, суду та відбування покарання.

Контроль за проходженням ознайомлюючої практики курсантів і надання їм методичної допомоги покладається на керівництво курсу, професорсько-викладацький склад кафедр кримінально-правових дисциплін і теорії та історії держави і права, керівників підрозділів, де проходить правова практика. Організацію проведення практики і контроль за її проходженням забезпечують: керівництво факультету та курсу, професорсько-викладацький склад кафедри теорії та історії держави і права та кафедри кримінально-правових дисциплін, а також відповідні керівники органів внутрішніх справ, до яких направляються курсанти на період практики. З цією метою на весь період проведення практики наказом начальника органу внутрішніх справ призначається керівник практики, а наказом ректора Київського інституту внутрішніх справ - викладач.

Звернувшись до досвіду Київського юридичного інституту МВС, необхідно зазначити, що протягом останніх років науковцями і викладачами здійснюється пошук нових шляхів проведення навчальної практики та стажування курсантів. Зокрема, вирішується питання підвищення ролі викладача-методиста у проведенні практики і стажування, оскільки відчувається їх відірваність від практикантів через зайнятість у навчальному процесі.

Реальна ж ситуація вимагає керуючого впливу не лише на курсантів (для загальної орієнтації та формування фахових навичок як початкової ланки професіоналізму співробітника органів внутрішніх справ), а й на практичних працівників органів внутрішніх справ, які забезпечують безпосереднє проходження практики (їх завданням має бути створення можливості для впровадження і апробації курсантами теоретичних знань, набутих на лекційних заняттях на практиці).

Керівники практики від інституту зобов'язані:

- провести інструктаж з курсантами, безпосередніми керівниками стажування та керівниками ОВС від комплектуючого органу;
- контролювати виконання курсантами індивідуальних планів практики;
- вносити пропозиції щодо подальшого вдосконалення організації стажування курсантів і підготовки фахівців.

Професорсько-викладацький склад кафедри теорії та історії держави і права і кафедри кримінально-правових дисциплін, які призначенні відповідальними за організацію і проведення практики курсантів, має право:

- знайомитися з індивідуальними планами практики;
- виявляти недоліки в організації та проведенні практики і вживати заходи щодо їх усунення;
- вносити пропозиції щодо заохочення керівників стажування від ОВС, а також курсантів.

Керівники ОВС у процесі організації та проведення правової практики:

- забезпечують виконання програми, індивідуальних планів практики в повному обсязі та контроль за їх реалізацією, встановлення режиму роботи курсантів;
- призначають наказом безпосереднім керівником стажування заступника начальника ОВС по роботі з особовим складом;
- представляють практикантів особовому складу підрозділів, роз'яснюють їх правовий статус, роль і

місце керівників практики та інших працівників підрозділів під час виконання практикантами своїх обов'язків;

- проводять інструктаж практикантів, ознайомлюють їх з оперативною обстановкою, внутрішнім розпорядком, правилами техніки безпеки тощо;

- проводять виховну роботу з практикантами;
- створюють для практикантів необхідні побутові умови, а також забезпечують робочими місцями, службовими бланками, необхідним майном, літературою тощо;

- аналізують роботу практикантів і надають допомогу в успішному виконанні програми практики;
- складають та затверджують відгуки - характеристики.

На безпосередніх керівників правової практики покладаються обов'язки:

- ознайомлення практикантів з оперативною обстановкою на дільниці (об'єкті, у районі), характером та особливостями роботи;

- щоденного обліку та оцінки роботи практикантів, контроль за виконанням ними індивідуальних планів практики, внутрішнього розпорядку;

- складання характеристик на курсантів, їх затвердження у керівництва (не менш ніж за два дні до закінчення практики) [251].

Практику можна поділяти також на ряд етапів. Початковим є адаптаційний етап, який охоплює перший тиждень практики (ознайомлюючий). Другий етап повинен включати в себе підготовку та проведення самостійних заходів, що відповідають профілю практики. Останній тиждень практики чи стажування включає в себе третій, заліково-тренувальний етап, на якому курсант має здійснити контрольні заходи.

Більш ефективним та результативним є проведення таких заходів у присутності колег-однокурсників і керівника практики.

При проведенні практики необхідно враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Як правило, психічний стан курсанта на початковому етапі характеризується сильним хвилюванням, скутістю, безпомічністю у вирішенні нестандартних практичних ситуацій.

Крім того, йому інколи не зрозумілий кінцевий результат здійснення власних дій. Тому, на нашу думку, проведенню практики має передувати ряд заходів, а саме: попередня консультація з викладачем і практичним працівником; забезпечення науково-методичною літературою для більш детального вивчення та осмислення змісту майбутньої практики; розробка плану практики або стажування та майбутнього плану звіту.

Тобто підсумком практики або стажування має бути написання звіту, який має містити:

- аналіз і оцінку оперативної обстановки, систему і структурну побудову підрозділів карного розшуку, розстановку оперативного складу;

- організацію роботи карного розшуку, планування роботи, розстановку наявних сил і засобів ОВС, взаємодію з іншими службами ОВС, державними та громадськими організаціями у боротьбі зі злочинністю;

- практику взаємодії карного розшуку з дільничними інспекторами, ППСМ, ДАІ та інших по запобіганню та розкриттю крадіжок з квартир, автотранспорту;

- організацію роботи по боротьбі із злочинами неповнолітніх;

- організацію роботи по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, поширенням СНЩу, статевими злочинами, злочинами проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи;

- організацію роботи по розшуку злочинців та осіб безвісно зниклих [252].

Отже, правова практика курсантів відіграє неабияке значення як у їх професійній підготовці, так і в правовому вихованні, адже вона надає можливість закріпити теоретичні знання, набути основ практичної підготовки, відпрацювання відповідних навичок та вмінь.

Особливу цінність для підвищення рівня правової свідомості та правової і професійної культури має правове самовиховання - цілеспрямована, повсякденна, систематична діяльність людини з оволодіння правовими знаннями, формування позитивних правових мотивів і настанов, навичок правомірної поведінки, що полягає в самостійних зусиллях, спрямованих на вироблення звички до активної правомірної поведінки [253].

Процес правового самовиховання слід вважати результативним лише за умови, що курсанти розуміють педагогів, керівників, вихователів, інших учасників правових роботи, а також себе, усвідомлюють важливість вибору професії офіцера правоохоронних органів тощо.

Водночас самовиховання особистості визначається і найважливішими результатами виховання, коли йдеться про піднесення людини на рівень відповідної вихованості - інтегральної якості особистості, яка включає сформованість у неї стійких намагань, звичок, вмінь самовдосконалення, безперервного особистісного зростання [254].

Сутність правового самовиховання полягає передусім у тому, що курсанти самостійно ознайомлюються та займаються вивченням положень, норм та принципів Конституції України, основ галузей права, чинного законодавства, взагалі всіх правових приписів, а також норм статутів, наказів, настанов та керівних документів, які регламентують їх діяльність.

Ця форма правового виховання курсантів має забезпечувати:

- отримання курсантами необхідної кількості правових і професійних знань, навичок та вмінь відповідно до мети та завдань у кожній конкретній ситуації;

- вироблення психологічної установи, свідомої звички щодо самостійного систематичного оволодіння відповідною інформацією правового змісту;

- формування вміння чітко мислити, самостійно вирішувати пізнавальні завдання та самостійно орієнтуватися в науковій інформації.

Отже, правове самовиховання курсантів є важливим чинником, що забезпечує своєрідне керівництво учасників правовиховного процесу над їх самостійною пізнавальною діяльністю по опануванню правовими і професійними знаннями, навиками, вміннями тощо.

Всі вищевказані та проаналізовані форми правового виховання курсантів складають єдину цілісну систему, тісно взаємодіють та взаємодоповнюють одна одну, адже вони спрямовані на вирішення правовиховних завдань та досягнення мети даного напрямку виховання. Як приклад, мало результативною та ефективною буде правова освіта, якщо вона не доповнюється правовою пропагандою, яка полягає в широкій поінформованості та поширенні інформації про право, індивідуально-виховною роботою, спрямованою на зміцнення та доповнення правових і професійних знань.

Важливе місце в процесі правового виховання курсантів поряд з засобами та формами посідають методи даного напрямку виховання. Це пов'язано насамперед з тим, що вони, з одного боку, обумовлюють характер взаємовідносин між вихователями та вихованцями, а з іншого - саме використання прогресивних методів правового виховання надасть змогу вирішити завдання та досягти мети у правовиховній роботі з курсантами.

Поняття "метод" запозичений із західноєвропейських мов: німецьке слово *methode*, англійське - *method*, французьке - *methode*. Грецьке слово "*methodos*" означає дослідження, спосіб, шлях наближення до істини [255].

Методи - у широкому розумінні - це способи досягнення мети, певним чином упорядкована наукова діяльність або сукупність принципів, правил, прийомів, способів і засобів наукових досліджень [256]. На думку С. І. Ожегова, метод - це спосіб теоретичного або практичного дослідження будь-якого явища [257].

В Українському педагогічному словнику зазначено, що методи виховання - сукупність найбільш загальних способів розв'язання виховних завдань і здійснення виховних взаємодій, способів взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованих на досягнення мети виховання і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей особи для розвитку її свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки й діяльності, а також їх корекції і вдосконалення. Методи виховання поділяються на методи різнобічного впливу на свідомість, почуття й волю особи з метою формування її поглядів і переконань (бесіда, лекція, диспут, позитивний приклад); методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, громадська думка, вправа, привчання, створення виховних ситуацій); методи регулювання, корекції, стимулювання позитивної поведінки й діяльності вихованців (змагання, покарання, заохочення) [258].

Ще в 70-х роках деякі науковці в своїх працях дали визначення та проаналізували поняття "метод правового виховання". Так, В. Г. Соколовський вважає, що методи правового виховання - це конкретні прийоми і способи, які надають можливість розкрити визначені (наукові, політичні, правові тощо) знання [259].

Т. М. Леонтьєва під методами правового виховання розуміє сукупність прийомів і способів, за допомогою яких воно здійснюється [260].

Ширше тлумачать дане поняття автори підручника "Правовое воспитание и социальная активность населения", В. П. Зенін, М. І. Козюбра, В. В. Оксамитний та ін., на їх думку, методи правового виховання - це визначені сукупності прийомів і способів впливу на свідомість і поведінку людей з метою виховання їх у душі поваги і суворого виконання законів, формування у них розвинутої свідомості, прищеплення їм навичок правомірної поведінки і підвищення їх соціально-правової активності [261].

В рамках загальної теорії держави і права (В. О. Котюк) методи - це сукупність прийомів або способів, за допомогою яких здійснюється формування правових знань, вмінь і навичок, а також формуються почуття поваги до права, закону і тих соціальних цінностей, які охороняються і регулюються правом, методи правового виховання застосовуються різними суб'єктами, які здійснюють цей процес [262].

Як стверджують автори колективної монографії "Формування правосвідомості юриста" С. С. Сливка, М. І. Рудницький, М. Т. Щдгурський та ін., вважається, що методи правового виховання юриста - це способи впливу керівників різних рівнів на підлеглих, шлях педагогічно доцільної організації їх службової діяльності з метою підвищення рівня правової культури, зміцнення професійної дисципліни та законності, піднесення правової акттаності пращвників [263].

Таким чином, проаналізувавши поняття "метод правового виховання", необхідно констатувати, що це насамперед сукупність способів і прийомів правовиховного впливу, які забезпечують реалізацію та досягнення мети даного напрямку виховання. Саме вищевказане дає можливість методи правового виховання відрізнити від форм цього напрямку виховання.

Методи правового виховання курсантів - це сукупність способів і прийомів однорідного за своєю педагогічною функцією впливу на свідомість, волю, психіку і поведінку даної категорії населення, які здійснюються із врахуванням здібностей виховуваних, їх загальних та індивідуальних властивостей та залежно від конкретної правовиховної ситуації і полягають у вирішенні завдань та досягненні мети даного напрямку виховання.

На думку деяких науковців (О. В. Дамаскіна та В. Р. Зюбіна), вплив на курсантів з метою розвитку в них правових якостей здійснюється за допомогою:

- переконання, а саме засобів і прийомів, спрямованих на формування позитивних якостей у процесі

навчання та служби, активізацію і створення ідейних мотивів їх прояву;

- вправи, за допомогою засобів і прийомів, пов'язаних зі створенням визначених умов, що вимагають прояву позитивних правових якостей;

- стимулювання, тобто використання засобів і прийомів, що забезпечують ефективність виконання вправи, вимагають прояву правових якостей [264].

На думку В. О. Котюка, до методів правового виховання належать: переконання, покарання, наочності, позитивного прикладу, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критика і самокритика, метод навіювання, наслідування тощо [265].

С. С. Сливка вважає, що в умовах формування правової держави слід інтенсифікувати пошук нових, прогресивніших методів правового виховання правників. Це, зокрема, привчання підлеглих до конкретного виду правоохоронної діяльності чи систематичного підвищення своїх теоретичних знань шляхом самоосвіти, особистого прикладу начальника, залучення працівників до інших видів службової діяльності [266]. Розвиваючи цю думку, автор зазначає, що у практиці правового виховання трапляються різні комбінації цих методів. Їхнє поєднання - одна з важливих умов підвищення рівня правосвідомості юристів. Деякі з перелічених методів можуть використовуватись як метод або засіб виховання [267].

Ми погоджуємось з думкою С. С. Сливки з приводу того, що методи правового виховання можуть використовуватись або як метод, або як засіб, але вважаємо, що методи правового виховання курсантів слід відрізнити від засобів даного напрямку виховання, хоча вони тісно пов'язані з ними. Адже засоби - це насамперед предмети, наукова та навчальна література тощо, тобто те, що використовується для вирішення правовиховних завдань. Методи правовиховної роботи реалізуються шляхом діяльності начальників, командирів, педагогів, вихователів, інших учасників правовиховного процесу, відповідно засоби не можуть впливати на неї.

Отже, юридична та педагогічна наука до основних методів правового виховання відносить: переконання, заохочення, примус, приклад, вправи, змагання, спостереження. Ці методи широко використовуються у правовиховній роботі із курсантами вищих навчальних закладів МВС України.

Метод переконання. Переконання - це гуманний вплив вихователя на свідомість, почуття і волю вихованців невербальними і вербальними засобами з метою формування у них активної позиції та позитивних якостей особистості [268].

Психологічна основа цього методу - принцип випереджуючого відображення у свідомості особи тих дій і вчинків, які вона має намір здійснити. Не важко переконатися, що йдеться тут про очевидне обмеження вихованця в праві вибору: як діяти за нього вирішує вихователю і насамперед відповідний погляд йому прищеплює [269].

Однією з умов очікування належного результату використання у правовиховній роботі із курсантами методу переконання є: особиста переконаність вихователя, його правдивість, відкритість та відвертість; наявність у педагогів та вихователів вміння та навичок доступно та дохідливо донести до свідомості вихованців ту чи іншу необхідну їм інформацію. Притаманність педагогічного такту, терпіння, уваги до підлеглого надає можливість отримати довіру, авторитет, взаєморозуміння між співрозмовниками.

Особливість методу переконання полягає передусім у тому, що він, впливаючи на свідомість, психологію, почуття, ідеї, досвід, логіку курсантів, добровільно перевтілює їх у мотиви поведінки, які надалі керують діями даної категорії населення.

Метод заохочення - це комплекс прийомів і засобів морального і матеріального стимулювання кращих результатів різнобічної діяльності особи, її успіху у вихованні [270].

Заохочення курсантам оголошується відповідно до наказу МВС України № 404 від 18.09.1991 року "Про дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України" [271], за реально досягнуті ними результати (в навчанні, службі, вихованні, за старанність, розумну ініціативу та сумлінне виконання службових обов'язків, а також за мужність і відвагу), тобто відбиває позитивну оцінку вихователем дій і вчинків виховуваних. Прикладом тут можуть бути відмінні оцінки, отримані під час складання іспитової сесії, а також урахування характеру заслуг курсантів та їх ставлення до служби в попередній період, відповідно до рішення командира, його прав, оголошується тільки одне заохочення (зняття раніше накладеного стягнення, подяка, надання одного позачергового звільнення із розташування інституту тощо). Якщо командир вважає, що наданих йому прав недостатньо, він може клопотати про заохочення курсантів перед старшим командиром.

Але варто зазначити, що важливою умовою заохочення курсантів, а також їх колективів є паралельне та поступове підвищення до них вимогливості, що є необхідним чинником, який стимулює дану категорію населення до навчання та праці. Суть заохочення полягає передусім у тому, що воно надає можливість закласти у свідомості курсантів приємні моменти, що пов'язані з даним типом поведінки, отже, це формує установку.

Таким чином, метод заохочення курсантів складає сукупність засобів і прийомів моральних і матеріальних стимулів правового виховання, а також є важливим чинником, що забезпечує належне виховання даної категорії населення.

Метод примусу. Метод примусу - це система прийомів і способів, за допомогою яких вихователю примушує виховуваного розвивати і вдосконалювати свої кращі якості й відмовлятися від поганих, шкідливих звичок [272].

Ще на початку 20-х років Г. Ф. Шершеневич писав, що юридичні правила встановлюються насамперед шляхом домашнього і суспільного виховання. І тільки якщо у людини не виховано почуття законності, залишається останній засіб - страх, формуванням якого слугує погроза [273].

Примус у правовиховній роботі із курсантами, та й у виховному процесі загалом означає такі заходи, які впливають на свідомість та поведінку недостатньо вихованих представників даної категорії населення і примушує їх виконувати покладені на них обов'язки, норми та висунуті перед ними завдання всупереч їх волі.

Основними прийомами примусу, які використовуються у правовиховній роботі із курсантами, є: нагадування, попередження, вимога усунути недоліки, заборона, створення відповідної громадської думки, попередження і притягнення до дисциплінарної відповідальності, застосування дисциплінарного стягнення.

Примус справляє на курсантів дисциплінарний суспільний вплив, від обережного натяку до суворого та справедливого покарання, при цьому керівникам, педагогам та вихователям необхідно домагатися усвідомлення вини в скоєнні тієї чи іншої дисциплінарної провини та відповідно виправлення їх поведінки.

Н. О. Ткачова вважає, що покаранню властива запобіжна роль усвідомлення основного змісту, мети покарання застерігає від учинення правопорушень, є однією з важливих умов формування установки правової відповідальності, психологічного впливу на волю і розум, виховання свідомих громадян суспільства [274].

Метод прикладу. Кожна людина - активна істота, вона сама відкриває себе, формує систему своїх вартостей і обирає головний предмет віри. Звідси її увага до інших людей, які часто слугують орієнтиром її поведінки. Завдання вихователя полягає тут, з одного боку, в намаганні стати корисним зразком наслідування для особи, а з іншого - стримування такого поступу через ознайомлення особи із життям, вчинками та поведінкою інших людей [275].

Метод прикладу - це цілеспрямований, планомірний, систематичний та системний вплив на свідомість і поведінку курсантів сукупністю позитивних особистих прикладів з боку керівників, педагогів та вихователів, а також усіма іншими видами позитивного прикладу, які зобов'язані бути основою формування ідеалу офіцера, людини в погонах, його поведінки, засобом самовиховання, стимулом у змаганні.

Крім позитивного прикладу з боку керівників, педагогів та вихователів, інших учасників правовиховного процесу, у формуванні особистості курсантів велике значення має: організація навчально-виховного процесу; стиль діяльності керівників кафедр; командний склад; психологічний клімат у колективі; приклад їх товаришів по навчанню, але слід зазначити, що необхідно умовою досягнення належного результату саме в цьому випадку є усвідомлення відстаючими курсантами системи прийомів, методів і мотивів діяльності кращих. На думку О. Кондратюка, сила впливу прикладу пояснюється його помітністю і конкретністю, особливо тоді, коли цей приклад близький до спрямованих життєвих інтересів вихованця [276]. Багато позитивних якостей, які будуть вкрай необхідні майбутньому офіцерові в його службовій та практичній діяльності, формуються за допомогою методу вправи. Вправи - це така організація життя і діяльності, яка забезпечує оволодіння нормами і правилами поведінки, що мають режимний і статутний характер [277].

Тобто під вищезгаданими методами слід розуміти таку організацію навчального процесу, службової діяльності, суспільного та повсякденного життя курсантів, яка передбачає за певний проміжок часу сформування необхідного рівня правової свідомості та правової і професійної культури, законослухняності, службової дисципліни та правомірної поведінки, а також соціально-правової активності даної категорії населення.

Досягнення належного результату у правовиховній роботі з курсантами при використанні методу вправи можливе, з одного боку, за умови свідомого виконання ними вимог, завдань начальників, вихователів, інших учасників правовиховного процесу, а з іншого - за умови дотримання послідовності у виконанні вправ по засвоєнню пропонованого матеріалу.

Крім того, використання у правовиховній роботі із курсантами методу вправи дасть змогу накопичити у них певний правовий досвід, забезпечить правильну єдність переконань і поведінки, допоможе розвинути характер, силу волі, наявність високих моральних та психологічних показників, серед них слід виділити: вміння нестандартно мислити та правильно діяти в складній екстремальній ситуації, здатність передбачати; інтуїція; самостійне прийняття рішень та відповідальність за це; віддавати розпорядження та вимагати їх своєчасного виконання.

Метод змагання у правовиховній роботі із курсантами надає можливість створити атмосферу здорового суперництва, рівняння на лідерів, стимулювання співпраці між усіма учасниками правовиховного процесу, а також, що є однією із найголовніших умов, забезпечує згуртованість, взаємоповагу та взаєморозуміння в колективі.

Метод спостереження. Спостереження передбачає цілеспрямовану, систематичну та системну відповідно до раніше розроблених планів чи програм фіксацію тих явищ, феноменів, які цікавлять педагогів, керівників, начальників, інших учасників правовиховного процесу з метою їх обробки, дослідження, аналізу й подальшого використання у практичній правовиховній діяльності.

У правовому вихованні курсантів метод спостереження використовується, як правило, під час навчального процесу, правовиховної роботи, взаємного спілкування між вихователями та вихованцями, між самими курсантами, а також під час практичної діяльності.

Використання у правовиховній роботі із курсантами методу спостереження дає змогу з метою оцінки педагогічної орієнтації надати відповіді на такі запитання:

1. Чи виявляють курсанти бажання та інтерес до отримання правових знань?
2. На якому рівні передбачається правова свідомість та професійна і правова культура, законослухняність, службова дисципліна і правомірна поведінка, а також соціально-правова активність даної

категорії населення?

3. Чи вміють курсанти продумати та спланувати свої дії відповідно до висунутих перед ними завдань та поставленої мети?

4. Чи проявляють курсанти ініціативу, відвертість, відкритість, самостійність?

Таким чином, розглядаючи методи правового виховання курсантів необхідно передусім урахувати їх комплексність, тобто застосування в системі, а також необхідність індивідуального підходу до рівня сформованості колективу, характеру взаємовідносин між вихователем та вихованцем.

Отже, можна зробити висновок, що методи правового виховання курсантів мають двобічний характер, який передбачає взаємодію вихователів, педагогів, начальників, інших учасників правовиховного процесу і вихованців, а також між особистістю та колективом.

Крім того, слід зазначити, що методи правового виховання курсантів потрібно співвідносити з формами, принципами, засобами, закономірностями, змістом та метою правовиховного процесу.

Вибір методів правового виховання курсантів не довільний і стихійний процес впливу на особистість, к й слід відмітити, що це взаємна робота з одного боку вихователів, педагогів, а з іншого - виховуваних.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що вибір застосування у правовиховній роботі із курсантами ефективних методів має враховувати такі умови:

- особливості визначення мети освіти, навчання, виховання, в тому числі й правового виховання у вузі;
- встановлення атмосфери співробітництва між учасниками правовиховного процесу та взаємовідносини між ними;
- усвідомлення та врахування завдань, мети, змісту правовиховної роботи;
- професійну, методичну, теоретико-практичну підготовку, педагогічну майстерність, особисті якості начальників, командирів, вихователів, інших учасників правовиховного процесу;
- рівень правової свідомості та правової і професійної культури, підготовки курсантів, їх освіченість, розвиненість, вихованість, зокрема правову вихованість;
- матеріально-технічне забезпечення вузу, наявність обладнання, навчальних посібників тощо.

Використання у правовиховній роботі з курсантами вищих навчальних закладів МВС України прогресивних засобів, форм та методів правового виховання допоможе донести до їх свідомості та поведінки варіанти дій, які закріплені в положеннях, нормах, принципах Конституції України, законах держави та в інших правових приписах, а також закріплені в суспільній свідомості і є схваленими нею.

2.2. Поняття та критерії виміру ефективності правового виховання

Реформування, яке відбувається в нашій державі протягом останнього десятиліття в усіх сферах суспільного життя, супроводжується досить тривалими, часто не сприятливими для більшості населення процесами.

Як зазначалося на науковій конференції "Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє" (листопад 2000 р.), за минуле десятиліття наша держава остаточно утвердила себе як суверенна держава, стала повноправним суб'єктом європейського та світового співтовариства, важливим фактором стабільності на європейському континенті. Демонтовано основні підвалини тоталітарної системи. Наша держава впевнено стала на магістральний шлях, яким йде все людство. Він нерозривно пов'язаний з розвитком демократії та побудовою соціально-орієнтованої ринкової економіки. В основному подолано тривалу руйнівну кризу. В економіці відбуваються стабілізаційні процеси, формуються передумови сталого зростання. Водночас ми повинні бути реалістами, об'єктивно оцінювати не лише здобутки, а й втрати. Вони досить відчутні. Зокрема, більш як на половину зменшився економічний потенціал держави, ще у більших масштабах упав життєвий рівень населення. Загрозливих темпів набрала і продовжує поглиблюватися диференціація доходів, виникли серйозні демографічні проблеми.

Особливе занепокоєння викликають розбалансованість економіки, вкрай деформована структура виробництва, спотворена за своїм змістом система відносин власності, значна частина яких базується на тіньових, корумпованих засадах. Існує реальна перспектива консервації, закріплення цих небезпечних явищ [278]. Варто погодитись з авторами монографії "Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи розвитку" В. І. Семчиком, В. Ф. Сіренком, В. В. Цветковим та ін., під загальною редакцією В. В. Цветкова. Автори правильно зазначають, що ринкові перетворення здійснюються протягом останніх років несистемно, нецілеспрямовано, а тому й не сприйнятні українським народом, мали лише негативні наслідки. Перетворення відбуваються заради перетворень, і не віддзеркалюють закономірні потреби суспільного розвитку. Немає цільової обгрунтованості. Нема перетворень заради перетворень, потрібні перетворення заради суспільних інтересів, заради суспільства [279]. Звичайно, є деякі позитивні зрушення і в економіці, і в політиці, і в правовій сфері, дещо поліпшилася загальна ситуація в державі, але в той же час труднощі та динамізм суспільного життя вимагає адекватного впливу на явища та процеси, що відбуваються.

На нинішньому етапі суспільного розвитку певний інтерес серед теоретиків та практиків викликає проблема ефективності правового виховання, зокрема з'ясування його поняття, змісту, визначення критеріїв її виміру.

Ефективність дії правового виховання є міра (ступінь) її активного, позитивного впливу на суспільні відносини, на діяльність і поведінку учасників правовиховного процесу. Вона знаходить прояв у позитивних змінах, що з'являються у суспільних відносинах у результаті переведення вимог норм права, взагалі всіх правових приписів у свідомість, волю, а відповідно в поведінку особи. Результати впливу правового виховання на свідомість особи відображаються в сфері реального життя, в соціальних явищах та процесах, діяльності та поведінці учасників суспільних відносин.

Поряд з цим необхідно зазначити, що існує взаємозв'язок процесу правового виховання з його кінцевим результатом, який полягає в зміні рівня правової свідомості, правової культури, законслухняності, правомірної поведінки та соціально-правової активності особи.

Та слід зауважити, що ця проблема — не нова, досить часто термін "ефективність" вживається, як у науковій, так і в іншій літературі, а також у практиці і в повсякденному мовленні. В різний період часу проблема ефективності правового виховання була об'єктом досліджень багатьох науковців. Крім того, ця проблема досліджується за допомогою соціологічних, педагогічних, статистичних та математичних методів. Ефективність є загальною мірою оцінки теорії та практики правового виховання.

В окремих працях філософського змісту міститься аналіз поняття "ефективність" та ефект. Ефект від лат. *efectus* - дія, результат чого-небудь. Ефективний від лат. *efectivus* - той, що дає певний ефект [280].

Так, М. М. Андрющенко досліджував "Понятие эффективности и его философский смысл". На його думку, практика використання поняття ефективність показує, що вона виступає мірою можливості, але не будь-якої, а тієї, яка відображає мету людини, реалізує її ідею. Ефективність, таким чином, є міра можливості мети [281]. У філософських словниках, а також в інших джерелах, що вважаються філософськими, це поняття до цих пір відсутнє.

Відповідно поняття, сутність та зміст категорії ефективність найчастіше вживається серед науковців-економістів. Економічна ефективність - це результат економічної діяльності, економічних програм і заходів, який характеризується відношенням отриманого економічного ефекту, до затрат ресурсів, зумовленим отримання цього результату, досягнення найбільшого обсягу виробництва із застосуванням ресурсів визначеної ціни [282]. Дана категорія, з точки зору економіки, вказує рівень економічного розвитку країни, її функціонування та перспективи на майбутнє.

Соціальна ефективність має певну самостійність і виступає як частковий критерій ефективності суспільної праці. Це очевидно, але вся складність у розкритті змісту соціальної ефективності. Відповідь на питання про існування і зміст соціальної ефективності необхідно шукати у визначенні соціального змісту трудової діяльності, в тому числі управлінської [283].

Під ефективністю управління необхідно розуміти насамперед результат, який порівняний із затратами на його досягнення. При цьому необхідно мати на увазі не лише безпосередні витрати на систему управління, а й витрати, які використовуються на реалізацію системи управлінських рішень. Але слід зазначити, що виміряти цей показник кількістю та якістю надзвичайно складно. Тому поясненням є відомі причини, що зумовлюють досягнення кінцевого результату, обсягу і змісту управлінської діяльності, але ці причини не завжди можна правильно пояснити за допомогою відповідних кількісних характеристик.

Основою досягнення належного результату ефективності управління є насамперед наявність відповідних особистих та фахових якостей менеджерів, а також тих працівників, що працюють над її підвищенням.

Ефективність управлінської діяльності взагалі залежить не тільки і не стільки від особистих якостей менеджера, скільки від соціального середовища: наукової організованості всіх сторін суспільного життя, плановірності та економічності використання природних, матеріальних, людських та організаційних ресурсів суспільства, національної злагоди і політичної стабільності, від багатьох чинників матеріального, соціально-політичного, організаційно-правового, морально-ідеологічного, психологічного й етичного характеру [284].

Ефективність — результативність процесу, операції, проекту, що визначається як співвідношення ефекту, результату до затрат, які обумовлюють його отримання. Відповідно ефект — це результат, що досягається в його матеріальному, соціальному, грошовому відношеннях [285].

Економічне, соціальне, управлінське тощо поняття ефективності не слід "механічно" переносити в сферу правового виховання, адже мова йде не про виробництво продукції, матеріальні затрати, затрати суспільної праці тощо, а про явище складне та багатопланове, яке має свої особливості, сутність, зміст, мету та завдання.

Поряд з цим необхідно зазначити, що необхідно використовувати прогресивні результати різновидів дослідження ефективності, адже економічні, соціальні, управлінські чинники впливають на будь-яку діяльність, у тому числі й на правове виховання. Але при цьому єдиного підходу щодо визначення самого поняття "ефективність", не кажучи вже про "ефективність правового виховання", не було знайдено, що народжує термінологічну й понятійну суперечку серед науковців та практиків.

На думку В. Б. Авер'янова, В. Н. Денисова, В. Ф. Сіренка та інших, ефективність - це результат цілеспрямованої дії людей щодо досягнення чітко окресленої мети. Це, звичайно, наслідок свідомої дії людей, тому що позитивний результат може бути досягнутий і випадково без переслідування його результату. Мабуть, треба нагадати й про те, що ефективність означає певну залежність між діями людей і тими результатами, яких вони досягають [286].

У 70-х роках були здійснені окремі спроби визначити поняття "ефективність правового виховання", дати її класифікацію.

Як зазначають М. І. Козюбра, В. В. Оксамитний, ефективність у буквальному розумінні слова означає дієвість, результативність. Щодо правового виховання, то вона в найзагальнішій формі є співвідношенням між досягнутим результатом правових заходів і тією соціальною метою, заради якої такі заходи проводяться. Ефективність — найважливіший показник, що характеризує роль правового виховання у підвищенні рівня правової культури і правосвідомості населення, зміцнення законності і правопорядку. Ефективність правового виховання в цілому залежить від відповідності між фактичною поведінкою суб'єктів правовиховного впливу і тими правами та юридичними обов'язками, які за цими суб'єктами закріплені [287].

Деякі аспекти ефективності правового виховання окремих категорій населення розглядав В. М. Белов [288]. Відповідно під даною дефініцією він пропонує розуміти співвідношення результату з комплексом подій, що характеризують цю діяльність. Цікавою є також спроба визначити параметри ефективності правового виховання, серед яких необхідно виділити стан дисципліни в навчальному закладі.

І. С. Самошенко вважає, що забезпечення ефективності правового виховання є реальне досягнення його мети, яку ця діяльність перед собою ставить. Оскільки правове виховання повинно мати своїм результатом підвищення рівня правових знань і переконання в необхідності дотримання законів, критерії і показники її ефективності необхідно шукати в таких суспільних явищах, які виражають рівень знання права, ступінь переконаності в необхідності законності, почуття нетерпимості до її порушень [289].

І. А. Ребане за допомогою анкетування досліджував проблему підвищення ефективності правової пропаганди як однієї із форм правового виховання. На його думку, підвищення ефективності правової пропаганди і правового виховання в цілому передбачає з'ясування всіх невикористаних можливостей. При цьому дані дослідження свідчать про те, що суттєвим недоліком правової пропаганди є її низька емоційність [290].

У 80-х роках були проведені дослідження ефективності правового виховання, здійснена спроба з'ясувати його поняття, суть та зміст, визначити критерії ефективності та методику їх виміру.

Активно дослідженням цієї проблеми займався В. В. Головченко, який пропонує розглядати ефективність правового виховання у вузькому та широкому розумінні. Співвідношення між метою правового виховання і його результатом являє собою ефективність правового виховання в вузькому розумінні. В широкому розумінні - означає його спроможність реально, при найкращому використанні виховних засобів, в оптимальні терміни і з найменшими витратами позитивно впливати на засвоєння громадянами правових знань, їх переконання, мотиви і установки відповідно до потреб побудови держави, з певним рівнем правової свідомості населення [291].

Також В. В. Головченко пропонує диференціювати ефективність правового виховання на: високоефективну, середньоефективну, малоефективну, неефективну (нульова ефективність).

Високоефективною можна назвати таку правовиховну діяльність, результат якої при незмінних умовах впливу на виховуваних соціального середовища і економічних факторів став настільки позитивним, що дорівнює, або наближається до ідеалу, задуманому як мета.

До середньоефективної можна віднести правовиховну діяльність, яка без випередження запланованих термінів забезпечує досягнення визначених результатів і відповідає сучасному рівню вимог, що до неї ставляться.

Малоефективною буде така правовиховна діяльність, позитивні результати якої отримані значно нижчі, намічених і пов'язані з необґрунтованими затратами людської праці і матеріальних засобів.

Неефективною можна назвати правовиховну діяльність, яка неспроможна принести позитивний результат у завданому напрямі, або хоча б дати тимчасовий позитивний ефект і разом з тим привела до необґрунтованих затрат людської праці [292].

На нашу думку, дана диференціація ефективності правового виховання є корисною для дослідження та виміру ефективності правовиховного процесу. Поряд з цим одним з її недоліків, на нашу думку, є виділення малоефективної (нульової ефективності), адже саме поняття "ефективність" вже дає підстави сподіватись на отримання належного результату. Вважаємо, що термін "малоефективність" можна застосовувати, по відношенню до правовиховного заходу, який не приніс позитивного результату, а не до правовиховної діяльності взагалі.

А. К. Котов у своїй науковій праці "Роль трудового колектива в правовому вихованні робочих і службовців", розглядає окремі аспекти ефективності правового виховання, з'ясовує його поняття та критерії. На його думку, ефективність правового виховання в трудовому колективі - це таке співвідношення (ступінь) досягнутого в формуванні правосвідомості і правової культури робітників і службовців за визначений проміжок часу з поставленим комплексом мети і завдань, при якому є можливим зафіксувати і виразити в операціональних поняттях позитивні ідеологічні та юридичні результати, або науковообґрунтовано пропонувати малу, середню або високу ефективність заходів з наступною перевіркою соціологічними дослідженнями і аналізом стану законності [293].

Важливим у цьому науковому твердженні А. К. Котова є те, що під ефективністю правового виховання він розуміє передусім співвідношення результату з метою та завданнями даного напрямку виховання, а також у подальшому пропонує класифікувати ефективність проведених заходів з відповідною соціологічною перевіркою та аналізом.

Отже, проблема визначення ефективності, а також відповідне управління нею передбачає насамперед

якість, що є важливим чинником регулювання процесом правового виховання.

Заслугує уваги монографія Д. А. Керімова, Н. Г. Кобеця, А. В. Міцкевича та ін., за редакцією Д. А. Керімова "Организация и эффективность правового воспитания", в якій містяться спроби з'ясувати

поняття і критерії ефективності правового виховання, визначити показники для її виміру, умови, які як підвищують, так і знижують ефективність правового виховання. Цікавим є підхід щодо визначення рівнів мети правового виховання. До першого рівня, необхідно віднести вплив на правову свідомість, до другого — вплив на установку та мотиви поведінки [294].

Крім того, здійснена спроба вивчити ефективність правової пропаганди як форми правового виховання, проведено дослідження її застосування, яке мало методичне та організаційно-методичне значення [295].

В період переходу України від командно-адміністративних до демократичних методів управління, заснованих на дії принципів верховенства права, розвивається процес диференціації суспільних відносин. Цей процес торкнувся і сфери правового виховання. Відповідно з'явилися нові сфери, які потребують правовиховного впливу.

Поряд з цим виникло важливе практичне завдання дослідити дію правового виховання, його форм, методів та інших структурних елементів, визначити їх ефективність, яка базується на теоретичних і методичних основах.

Практичні питання ефективності правового виховання вимагають постійної уваги з боку юридичної науки по формуванню його раціонально організованої структури, розробки інформаційних систем, механізму і принципів, відпрацювання нормативної і оціночної системи для визначення ефективності правовиховного впливу. Підвищення рівня правової свідомості, правової культури, законслухняності, правомірної поведінки та соціально-правової активності особи, правового виховання є взагалі питаннями, що ставляться нині в державі у зв'язку із підвищенням соціального значення права в суспільстві.

Також варто звернути увагу на те, що підвищення ефективності правового виховання має чітко виражений, комплексний характер.

В процесі дослідження проблеми ефективності правового виховання потрібно враховувати особливості його взаємодії з різними соціальними явищами. Зміни, які виникають у результаті правовиховного впливу повною мірою стосуються також суспільних відносин та явищ які так чи інакше пов'язані з правовим вихованням. Відповідно важливо при дослідженні проблеми ефективності дії процесу правового виховання використовувати багатогранний підхід, який базується на основі та аналізі всього комплексу соціальних чинників, що впливають на свідомість, волю та поведінку особи.

Слід врахувати значення економічних, політичних та суспільних факторів, які є однією із умов очікування належного результату підвищення як теорії, так і практики ефективності правового виховання.

На думку О. Ф. Скакун, ефективність правового виховання залежить від об'єктивного та суб'єктивного факторів. Об'єктивний фактор - це позитивні зовнішні умови, які допомагають правовиховній діяльності (демократизації суспільства, захисту прав особистості, успіхів правотворчої діяльності, юридичної практики тощо). Суб'єктивний фактор — позитивний внутрішній духовний стан особистості (її правова вихованість, установка на правомірну поведінку) або негативні (установка на неправомірну поведінку, однією із підстав якої є правовий нігілізм) [296].

У 90-х роках вже згадуваний раніше В. В. Головченко разом з Г. І. Неліп та М. І. Неліпом пішов далі у висновках щодо розгляду ефективності правового виховання у вузькому та широкому розумінні, а саме: у вузькому значенні ефективність правового виховання, як і будь-яку іншу діяльність, варто розглядати під кутом зору співвідношення між фактично досягнутим рівнем правовиховної діяльності і тією педагогічно-правовою метою, заради якої ця діяльність запроваджувалася. У більш широкому розумінні ефективність правового виховання - це здатність правовиховної діяльності реально, в оптимальні строки, з найменшими економічними витратами давати соціально-корисний результат. Це насамперед соціально-правове і педагогічне досягнення державних органів, громадських організацій, навчальних і педагогічних колективів, засобів масової інформації щодо формування у молоді глибоких і стійких уявлень про право, переконань, мотивів, звичок, які відповідають моральним принципам суспільства, загальнолюдським цінностям. Тобто це високий рівень правової культури особи [297].

Окремі спроби дослідити ефективність правового виховання курсантів були здійснені науковцями Росії - це відбулося на початку 90-х років. Коли О. В. Дамаскін та В. Р. Зюбін опублікували монографію "Правовое воспитание курсантов. Готовится приказ". На їх думку, організація правовиховної роботи в курсантському підрозділі передбачає цілеспрямовану роботу командира підрозділу по вихованню і використанню сержантів і старшин, громадськість підрозділу. Здійснюючи єдиноначально, командир підрозділу згуртовує колектив, використовує його можливості для підвищення ефективності виховання підлеглих.

Умовами ефективності роботи офіцерів з правового виховання є:

- особистий приклад у дотриманні законності при здійсненні керівництва підлеглими;
- об'єктивна оцінка стану законності і правопорядку;
- відповідність заходів впливу характеристиці особистості, колективу, виховним можливостям командирів;
- взаємодія з органами військової юстиції [298].

Результати наукових пошуків, вищезгаданих дослідників, слід використовувати при вивченні ефективності правового виховання курсантів, але необхідно зазначити, що вони не дають вичерпної відповіді на питання поняття, суті та змісту, визначення критеріїв ефективності.

Відповідно проблема ефективності правового виховання курсантів як комплексна проблема ще не була предметом дослідження як теоретиків, так і практиків. Саме тому виникає потреба у вирішенні цього питання, зокрема з'ясування поняття ефективності правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України, а також визначення основних критеріїв її виміру.

Ефективність є однією із багатьох характеристик механізму правовиховної роботи, вона відображає кількісний показник, що показує ступінь відповідності досягнутих та бажаних результатів, тобто мети правового виховання.

Проблема ефективності правового виховання курсантів є, з одного боку, своєрідною основою, що вказує на досягнення результату мети правовиховної роботи, а з іншого - тим найскладнішим питанням, яке треба вирішувати педагогам, вихователям, керівникам, начальникам та іншим учасникам правовиховного процесу. Адаже ефективність правового виховання показує та відображає можливість правовиховної роботи впливати на волю, свідомість та поведінку курсантів. Ефективність правового виховання курсантів - це передусім отриманий результат, який вимірюється співвідношенням досягнутого рівня правовиховної роботи і тією бажаною метою, яку ставили перед собою начальники, керівники, педагоги, вихователі та інші учасники правовиховної роботи і якої потрібно було досягти.

Ефективність правового виховання курсантів залежить від багатьох чинників, серед яких необхідно виділити:

- характер, умови, способи впливу на особу в процесі правовиховної та службової діяльності;
- рівень згуртованості колективу та характер взаємовідносин у взводі, на курсі, з одного боку, що допомагає нормальному функціонуванню колективу, а з іншого - стимулює курсантів до набуття нових правових та професійних знань, навичок, вмінь, дає їм змогу проявити свої творчі можливості тощо;
- професійна майстерність професорсько-викладацького та командного складу;
- наявність системи органів, що здійснюють правовиховну роботу, мова йде про те, що результату у правовиховній діяльності можна досягти лише за умови функціонування чітко організованої системи органів, які розподіляють обов'язки, погоджують дії, здійснюють контроль над ними, підбивають підсумки тощо;
- індивідуальні особливості курсантів, рівень їх правової свідомості та правової і професійної культури.

Підтвердженням теоретичних обґрунтувань ефективності правового виховання курсантів слугувало й вивчення їх безпосереднього ставлення до даної проблеми. Зокрема, проведені анкетування, інтерв'ювання, опитування курсантів випускних курсів (всього 400 чоловік) Київського юридичного інституту МВС та Національної академії внутрішніх справ України засвідчило, що переважна більшість (82%) вважає правове виховання курсантів одним із шляхів формування належного рівня їх правової свідомості та правової і професійної культури. Інші 18% не приділяють проблемі правового виховання курсантів відповідної уваги.

Це також доводить досвід Херсонського факультету Запорізького юридичного інституту МВС України. Результатами проведеного дослідження було підтверджено припущення про те, що успішне формування правової культури у майбутніх працівників міліції може бути забезпечено за умови, якщо курсанти юридичного навчального закладу оволодівають досвідом, спрямованим на повноцінне розкриття соціально-культурологічних, юридичних і психолого-педагогічних основ правових відносин працівників міліції; якщо процес професійної підготовки дозволяє оволодіти необхідними способами сприйняття, оцінки і творчої інтерпретації явищ правового змісту [299].

До недоліків, які негативно впливають на ефективність процесу правового виховання курсантів, слід віднести: показушність, низьку дисципліну, формальне та недбале ставлення до навчання, грубість командного складу, невідповідність слова і діла.

Для дослідження ефективності дії правового виховання курсантів необхідно визначити та мати певну кількість критеріїв, або наявність відповідного масштабу, застосування якого надало б можливості дати правильну відповідь, щодо застосування методів та форм правовиховного впливу.

Критерій (від грецьк. κριτήριον) — засіб для судження, ознака на основі якої виробляється оцінка; засіб перевірки; мірило оцінки; в теорії пізнання - ознака істини або неправдивий стан [300].

Критерій у загальному розумінні, на думку Марко Маркова, означає ознаку, на основі якої оцінюється факт, визначення, класифікація, мірило [301].

Таким чином, критерії ефективності являють собою ознаки, кордони, сторони, засобом аналізу яких можна визначити рівень і якість будь-якої діяльності, її відповідність потребам і інтересам суспільства. В цьому їх відмінність від показників, які розкривають міру, якісні параметри відповідних ознак, граней тощо.

На думку О. М. Гриба та С. В. Корецької, визначення критеріїв ефективності правового виховання пов'язане з рядом труднощів, що пов'язані насамперед з сутністю вимірювального процесу. До того ж досить багато факторів впливають на індивідуальну правосвідомість: освіта, професійна належність, ставлення до релігії, місце проживання, побутове середовище, можливе спілкування з особами, що відбули покарання за

вчинені злочини та інші фактори [302].

Вважаємо, що варто погодитися з думкою вищезгаданих науковців щодо складності дослідження цієї проблеми. Адже свідомість кожної особи, в тому числі й правова, має певні особливості та різний рівень (висока, низька, середня), що залежить від багатьох аспектів, які зумовлюються сутністю та змістом правового виховання, а також складністю суспільного життя.

В. В. Головченко, Г. І. Неліп, М. І. Неліп вважають, що для прив'язки до процесу правового виховання самої правовиховної діяльності, виходячи з розуміння ефективності як співвідношення між результатом і метою, головними критеріями ефективності правового виховання слід визнати такі більш або менш постійні показники: правові знання, правова переконаність, правомірність поведінки, соціально-правова активність. Перші два будуть критеріями духовного, або пізнавального, результату виховного впливу, два інших на рівні поведінки, тобто практичні, найбільш очевидні критерії ефективності правового виховання [303].

Під критеріями ефективності А. К. Котов розуміє сукупність основних (стійких) ознак, за якими зв'язуються фактичні виміри робітників та службовців з тими, що планувались. Ці критерії повинні визначатись, з одного боку, соціальним призначенням правового виховання, його метою та завданнями в трудовому колективі, відповідності результатів правового виховання робітників та службовців об'єктивним критеріям, що відображаються в конкретних (перемінних) показниках, а з іншого - необхідністю врахування особливостей особи, мотивів і умов. Цікавим є поділ результатів на: ідеологічні та юридично значущі (практичні) [304].

Крім того, на думку вже згаданих М. І. Козюбри та В. В. Оксамитного цього ще не досить. Ефективність правового виховання охоплює також ряд моментів: фактичну ефективність, тобто відповідність фактичного результату меті правовиховної роботи; корисність, тобто ступінь "позитивності" реального результату; економічність — співвідношення засобів правового виховання (у вигляді матеріальних і духовних витрат суспільства) до практично досягнутих результатів. Тому, коли йдеться про ефективність як результативність правовиховних заходів, слід розуміти не будь-яку, а соціально-корисну результативність, тобто досягнення позитивних наслідків виховання [305].

Критерій "знання права" — це своєрідний запас правових знань про правові принципи, конкретні правові норми і законодавчі акти, з дією яких людина має справу найчастіше у професійній трудовій діяльності, побуті, громадському житті, сім'ї. Це своєрідний мінімум правових знань і уявлень, який потрібний людині для правильної орієнтації у складній системі правових відносин, для регулювання особистої поведінки і оцінки поведінки інших осіб, для виконання вимог закону. Мінімум правових знань у кожному конкретному випадку визначається з урахуванням сукупності обставин: стану правопорушень; потреб та інтересів особи; рівня правосвідомості; інтелектуального розвитку особи тощо [306].

Правові переконання - це винятково важливий, але такий, який важко спостерігати зовні критерій вихованості людини. Юридично значущі переконання — це відносно самостійна особиста позиція щодо законів, соціальних цінностей права, елемент індивідуальної правосвідомості, необхідний для забезпечення стабільності життєвої позиції особи [307].

Формування правової переконаності курсантів — це досить складний процес, що одночасно характеризується як ідеологічний, інтелектуальний і психологічний, на хід якого впливає багато позитивних та негативних факторів, зокрема економічні, організаційні, побутові, соціально-психологічні тощо.

Наслідком правової переконаності є органічне поєднання набутих знань про державу та право, їх правильна оцінка і відповідні дії. Особа, яка свідомо переконана в об'єктивності змісту правових норм, свідомо їх виконує і не байдуже ставиться до будь-яких проявів неповаги до права, у певних випадках сприяє зміцненню режиму законності й правопорядку в державі. Це є одним з результатів процесу правового виховання, коли відбуваються позитивні зрушення у правовій свідомості курсантів. Тільки тривала і систематична діяльність у цьому напрямі в поєднанні з удосконаленням законодавства і практики його застосування тощо може закріпити ці зрушення, зробити їх стійкими.

Критерій "правомірна поведінка" найбільш очевидний, бо ним оцінюється відповідність вчинків особи чинним правовим нормам, їхня повсякденна поведінка. Серед мотивації правомірної поведінки можна виділити кілька різновидів мотивів: вимушена необхідність (закон не порушується доти, доки за особою здійснюється контроль); правовий борг (норма виконується без усвідомлення її змісту як борг, часом неприємний); комунікативні (виконання закону заради практичного розрахунку, споживчих інтересів); престижні (норма права виконується, щоб не втратити довір'я близьких, зберегти хорошу репутацію у гурті) [308].

Критерій "соціально-правова активність" має ряд специфічних показників, таких як участь у діяльності громадських формувань по боротьбі зі злочинністю; безумовне виконання юридичних обов'язків; активність щодо розширення кола правових знань; правове самовиховання; почуття відповідальності за долю інших людей тощо [309].

Водночас, розглядаючи правове виховання курсантів як компонент правової соціалізації особистості, необхідно виділити такі його критерії:

Правова вихованість. Правова вихованість - внутрішній духовно-правовий стан, в якому перебуває особистість у момент прийняття рішення про те, як діяти за тих чи інших обставин. Це стан правосвідомості особистості, рівень її правової культури, готовність до правомірної або протиправної поведінки. Рівень правової вихованості - це не тільки знання права і розуміння необхідності виконувати правові приписи. Він визначається мірою сформованості ставлення до права і правового закону як до цінностей, що перебувають у

демократичному суспільству поза конкуренцією [310].

Правову вихованість курсантів слід характеризувати з погляду наявності таких елементів:

- поважне ставлення до права як найвищої соціальної цінності, що захищає їх законні права, свободи та суспільні інтереси;
- наявність потреби постійно узгоджувати свою поведінку із законом та стимулювати до правомірної поведінки інших;
- прагнення допомогти правоохоронним органам у боротьбі з правопорушеннями та правопорушниками тощо.

Правова освіченість. Правова освіченість - це наявність у курсантів сукупності правових та професійних знань, поглядів, переконань, правових установок тощо, які надають їм можливість дати правильну оцінку соціальної ролі права як рівної міри свободи, справедливості, захисту їх прав і законних інтересів.

Сутність правової освіченості полягає передусім у тому, що курсант знає свої конституційні права та обов'язки і відповідно до цього обирає той чи інший варіант поведінки, який не суперечить закону та , характеризує його реальну підготовленість і можливість діяти зі знанням своєї справи.

Правові та професійні знання. Правові та професійні знання охоплюють:

- знання положень, норм та принципів Конституції України, законів держави;
- знання норм статутів, наказів, настанов, інших керівних документів, які регламентують їх діяльність;
- знання внутрішніх норм (правил проживання у вузі, розпорядку тощо);
- знання правил, навичок та дій в екстремальних ситуаціях;
- знання технології захисту своїх законних прав, свобод інтересів в ситуаціях, що потребують фахової підготовки, та дій у межах необхідної самооборони.

Правова розвиненість. Правова розвиненість являє собою розвиток у курсанта відповідних якостей, вмінь, навичок, які забезпечать його правомірну поведінку. Вона проявляється у можливості вибору варіанту поведінки, що відповідає нормам права.

Крім того, правова розвиненість характеризується стимулюванням мотивації щодо постійного самовдосконалення, самопідготовки, потреби систематично працювати над підвищенням рівня правової свідомості та правової і професійної культури.

Специфіка правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України передбачає набуття ними спеціальних знань, наявність яких зумовлена активізацією суспільних відносин, що супроводжуються зростанням правопорушень, які відбуваються в екстремальних ситуаціях. Це пояснюється передусім тим, що частина злочинів скоюється з використанням сучасних прогресивних технологій, засобів, у тісному поєднанні з небувалою жорстокістю. Відповідно з'являються нові вимоги до професійної підготовки співробітників правоохоронних органів, щодо їх дій у ситуаціях, які вважаються екстремальними.

Як зазначає М. І. Ануфрієв, нині здійснено комплекс заходів щодо розвитку системи професійної підготовки працівників ОВС (напрями боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку). Головна увага приділяється практичним заняттям, відпрацюванню дій особового складу в типових та екстремальних ситуаціях, тактичним діям працівників під час затримання злочинців (у тому числі озброєних), заходам особистої безпеки під час виконання службових обов'язків. До системи навчання впроваджено такі нові дисципліни, як тактика дій у типових та екстремальних ситуаціях, функціональна, психологічна та загальнопрофільна підготовка [311].

Екстремальна ситуація (від лат. крайнє положення) - поняття, за допомогою якого дається інтегративна характеристика, обставин, що радикально або раптово змінилися, пов'язаних з цим особливо несприятливих чинників для життєдіяльності людини, а також високою проблемністю, напруженістю та ризиком у реалізації доцільної діяльності за даних умов [312].

На думку В. Г. Андросюка, Л. І. Казміренка, Я. Ю. Кондратьєва та ін., екстремальна ситуація - це несприятливий, складний стан умов життєдіяльності, що набув для окремої особистості або групи людей особливого значення; об'єктивно складні умови діяльності, які сприймаються і оцінюються особистістю як напружені, небезпечні для здоров'я та життя [313].

Екстремальні ситуації умовно можна розподілити на:

- життєві (буденні) - ті, з якими має справу кожна людина;
- службові (професійні) - ті, що виникають під час виконання своїх функціональних обов'язків.

У діяльності працівників правоохоронних органів можлива кожна із зазначених ситуацій, але поряд з цим до ситуацій службового характеру відносяться: процес вирішення конфліктів між громадянами, запобігання чи припинення правопорушень, психологічне протистояння при проведенні слідчих та оперативно-розшукових заходів, протиправне використання громадянами джерел підвищеної небезпеки, припинення порушень громадського порядку і масових безпорядків, дію в умовах впровадження в регіоні надзвичайного стану тощо. Окрім того, екстремальність може виникати внаслідок тривалого та інтенсивного навантаження при виконанні службових обов'язків [314].

Згідно з Законом України "Про міліцію" до основних завдань працівників міліції слід віднести такі:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припиненням;

- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам;
- сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків [315].

Також до завдань, які покладено на працівників правоохоронних органів, відносяться забезпечення суспільної безпеки і правового режиму в умовах введення надзвичайного стану, що відповідно передбачає їх дію в екстремальних ситуаціях. Це потребує додаткової підготовки майбутніх працівників цих органів - виховання курсантів в гацих навчальних закладів МВС України.

Адже не є новим той факт, що у деяких випадках працівники органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків не впевнені у своїх діях, якостях і можливості впоратися з труднощами, у прийнятому рішенні, у власній професійній майстерності. Крім того, дуже часто вони не завжди внутрішньо готові, не можуть швидко мобілізувати власні сили і можливості перед і під час вирішення відповідних завдань в екстремальній ситуації.

Звертаючись до зарубіжного досвіду, необхідно зазначити, що на думку М. Т. Чарльза передумовою ефективної професійної підготовки рекрутів (курсантів) до дій в екстремальних ситуаціях є наявність у них початкового рівня сформованості комунікативної компетентності, фізичної підготовки, здатності правильно оцінювати обстановку (тактична підготовка), здатність зберігати розсудливість в будь-яких ситуаціях, в які може потрапити поліцейський офіцер. Крім того, рекрути (курсанти) повинні усвідомлювати і специфічні психологічні аспекти діяльності поліцейського офіцера, такі як можливість отримання емоційної травми у випадку невдачі при виконанні службових обов'язків, при цьому їх дії передбачають в деяких ситуаціях необхідність застосування вогнепальної зброї проти злочинців, а також можливість віддати своє життя, захищаючи життя інших людей. Відповідно, важко переоцінити необхідність такого різнобічного підходу до підготовки офіцерів поліції. Розуміння основ юридичних теорій, психології людських відносин допоможе рекруту (курсанту) на свідомому рівні здійснювати необхідні службові дії, такі, як, наприклад, зупинка транспортного засобу. Але знання повинні бути доповнені психологічною підготовкою і розвитком психомоторних навичок, необхідних для виконання специфічних завдань. Якщо офіцер поліції не в змозі швидко інтегрувати свої знання, вміння і навички, то він не зможе прийняти правильні рішення в ситуації високої психологічної напруги [316].

Останнім часом більше уваги саме цим проблемам приділяють науковці та викладачі, які працюють у вітчизняних та зарубіжних навчальних закладах МВС [317].

Саме тому виникає потреба в набутті курсантами спеціальних знань, вмінь і навичок, які дадуть змогу адекватно діяти в екстремальних ситуаціях.

Ця мета може бути досягнута лише у разі набуття курсантами вищих навчальних закладів МВС України:

- спеціальних професійних знань;
- спеціальної педагогічної та психологічної підготовки;
- спеціальної професійної розвиненості.

Спеціальні професійні знання включають у себе оволодіння комплексом навичок і вмінь відповідного використання необхідних професійних дій за будь-яких екстремальних ситуацій, а саме: застосування бойових прийомів; використання зброї та спеціальних засобів в умовах силового або збройного опору злочинця; дії у складі групи; забезпечення особистої безпеки. Майбутні працівники органів внутрішніх справ повинні передбачати завдання, які їм можливо необхідно буде виконувати, засоби їх вирішення; прогнозувати можливі екстремальні ситуації, майбутні труднощі. Вони повинні чітко знати правові підстави використання силових методів і зброї.

Спеціальна педагогічна та психологічна підготовка. До педагогічної підготовки курсантів, майбутніх працівників правоохоронних органів необхідно віднести: вміння проводити індивідуальні бесіди як з громадянами, так і з майбутніми підлеглими; наявність навичок оперативного-тактичного мислення; вміння проводити аналіз дій співробітників під час виконання службово-бойових завдань тощо.

Відповідно психологічна - полягає в оволодінні індивідуально-психологічними навичками, вмінням прогнозувати поведінку оточуючих в екстремальних ситуаціях, можливість переборювати страх, зберігати спокій та рішучість тощо.

Психологічна готовність працівника - сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан мобілізованості психіки, налаштованість на найбільш доцільні, активні та рішучі дії в складних чи небезпечних умовах виконання службових обов'язків [318].

Основними завданнями психологічної підготовки слід вважати:

- виховання почуття обов'язку, відповідальності;
- забезпечення особового складу системою знань і уявлень про особливості та умови діяльності, їх вимоги до особистості;
- формування у працівників навичок і вмінь виконання професійно-службових обов'язків у напружених і

складних ситуаціях;

- розвиток емоційно-вольової сталості, здатності до ефективної саморегуляції при ускладненні ситуацій;
- формування вмінь реально оцінювати рівень своєї підготовленості до виконання професійних завдань, прогнозувати результати діяльності, коригувати свої дії [319].

Зміст спеціальної педагогічної та психологічної підготовки включає в себе сукупність професійних і моральних якостей вищого гатунку, які дають змогу ефективно діяти в екстремальних ситуаціях. Серед них чільне місце посідає вірність професійному обов'язку за будь-яких обставин. Велике значення має довіра та надія на колег за умови дій у складі групи. Оскільки екстремальні ситуації характеризуються як морально, так і психологічно важкі, то іноді вирішальним чинником є вміння керувати собою професійно, мобілізувати всі сили і можливості на подолання труднощів, не здійснювати імпульсивних дій, які можуть зашкодити загальній справі.

Спеціальна професійна розвиненість курсантів вищих навчальних закладів МВС України передбачає наявність високого рівня розвитку якостей, які забезпечують ефективність дій в екстремальних ситуаціях. Це пояснюється складністю, багатосторонністю, різнобічністю та психологічною напруженістю під час виконання працівниками органів внутрішніх справ своїх функцій, що відповідно вимагає формування у курсантів багатьох чинників, серед них одним із головних є воля.

Вольові якості, зазначає А. В. Дулов, повинні проявлятися у стані готовності до скоєння дій, постійної готовності до змін, постійного напруженого ритму в роботі, у готовності діяти в умовах, що викликають негативні емоції [320]. Важливою є наявність у курсантів гостроти, швидкості та творчого мислення. Що стосується останнього, то, на думку В. Є. Коновалової, воно характеризується пошуком нестандартних шляхів встановлення істини і окремих обставин, коли інформації про будь-яке явище немає або вона обмежена [321].

Також до чинників, що характеризують спеціальну професійну розвиненість курсантів, необхідно віднести: мужність, рішучість, цілеспрямованість, спостережливість, комунікабельність, організаторські можливості, інтуїція - ось далеко не весь перелік якостей, постійний розвиток яких забезпечить досягнення потрібного результату. Крім того, важливе значення має систематичний розвиток і вдосконалення фізичних здібностей (сили, спритності, витримки).

Таким чином, спеціальні професійні знання, спеціальна педагогічна та психологічна підготовка, спеціальна професійна розвиненість як критерії ефективності правового виховання підготовки курсантів до дій в екстремальних ситуаціях повинні забезпечити формування їх правової професійної культури та основ професійної майстерності, стати запорукою майбутньої успішної професійної діяльності.

При оцінці ефективності правового виховання курсантів, крім критеріїв, важливе значення мають показники. Наукова розробка та обґрунтування показників як системи певних елементів, що доповнюють один одного, є науково-практичним завданням правовиховної роботи. Саме за наявністю показників оцінюють присутність чи відсутність відповідного критерію.

Показниками ефективності правового виховання курсантів можуть бути: результати проведених наукових досліджень, дані про поведінку тощо. Ці дані отримують із відповідного статистичного аналізу. Поряд з цим необхідно зазначити, що в кожному конкретному випадку показники ефективності правового виховання повинні відповідати правовиховній меті.

Залежно від методів дослідження та ступеня вимірюваності показники можна розподілити на кількісні і якісні. Для останніх оцінка може даватися у порівняльній мірі (краще - гірше, більше - менше, важливо - неважливо тощо), що дає можливість встановити певну шкалу переваг, про те не дає змоги поєднати якісні та кількісні оцінки для отримання однієї - інтегральної. Щоб це зробити, показники повинні мати один вимір, тобто мусять бути порівнюваними, відображати одну й ту саму якість чи однотипне юридичне явище [322].

Побудова показників ефективності правового виховання курсантів в більшості випадків заснованих на використанні певної процедури соціального виміру, вияву кількісних характеристик позитивних змін у суспільних відносинах відбувається в результаті цілеспрямованого впливу дії правовиховного процесу.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати таке:

1. В сучасних умовах суттєво підвищується значення використання різних засобів, форм та методів правового виховання курсантів, що відповідно зумовлює підвищення вимоги до їх якості, доступності, дохідливості тощо.

2. Застосування засобів, форм та методів правового виховання у правовиховному процесі курсантів має бути систематичним та системним, саме це надає можливість сподіватись на досягнення належного результату.

3. Застосування кожного конкретного засобу повинно бути підкріплено використанням доцільної форми та методу правового виховання, доповнювати та взаємозамінити один одного.

4. Ефективність правового виховання курсантів є одним із компонентів його механізму, яка вимірюється співвідношенням досягнутого рівня правовиховної роботи і тією бажаною метою, яку ставили та досягали учасники правовиховного процесу.

5. Ефективність правового виховання курсантів залежить від багатьох чинників, серед яких необхідно виділити: суб'єктивні (демократизація суспільства, характер, умови, способи впливу на особу в процесі правовиховної діяльності, рівень професійної майстерності професорсько-викладацького складу тощо) та об'єктивні (рівень їх правової свідомості та правової і професійної культури, внутрішній духовний стан особистості тощо).

6. Критерії та показники ефективності правового виховання курсантів надають змогу виміряти рівень ефективності окремого правовиховного заходу та правовиховної діяльності взагалі.

7. При вивченні ефективності правового виховання населення необхідно широко використовувати матеріали, які стосуються процесу вимірювання в цілому. Для запобігання односторонності при дослідженні процесу ефективності правового виховання курсантів потрібно паралельно аналізувати ефективність різних видів виховання поряд з правовим.

ВИСНОВКИ

Кінець XX - початок XXI століття в Україні супроводжувався і супроводжується реформами в усіх сферах суспільного життя, одним з завдань яких є формування всебічно і гармонійно розвинутих особистостей, фахівців-професіоналів з належним рівнем правової свідомості та правової і професійної культури.

В результаті проведеного монографічного дослідження розроблені основні теоретичні положення і практичні аспекти сутності, функцій і механізму правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України.

В ході дослідження доведено:

1. Одним із видів виховання є правове, яке взаємодіє з іншими видами виховання: моральним, естетичним, трудовим, професійним та ін. Доведено важливість місця і ролі правового виховання в умовах розбудови правової, соціальної, демократичної держави в Україні, людського виміру політики і права, проведення адміністративної реформи та реформи органів внутрішніх справ.

2. Сутність правового виховання курсантів, з одного боку, проявляється в його функціях, де синтезуються основні напрями правовиховного процесу, а з іншого - воно базується на системі норм права та здійснюється за допомогою засобів, форм і методів даного напрямку виховання.

3. У монографії узагальнено досвід дослідження поняття правового виховання, що міститься в працях педагогів та філософів, але повніше, ширше й глибше його тлумачать юристи. Їх метою є аналіз і з'ясування суті праворозуміння, людського виміру права, правопорушень, причин, що до них призводять, а також визначення заходів їх профілактики та інші дії, які спрямовані на захист прав та свобод громадян.

4. Визначено поняття правового виховання курсантів як цілеспрямована, організована, послідовна, систематична і системна діяльність державних органів, інших учасників правовиховної діяльності з метою формування у них належного рівня правової свідомості, правової і професійної культури, свідомого ставлення та безперечного виконання норм нормативних актів, виховання поваги до них, законслухняності, необхідності дотримання службової дисципліни, правомірної поведінки, прагнення до соціально-правової активності.

5. Правове виховання курсантів потребує поєднання теоретичної та практичної підготовки, формування оперативного мислення, розуміння змісту оперативного ризику, формування навиків екстремальної та аналітичної роботи, відповідних педагогічних та психологічних знань, навичок, вмінь, вмілого реагування в складних, екстремальних ситуаціях.

6. Метою правового виховання курсантів є, з одного боку, їх формування як професіоналів, фахівців належного рівня з відповідною правовою свідомістю та правовою і професійною культурою, законслухняністю, службовою дисципліною, правомірною поведінкою, а також соціально-правовою активністю, а з іншого - виховання громадянина як розвинутої особистості.

7. Здійснена диференціація мети правового виховання курсантів на: освітню, виховну, профілактичну.

8. Відповідно завдання правового виховання - це передусім етапи правовиховного процесу, своєчасне вирішення яких, забезпечить поступовий, правильний вплив на свідомість курсантів, а в майбутньому відповідно допоможе реалізувати мету даного напрямку виховання.

Встановлено, що до завдань правового виховання курсантів слід віднести:

- надання курсантам на основі набутої раніше правової інформації певного рівня правових знань з питань державності, основ галузей права, положень, норм та принципів Конституції України, її законодавчих актів;
- формування відповідних правових переконань і правових почуттів;
- вироблення необхідного правового мислення, волі, вмілого реагування в складних екстремальних ситуаціях;

- сприяння закріпленню у свідомості курсантів правових установок, правових навичок та вмінь;
- закріплення у курсантів правильного розуміння та свідомого виконання норм права, адже в недалекому майбутньому курсанти стануть офіцерами органів внутрішніх справ і відповідно будуть самі роз'яснювати сутність і зміст правових норм, а також стежитимуть за дотриманням законності та правопорядку в державі;

- виховання поваги до всіх органів державної влади, обраного фаху та твердого переконання щодо важливості майбутньої професії працівника правоохоронних органів;

- проведення різноманітних правовиховних заходів, створення відповідної атмосфери у правовому вихованні, переконання курсантів у необхідності дотримання та виконання вимог присяги, статутів, настанов та інших нормативних документів, що регламентують їх діяльність;

- вироблення відповідної готовності, непримиренного ставлення до антигромадських проявів, порушення встановлених правил поведінки, правопорядку;

- на базі отриманих правових знань і установок формування у курсантів вміння і навичок активної, правової, оперативно-службової діяльності, вміння творчо й активно здійснювати свої функціональні обов'язки, свідомо обирати правомірні варіанти поведінки, тверді переконання у необхідності права для нормальної життєдіяльності суспільства, його членів звички дотримуватись чинного законодавства, брати активну участь у боротьбі з правопорушеннями;

- розробка наукових засад проведення правовиховного процесу, його прогресивних засобів, форм та методів, які були б об'єднані в певну програму, що складалась з логічно поєднаних елементів, мала наукове

обґрунтування, систему.

9. Мета правового виховання курсантів досягається завдяки використанню його механізму. У монографії визначено, що механізм правового виховання курсантів реалізується шляхом закріплення учасниками правовиховного процесу правових ідей, знань, які містяться в суспільній правовій свідомості, в свідомість курсантів, за допомогою правової бази, педагогічних технологій, засобів, форм та методів, а також інших компонентів, які складають механізм даного напрямку виховання.

10. Особливу увагу звернуто на взаємозв'язок освіти, навчання і виховання, які забезпечують вагомий внесок у розвиток та становлення особистості курсантів. Важливим є те, щоб освіта, навчання і виховання були розвиваючими, тобто здійснювались цілеспрямовано, утворюючи систему взаємодіючих та взаємодоповнюючих компонентів.

11. Визначено, що під принципами правового виховання курсантів слід розуміти основні закономірності навчального та виховного процесу, які впливають із досвіду правовиховної теорії та практики, враховуючи при цьому основні вимоги до його суті, змісту, методики і організації.

12. Підкреслено, що правовиховна робота з курсантами поряд із загальними принципами повинна базуватись ще й на спеціально-професійних, а саме тих, що стосуються:

- змісту правового виховання курсантів: особистісно-орієнтаційний; об'єктивності; цілісності правовиховного процесу; зв'язку теорії правовиховного процесу з практичною професійною діяльністю; врахування особливостей особового складу;

- організації правовиховного процесу: доцільності навчання та правового виховання; нероздільності навчання та правового виховання з вирішенням освітніх, навчальних, виховних і розвиваючих завдань; свідомості й активності правильного використання самостійної підготовки курсантів; єдності навчальної, практичної і дослідницької діяльності; широкого використання освітнього, навчального та виховного потенціалу ВНЗ; створення належних умов для формування та становлення особистості; нероздільності правового виховання та правового самовиховання; формування в середовищі курсантів міцного колективу та доброзичливих колективістських відносин; правового виховання в колективі і через колектив; нероздільності і погодженості у правовиховній діяльності; вимогливості та поваги до особистості вихованців; комплектування форм, методів правового виховання в поєднанні з використанням інтенсивних технологій; охоплення правовиховним процесом усього особового складу; планування проведення правовиховних заходів у взводі, на курсі тощо курсантів; міцності і індивідуальності в навчанні та правовиховній роботі;

- майбутньої професійної діяльності: професіоналізації; нероздільності теорії і практики; відповідності методики впливу гуманістичній, моральній спрямованості правового виховання курсантів; включення курсантів у активну суспільно-корисну діяльність; врахування та використання в правовиховній роботі з курсантами їх позитивних якостей; динамізму; врахування завдань, які виконують підрозділи курсантів, стану дисципліни серед них тощо.

13. З'ясовано, що під функціями правового виховання курсантів необхідно розуміти напрями його цілеспрямованого впливу на суспільні відносини, що діють у межах існуючого правового поля, здійснюються в певній системі, дають правильну оцінку правовиховній роботі та забезпечують реалізацію її мети.

- У монографії розглядаються такі функції правового виховання курсантів, як: пізнавальна; регулятивна; охоронна; ідеологічно-виховна; практико-прикладна; прогностично-евристична; комунікативна; профілактична.

- Робиться висновок, що функції правового виховання курсантів - це прояв його сутності і змісту. Вони мають складну, системну природу, характеризуються безперервністю, послідовністю, систематичністю, що пояснюється необхідністю постійного правового виховання курсантів.

14. У правовиховній роботі з курсантами необхідно широко використовувати різні прогресивні засоби, серед яких вирішальними є: нормативно-правові акти, акти застосування норм права; засоби масової інформації (радіо, телебачення, газети, журнали); культурно-освітні заклади (кінотеатри, театри, будинки культури, клуби); наукова і навчальна література.

15. Основними формами правового виховання курсантів є: правова освіта (навчання); правова пропаганда; правова агітація; правова просвіта; індивідуально-виховна робота; правова практика; правове самовиховання. В дослідженні проаналізовано кожну із вищевказаних форм.

16. Основними методами правового виховання курсантів є: переконання; заохочення; приклад; вправи; змагання; спостереження; примус. В дослідженні проаналізовано кожен із вищевказаних методів.

- Лише поєднання ефективних засобів правового виховання із відповідними формами і методами надасть можливість очікувати належного правовиховного результату.

17. Ефективність правового виховання курсантів є, з одного боку, своєрідною основою, що вказує на досягнення мети правовиховної роботи, а з іншого - тим найскладнішим питанням, яке слід вирішувати учасникам правовиховного процесу. Ефективність правового виховання курсантів - це передусім отриманий результат, який вимірюється співвідношенням досягнутого рівня правовиховної роботи і тією бажаною метою, яку ставили перед собою керівники, педагоги, вихователі та інші учасники правовиховної роботи і яку необхідно було досягти.

18. Критерії ефективності правового виховання курсантів являють собою ознаки, сторони, кордони за допомогою аналізу яких можна визначити рівень ефективності даного напрямку виховання, його відповідність суспільним інтересам. Серед них: правові знання, правові переконання, правомірна поведінка, соціально-правова активність. Розглядаючи правове виховання як компонент правової соціалізації особистості виділяють такі критерії: правова вихованість; правова освіченість; правові та професійні знання; правова розвиненість.

19. Активізація суспільних відносин призводить до збільшення кількості правопорушень, що відбуваються в екстремальних ситуаціях. У монографії визначено, що критеріями ефективності правового виховання підготовки курсантів до дій в екстремальних ситуаціях є: спеціальні професійні знання; спеціальна педагогічна та психологічна підготовка; спеціальна професійна розвиненість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Элькин П. С. Воспитательная роль советского права // Вестник Ленинградского университета. - 1949. - № 11. - С. 4 - 9; Сокурено В. Г. Социалистическое правосознание и его взаимоотношение с правом в советском обществе: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 1953. - 15 с; Лукашкова Е. А. Правосознание и укрепление законности в СССР. - М.: Госюриздат, 1957. - 106 с;
2. Демченко Т. И. Основные вопросы правового воспитания в социалистическом обществе: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 1979. - 18 с; Третьяков Ф. Ф. Воспитательная роль советского права. - Ленинград: О-во "Знание" РСФСР, 1966. - 79 е.; Тищенко В. В. Теоретические проблемы правового воспитания в развитом социалистическом обществе: Автореф. дис... докт. юрид. наук. - М., 1982. - 24 С.
3. Бабкин В. Д. Правовое воспитание студентов. - К.: Вища школа, 1983. - 53 с; Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. - К.: Наук, думка, 1993. - 140 с; Забигайло В. К. Современная идеологическая борьба и право. - К.: О-во "Знание" УССР, 1984. - 48 С. (Серия XI "Правовое воспитание" № 5); Козюбра Н. И., Оксамытный В. В., Рабинович П. М. и др. Правовое воспитание молодежи. - К.: Наук, думка, 1985. - 319 с; Корниенко Л. М. Проблемы формирования правосознания школьников: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 1974. - 19 е.; Левківський К. М. Законодавство України - основа правового виховання студентської та учнівської молоді: Тези доповідей республіканської науково-методичної конференції (22 - 24 квітня) // Правове навчання та виховання в умовах демократизації освіти. - К., 1992. - С. 19 - 21; Назаренко Е. В. Правовое воспитание - составная часть коммунистического воспитания советских граждан // Тезисы докладов и сообщений 22-24 октября 1975 г. - К., 1975. - С. 20 - 23; Федик С. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навчальних закладів з підготовки молодших спеціалістів): Автореф. дис...канд. юрид. наук. - Львів, 1996. - 19 С. Шмоткін О. В. Юридична деонтологія. - К.: МНТУ, 1995. - 60 с.
4. Котюк В. О. Теория права: Курс лекцій: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - 208 с; Рабинович П. М. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - 704 с;
5. Касьяненко М. Д. Педагогика співробітництва: Навч. посібн. - К.: Вища школа, 1993. - 320 с; Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк. - Х.: Основа, 1998. - 419 с.
6. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк). - К.: Вища школа, 1976. - 210 с; Каптарь В. С. Правовое воспитание как средство активизации человеческого фактора: Автореф. дис... канд. филоС. наук. - Кишенев, 1989. - 19 с; Штангрет М. Й. Правове виховання як засіб національної безпеки: філософський аспект // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 1999. - № 1. - С. 130 - 135.
7. Прокопенко И. Ф., Камышанченко Е. И., Лозовая В. И. Экономическое образование школьников: Учебн. поС. для учителей. - Х.: Основа, 1995. - 172 е.; Харламов И. Ф. Педагогика. - М.: Высшая школа, 1990. - 576 с.
8. Накази МВС України: № 61 від 29.01.1999 року "Про Комплексну програму роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції на 1999 - 2005 роки"; № 385 від 17.06.2000 року "Про організацію виховної роботи з особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ України"; № 356 від 11.05.2001 року "Про затвердження програми розвитку системи відомчої освіти та вузівської науки на період 2001 - 2005 роки".
9. Андриянов В. М. Правова держава і принцип розподілу влад // Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ: 36. наук. пр. - К.: Укр. академія внутр. справ, 1995. - С. 51 - 62; Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Юхновець Г. О. та ін. Професійна психологія в органах внутрішніх справ: Курс лекцій. - К.: Укр. академія внутр. справ, 1995. - 110 с; Ануфрієв М. І., Бандурка О. М., Ярмиш О. Н. Вищий заклад освіти МВС України: Науково-практ. посібн. - Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. - 369 с; Бородин В. В. Воспитание правовой культуры у молодых сотрудников милиции: Автореф. дис...канд. юрид. наук. - К., 1989. - 25 с; Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - 503 с; Кондратьев Я. Ю. Організація національної підготовки поліцейських Сполученого королівства // Науковий вісник НАВСУ. - 2000. - № 2. - С. 7 - 9; Лігоцький А. Система правової освіти: пошуки і здобутки // Право України. - 1997. - № 9. - С. 34-36; Морозов А. С. Формування правової культури у майбутніх працівників міліції: Автореф. дис...канд. пед. наук. - Тернопіль, 1999. - 18 с.; Регульський В. Л. Підготовка висококваліфікованих спеціалістів - першочергове завдання вищого навчального закладу МВС // Підготовка кадрів вищої кваліфікації для органів внутрішніх справ України. - Львів: 1995. - С. 3 - 8; Сливка С. С., Рудацький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - 96 с; Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 500 - 529; Темченко В. І. Формування професійної правосвідомості працівників міліції: Автореф. дис...канд. юрид. наук. - К., 1993. - 15 С.
10. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. - М.: ЭКМОС, 2000. - 496 с.
11. Баранов П. П., Мещерякова А. В. Правовая психология курсантов вузов МВД России. Монограф. - Ростов-на-Дону: РЮИ МВД России, 2001. - 168 с; Беляева Л. И. Юридическая педагогика в МВД. - М., 1997; Горлинский И. В. Педагогическая система непрерывного профессионального образования в учебных заведениях МВД России и пути ее развития. - М., 1999; Дамаскин О. В., Зюбин В. Р. Правовое воспитание курсантов. Готовится приказ. - М.: Воениздат, 1990. - 60 с; Исправительная (пенитенциарная) педагогика /

- Под ред. А. И. Зубкова и М. П. Стуровой. - М., 1999; Чарльз М. Т. Профессиональная подготовка сотрудников полиции (милиции) США и России. Научное издание / Под. общ. ред. В. П. Сальникова. - СПб: Санкт - Петербургский ун-т МВД России, изд-во Алетейя. - 2000. - С. 155 - 161; Gainer T. W., Marlin G., Surbeck-Harris (1999). Competency-Based Training in the Police Environment: in Police Training in Russia and the United States. Edited by M. Charles, R. Swan, У. Sergevin, B. Rich. Vladimir, Russia: Ministry of Internal Affairs.
12. Ушинский К. Д. Собр. соч.: В 7 т. - М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1948. - Т. 2. - С. 20.
  13. Там само.
  14. Макаренко А. С. Соч.: В 7 т. - М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1957. - Т. 4. - С. 28. * 15.
  - Сухомлинский В. А. О воспитании. - М.: Политиздат, 1975. - С. 22.
  16. Коментар до Конституції України. - К.: АТКнига, 1996. - С. 32.
  17. Ващенко Г. Виховання волі і характеру: Підручн. для педагогів. - К.: Школяр, 2000. - С. 200.
  18. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. - М.: ЭКМОС, 2000. - С. 8.
  19. Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк. - Х.: Основа, 1998. - С. 12 - 13.
  20. Там само. - С. 17.
  21. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М.О. Основи теорії виховання: Навч. посібник / За ред. В.М. Синьова. - К.: КІВС, 2000. - 140 с.
  22. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - С. 32.
  23. Нечипоренко Л. С., Подоляк Я. В., Паснюк В. Г. Воспитание. - Х.: Основа, 1997. - С. 5.
  24. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. - М.: ЭКМОС, 2000. - С. 45.
  25. По: Гойман В. И. Действие права (Методологический анализ): Автореф. дис... докт. юрид. наук. - М., 1992. - С. 24.
  26. Кураєва
  27. Элькинд П. С. Воспитательная роль советского права // Вестник Ленинградского университета. - 1949. - № 11. - С. 4 - 9.
  28. Сокуренок В. Г. Социалистическое правосознание и его взаимоотношение с правом в советском обществе: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 1953. - 15 с.
  29. Лукашова Е. А. Правосознание и укрепление законности в СССР. - М.: Госюриздат, 1957. - 106 с.
  30. Сырцев В. А. Социалистическое правосознание в СССР. - М.: Госюриздат, 1958. - 130 с.
  31. Третьяков Ф. Ф. Воспитательная роль советского права. - Ленинград: О-во "Знание" РСФСР, 1966.
  32. Лукашева Е. А. Правосознание, правовое воспитание и правовая культура // Советское государство и право. - 1976. - № 1. - С. 129.
  33. Тищенко В. В. Теоретические проблемы правового воспитания в развитом социалистическом обществе: Автореф. дис... докт. юрид. наук. - М., 1982. - 24 с.
  34. Демченко Т. И. Основные вопросы правового воспитания в социалистическом обществе: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 1979. - 18 с.
  35. Юридическая энциклопедия - М.: Юрид. лит., 1984. - С. 404.
  36. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом обществе. - М.: Юрид. лит., 1966. - 187 с; Проблемы теории государства и права: Учебн. пособ. для студ. вузов / Под ред. С. С. Алексеева. - М.: Юрид. лит., 1979. - 391 с; Актуальные проблемы теории социалистического государства и права (Материалы конференции 12 - 14 декабря 1973 г.). - М., 1974. - С. 125; Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. - М.: Юрид. лит., 1981. - Т. 1. - С. 238. и др.
  37. Советское государственное строительство и право. - М.: Юрид. лит., 1984. - С. 60; Керимов Д. А. Философские проблемы права. - М.: Мысль, 1972. - С. 196; Керимов Д. А., Явич Л. С., Кудрявцев В. Н. и др. Методологические проблемы советской юридической науки. - М.: Наука, 1980. - С. 43. и др.
  38. Забигаило В. К. Современная идеологическая борьба и право. - К.: О-во "Знание" УССР, 1984. - 48 С. (Серия XI "Правовое воспитание" № 5).
  39. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. - М.: Политиздат, 1986. - С. 165.
  40. Кучма Л. Д. Треба навчитись жити за Конституцією// Право України. - 1995. - № 10. - С. 3 - 4.
  41. Коментар до Конституції України. - К.: АТ Книга, 1996. - С. 54.
  42. Там само. - С. 101.
  43. Проект Закону. Про вищу освіту: розглянув Комітет Верховної Ради України // Овіта України. - 1998. - 9 вересня. - С. 2; Дерев'янюк С. Радяться ректори вищих навчальних закладів // Освіта України. - 2000. - 15 березня. - С. 11.
  44. Програма правової освіти населення України: Постанова Кабінету Міністрів України № 366 від 29 травня 1995 року// Зібрання Постанов Уряду України. -1995. - № 8. - С. 13 - 23.
  45. Годованець В., Кампо В., Тертичний В. Правова просвіта громадян України: методологічні проблеми розроблення Концепції // Право України. - 1999. - № 1. - С. 27 - 28.
  46. Проект концепції розвитку правової просвіти громадян на період до 2005 року;
  47. Коментар до Конституції України. - К.: АТ Книга, 1996, - С. 27.

48. Про Державну програму розвитку юридичної освіти в Україні: Проект Постанови Кабінету Міністрів України. - К., 2001. - С. 1-3.
49. Комаров В. Актуальні проблеми вищої юридичної освіти України // Юридичний світ. - 2000. - 20 -26 квітня. - С. 3.
50. Бабкина О. Зачем реформировать высшую школу // Зеркало недели. - 2000. - № 11. - 18 марта.
51. Касьяненко М. Д. Педагогика співробітництва: Навч. посібн. - К.: Вища школа, 1993. - С. 153 - 154.
52. Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк. - Х.: Основа, 1998. - С. 162.
53. Супрун М. О. Основи вікової та педагогічної психології в навчальній та позааудиторній роботі спеціалізованого закладу освіти: Навч. посібн. - К.: РВВ КІВС, 1998. - С. 121.
54. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. - М.: ЭКМОС, 2000. - С. 65.
55. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк). - К.: Вища школа, 1976. - С. 3 - 4.
56. Каптарь В. С. Правовое воспитание как средство активизации человеческого фактора: Автореф. дис... канд. филос. наук. - Кишинев, 1989. - 19 с.
57. Штангерт М. Й. Правове виховання як засіб національної безпеки: філософський аспект // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 1999. - № 1. - С. 131.
58. Прокопенко И. Ф., Камышанченко Е. И., Лозовая В. И. Экономическое образование школьников: Учебн. пос. для учителей. - Х.: Основа, 1995. - С. 4.
59. Харламов И. Ф. Педагогика. - М.: Высшая школа, 1990. - С. 382.
60. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учебн. пос. / Под ред. Г. В. Дубова и А. В. Опалева: Изд. 2-е, испр. и доп. - М.: Щит-М, 1999. - С. 306; Смирнов В. И. Общая педагогика в тезисах, дефинициях, иллюстрациях. - М., 1999. - С. 304; Психология. Педагогика. Этика. / Под ред. Ю. В. Наумкина. - М., 1999. - С. 238.
61. Бабкин В. Д. Правовое воспитание студентов. - К.: Вища школа, 1983. - С. 12 - 13.
62. Коментар до Конституції України. - К.: АТ Книга, 1996. - С. 113.
63. Подберезький М. К. Правова культура майбутнього вчителя / За ред. академіка АПН України, доктора пед. наук, професора І. Ф. Прокопенко. - Х.: Основа, 1997. - С. 63; Городиський М. І. Правова освіта майбутнього вчителя: Монограф. / За ред. М. К. Подберезького. - К.: Науковий світ, 2001. - С. 28.
64. Кондратюк О. Комплексний підхід до визначення змісту форм та методів виховання учнів профтехучилищ // Рідна школа. - 1998. - № 12. - С. 76.
65. Ануфрієв М. І., Бандурка О. М., Ярмиш О. Н. Вищий заклад освіти МВС України: Науково- практ. посібн. - Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. - 369 с.
66. Крижановский А. Ф. Формирование профессионального правового сознания специалистов народного хозяйства: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - К., 1987. - С. 9 - 10.
67. Козюбра Н. И., Оксамытный В. В., Рабинович П. М. и др. Правовое воспитание молодежи. - К.: Наук, думка, 1985. - С. 86.
68. Козир М. К., Шость Н. В. Організація правового виховання неповнолітніх у закладах освіти: Навчально-метод. посібн. - Х.: ХОІУВ, 1996. - С. 10.
69. Рябко И. Ф. Основы правовой педагогики. - Ростов-на-Дону: Изд-во. Ростовского ун-та, 1973. - С. 35.
70. Юридична енциклопедія: В 6 т. - К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. - Т. 1. - С. 411.
71. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: Довідн. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - С. 120 - 121.
72. Юридичний словник-довідник / За ред. Ю. С. Шемшученка. - К.: Феміна, 1996. - С. 507.
73. Общая теория государства и права: Академ, курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. - М.: Зерцало, 1998. - Т. 2. - С. 395; Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - С. 97; Скакун О. Ф., Подберезький М. К. Теорія держави і права. - Х.: ХДУ, 1996. - 326 С. Теория государства и права: курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. - 2-е изд., пере раб. И Доп. - М.: Юрист, 2004. - С. 623). Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства. Ученик для юридических вузов и факультетов. - М.: Узд-во НОРМА. - 2003. - 552 с. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: Монографія. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. - 352 с. Кельман М. С. Мурашин О. Г. Хома Н. М. Загальна теорія держави і права: Підручник. - Львів: "Новий світ -2000", 2003. - 584 с.
74. Томин В. Т. Правовое информирование как метод оптимизации взаимодействия органов внутренних дел с населением (средства массовой информации в органах внутренних дел). - Горький: Горьков. высш. школа МВД СССР, 1990. - С. 4.
75. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: Довідн. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - С. 120 - 121.
76. Корниенко Л. М. Проблемы формирования правосознания школьников: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 1974. - С. 11 - 12.

77. Самошенко И. С., Тищенко В. В. Юридическая наука и правовое воспитание // Сов. юстиция. - 1973. - № 23. - С. 22 - 26; Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1969. - С. 135.
78. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 520.
79. Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. - К.: Наук, думка, 1993. - С. 5.
80. Левківський К. М. Законодавство України - основа правового виховання студентської та учнівської молоді: Тези доповідей республіканської науково-методичної конференції (22 - 24 квітня) // Правове навчання та виховання в умовах демократизації освіти. - К., 1992. - С. 19.
81. Нерсесянц В. С. Философия права. - М.: Изд. группа ИНФРА; М-НОРМА, 1997. - С. 72.
82. Алексеев С. С. Государство на пути к верховенству права // Известия. - 1991. - 20 сентября.
83. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА - М, 1999. - С. 506.
84. Философский словарь / Под ред. И. Т. Флорова. - 6-е изд. перераб. и доп. - М.: Политиздат, 1991. - С. 512.
85. Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988. - С. 712.
86. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - М.: Русский язык, 1991. - Т. 4. - С. 87.
87. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. - К.: Либідь, 1997. - С. 205.
88. Бура Н. А. Функции общественного правосознания. - К.: Наук, думка, 1986. - С. 62 - 63; Бойков А. Д. О состоянии и задачах научных исследований проблем правосознания и правового воспитания // Вопросы эффективности правового воспитания: Сб. науч. трудов. - М., 1977. - С. 11; Чвялева Е. В. Правовое воспитание и юридическая квалификация // Проблемы правового воспитания: Межвузовский сб. науч. трудов. - Свердловск, 1988. - С. 61.
89. Крижановский А. Ф. Цели правового воспитания молодежи // Тезисный доклад на Всесоюзной научно-практической конференции "Совершенствование правового воспитания молодежи в свете решений XXVII съезда КПСС" (Одесса, 1987 г.). - М., 1989. - С. 82.
90. Дамаскин О. В., Зюбин В. Р. Правовое воспитание курсантов. Готовится приказ. - М.: Воениздат, 1990. - С. 6.
91. Нечипоренко Л. С., Подоляк Я. В., Паснюк В. Г. Воспитание. - Х.: Основа, 1997. - С. 33.
92. Гранат Н. Л. Правовое воспитание: понятие, формы и методы осуществления // Юрист. - 1998. - № 11/12. - С. 7.
93. Подберезысий М. К. Правова культура майбутнього вчителя / За ред. академіка АПН України, доктора пед. наук, професора І. Ф. Прокопенко. - Х.: Основа, 1997. - С. 44.
94. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. - К.: Наук, думка, 1985. - С. 26.
95. Копок В. О. Теория права: Курс лекций: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - С. 97.
96. Козюбра Н. И., Оксамытный В. В., Рабинович П. М. и др. Правовое воспитание молодёжи. - К.: Наук, думка, 1985. - С. 86.
97. Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. - К.: Наук, думка, 1993. - С. 8.
98. Скакун О. Ф., Овчаренко М. И. Юридическая деонтология / Под ред. професора О. Ф. Скакун. - Х.: Основа, 1998. - С. 84.
99. Морозов А. С. Формування правової культури у майбутніх працівників міліції: Автореф. дис...канд. пед. наук. - Тернопіль, 1999. - С. 9.
100. Сальников В. П. Правовая культура: теоретико-методологический аспект: Автореф. дис...канд. юрид. наук. - Ленинград, 1990. - С. 24.
101. Федик Є. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навчальних закладів з підготовки молодших спеціалістів): Автореф. дис...канд. юрид. наук. - Львів, 1996. - С. 12.
102. Назаренко Е. В. Правовое воспитание - составная часть коммунистического воспитания советских граждан // Тезисы докладов и сообщений 22-24 октября 1975 г. - К., 1975. - С. 20.
103. Головченко В. В. Завдання, структура та зміст правового виховання учнівської молоді // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді: Науково-метод. зб. ст. / За заг. ред. В. П. Пастухова. - К.: ІЗМН, 1997. - С. 26, 34.
104. Нечипоренко Л. С., Подоляк Я. В., Паснюк В. Г. Воспитание. - Х.: Основа, 1997. - С. 33.
105. Подберезький М. К. Правова культура майбутнього вчителя / За ред. академіка АПН України, доктора пед. наук, професора І. Ф. Прокопенко. - Х.: Основа, 1997. - С. 53.
106. Фіцула М. М. Правове виховання учнів: Навч. метод, посібн. - К.: ІЗМН, 1997. - С. 8.
107. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - С. 46.
108. Козир М. К., Шость Н. В. Організація правового виховання неповнолітніх у закладах освіти. Навчально-метод. посібн. / За ред. Н. В. Різдва. - Х.: ХОІУВ, 1996. - С. 11.
109. Дамаскин О. В., Зюбин В. Р. Правовое воспитание курсантов. Готовится приказ. - М.: Воениздат,

1990. - С. 6 - 7, 3.

110. Там само. - С. 7.
111. Фіцула М. М. Правове виховання учнів: Навч. метод, посібн. - К.: ІЗМН, 1997. - С. 10 - 11.
112. Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. - К.: Наук, думка, 1993. - С. 20.
113. Пеньков Е. М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение. - М.: Юр ид. лит., 1990. - С. 30; Татаринцева Е. В. Правовое воспитание: методология и методика. - М.: Высшая школа, 1990. - С. 6 - 7.
114. Бородин В. В. Воспитание правовой культуры у молодых сотрудников милиции: Автореф. дис...канд. юрид. наук. - К., 1989. - 25 с.
115. Там само. - С. 22.
116. Темченко В. І. Формування професійної правосвідомості працівників міліції: Автореф. дис...канд. юрид. наук. - К., 1993. - 15 с.
117. Там само. - С. 8.
118. Сливка С. С. Професійна етика працівників міліції: теоретико-правовий аналіз: Автореф. дис...канд. юрид. наук. - К., 1994. - 18 с.
119. Там само. - С. 13 - 14.
120. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - 96 с.
121. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - 503 с.
122. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 500 - 529.
123. Морозов А. С. Формування правової культури у майбутніх працівників міліції: Автореф. дис...канд. пед. наук. - Тернопіль, 1999. - 18 с.
124. Чарльз М. Т. Профессиональная подготовка сотрудников полиции (милиции) США и России. Научное издание / Под. общ. ред. В. П. Сальникова. - СПб: Санкт - Петербургский ун-т МВД России, изд-во Алетейя. - 2000. - С. 155 - 161.
125. Gainer, T. W., Marlin G., Surbeck-Harris, J. (1999). Competency-Based Training in the Police Environment: in Police Training in Russia and the United States. Edited by M. Charles, R. Swan, V. Sergevin, B. Rich. Vladimir, Russia: Ministry of Internal Affairs.
126. Дамаскин О. В., Зюбин В. Р. Правовое воспитание курсантов. Готовится приказ. - М.: Воениздат, 1990. - С. 6 - 9.
127. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - С. 14.
128. Комаров В. Актуальні проблеми вищої юридичної освіти України // Юридичний світ. - 2000. - 20 - 26 квітня. - С. 3.
129. Общая теория государства и права: Курс лекций / Под общ. ред. В. К. Бабаева. - Нижний Новгород: Нижегород. высш. школа МВД России, 1991. - С. 66.
130. Котюк В. О. Теория права: Курс лекций: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - С. 98.
131. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 521.
132. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - С. 120.
133. Назаренко Е. В. Формирование развитого социалистического правосознания - основная цель правового воспитания // Проблемы правообразования. - К., 1977. - Вып. 36. - С. 22.
134. Державна національна програма "Освіта" ("Україна ХХІ століття"). - К.: Райдуга, 1994. - 62 с.
135. Бехтерев В. М. Вопросы общественного воспитания // Антология педагогической мысли России второй половины XIX - начало XX в. - М., 1990. - С. 504.
136. Виховна робота в курсантських підрозділах: Інф. зб. - К.: РВВ КІВС, 2000. - 37 с; Інформаційні матеріали з організації виховної та соціально-психологічної роботи. - К.: РВВ КІВС, 2000. - 25 с; Синьов В. М., Кривуша В. І., Пампура І. І. Виховна робота в курсантських підрозділах: Інф. зб. - К.: РВВ КІВС, 2002. - 69 с."
137. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. - М.: экмос, 2000. - С. 230.
138. Там само. - С. 226.
139. Нерсесянц В. С. Философия права. - М.: Изд. группа ИНФРА; М-НОРМА, 1997. - С. 321.
140. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. - К.: Парламентське вид-во, 1999. - С. 58.
141. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - С. 205.
142. Біленчук П. Д., Сливка С. С. Правова деонтологія / За ред. акад. П. Д. Біленчука. - К.: АТІКА, 1999. - С. 18.
143. Горшенев В. М., Бенедик И. В. Юридическая деонтология: Учебн. пособ. для студ. вузов. - К.: Юрид. лит., 1988. - С. 8.
144. Шмоткін О. В. Юридична деонтологія. - К.: МНТУ, 1995. - С. 4.
145. Матлин Е. К. Некоторые психологические вопросы воспитания студентов / Под ред. В. А. Крутецкого. - Минск: Вышэйшая школа, 1974. - С. 23 - 24.
146. Морозов А. С. До питання правової підготовки майбутніх працівників міліції // Збірник наукових праць Херсонського державного педагогічного університету. - Херсон: ХДПУ, 1998. - Вип. 1.

- С. 154 - 155.

147. Голосніченко І. П. Використання матеріалів практики у навчальному процесі // Проблеми підвищення рівня підготовки кадрів для органів внутрішніх справ: Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 10-11 грудня 1992 р.). - К.: Укр. академія внутр. справ, 1993. - С. 266.

148. Ануфрієв М. І., Бандурка О. М., Ярмиш О. Н. Вищий заклад освіти МВС України: Науково-практ. посібн. - Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. - 369 с.

149. Захаров В. Ф., Римаренко Ю. И., Шатский С. С. Модель специалиста - выпускника Киевской высшей школы МВД СССР им. В. Э. Дзержинского // Оперативно-профилактическая и исправительно-трудовая специализация. - К., 1981. - С. 3.

150. Соболев В. О., Лапшина В. Л., Дядечко І. І. Ефективність та якість професійної підготовки, молодого слідчого (на прикладі Університету внутрішніх справ) // Вісник Університету внутрішніх справ. - 1997. - Вип. 2. - С. 196 - 205.

151. Кондратьев Я. Ю. Організація національної підготовки поліцейських Сполученого королівства // Науковий вісник НАВСУ. - 2000. - № 2. - С. 7 - 9.

152. Гіда О. Ф. Удосконалення форм і методів професійної підготовки працівників міліції, як фактор зміцнення законності в діяльності органів внутрішніх справ // Науковий вісник НАВСУ. - 2000. - № 2. - С. 175 - 180; Колодкин Л. М., Фатула А. В. Организация работы с кадрами в органах внутренних дел. - М., 1990; Они же. Кадровая политика в органах внутренних дел Российской Федерации. - СПб., 1998; Лойт Х. Х. Кадровая политика и её реализация в органах внутренних дел в современных условиях. - СПб., 1998; Морозов В. М., Сергеев В. А. Международный опыт правоохранительной деятельности. - Владимир., 1997; Они же. Рекрутирование, отбор и обучение полицейских в США. - М., 1994; Проценко Е. Д. Государственная образовательная политика в системе МВД России: Автореф. дис... докт. юрид. наук. - СПб., 1998; Проценко Е. Д. Профессиональное образование в органах и войсках МВД России: история, теория, практика. - СПб., 1998; Степашин С. В. Безопасность человека и общества. Политико-правовые вопросы. - СПб., 1994; Шушкевич И. Ч. Зарубежный опыт и система подготовки кадров для органов внутренних дел России. - Рязань., 1994; Он же. Профессиональная подготовка полицейских в европейских странах. - СПб., 1997.

153. Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"). - К.: Райдуга, 1994. - С. 33.

154. Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Юхновець Г. О. та ін. Професійна психологія в органах внутрішніх справ: Курс лекцій. - К.: Укр. академія внутр. справ, 1995. - 110 с; Баранов П. П., Мещерякова А. В. Правовая психология курсантов вузов МВД России. Монограф. - Ростов-на-Дону: РЮИ МВД России, 2001. - 168 с; Козубовська І. В., Дідик М. М. Соціально-психологічна робота в органах внутрішніх справ України. - Ужгород: УжДУ, 1999. - 148 с; Столярченко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекцій. - М.: экмос, 2000. - 496 с; Он же. Психологические приёмы в работе юриста. - М.: Юрайг, 2000. - 283 с.

155. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 521.

156. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. - К.: Либідь, 1997. - С. 331.

157. Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"). - К.: Райдуга, 1994. - С. 34.

158. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 524.

159. Наказ МВС України № 61 від 29.01.1999 року "Про Комплексну програму роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції на 1999 - 2005 роки".

160. Наказ МВС України № 385 від 17.06.2000 року "Про організацію виховної роботи з особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ України".

161. Наказ МВС України № 356 від 11.05.2001 року "Про затвердження програми розвитку системи відомчої освіти та вузівської науки на період 2001 - 2005 роки".

162. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА - М, 1999. - С. 363.

163. Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988. - С. 483.

164. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - М.: Русский язык, 1990. - Т. 3. - С. 431.

165. Бабкин В. Д. Правовое воспитание студентов. - К.: Вшца школа, 1983. - С. 29.

166. Струтинский В. С. Принципы управления правовым воспитанием. - К.: О-во "Знание" УССР, 1983. - С. 35; Ткачова Н. О. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти. - К.: Правда Ярославичів, 1998. - С. 16 - 17.

167. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - С. 42.

168. Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. - К.: Наук. думка, 1993. - С. 23.

169. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. - Минск: Изд-во. В. М. Скакун, 1998. - С. 185.

170. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА - М, 1999. - С. 120.

171. Кондратьев Я. Ю., Голосніченко І. П. Науково-практичний коментар до Закону України "Про міліцію". - К.: Укр. академія внутр. справ, 1996. - С. 10.

172. Основы педагогического мастерства: Учебн. пособ. для пед. спец. вузов / И. А. Зязюна, И. Ф. Кривонос, Н. Н. Тарасевич / Под ред. И. А. Зязюна. - М.: Просвещение, 1989. - С. 286 - 292.

173. Педагогічна майстерність: Підручн. для пед. вузів / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. / За ред. І. А. Зязюна. - К.: Вшца школа, 1997. - С. 205.
174. Коментар до Конституції України. - К.: АТКнига, 1996. - С. 73.
175. Нечипоренко Л. С., Подоляк Я. В., Паснюк В. Г. Воспитание. - Х.: Основа, 1997. - С. 23.
176. Колодій А. М. Принципи права України. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - С. 106.
177. Загальна теорія держави і права: Навч. посібн. / За ред. В. В. Копейчикова. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - С. 208.
178. Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк. - Х.: Основа, 1998. - С. 188.
179. Матвеев С. В. Правовое воспитание сотрудников органов внутренних дел // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. - 2000. - № 1. - С. 224.
180. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - С. 42.
181. Там само. - С. 43.
182. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА - М, 1999. - С. 359.
183. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА - Р, 1999. - С. 219.
184. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - С. 42.
185. Там само.
186. Новиков М. А. Принципы демократизации профессионального образования // Педагогика. - 2000. - № 1. - С. 23.
187. Педагогічна майстерність: Підручн. для пед. вузів / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. / За ред. І. А. Зязюна. - К.: Вшца школа, 1997. - С. 205; Словник термінології з педагогічної майстерності. - Полтава: Либідь, 1995. - С. 13; Педагогічна майстерність: Підручн. для пед. вузів / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. / За ред. І. А. Зязюна. - К.: Вища школа, 1997. - С. 225.
188. Ушинский К. Д. Соч.: В 7 т. - М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1949. - Т. 5. - С. 355.
189. Коментар до Конституції України. - К.: АТ Книга, 1996. - С. 39 - 40.
190. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА - М, 1999. - С. 498.
191. Общая теория государства и права: Академ. курс: В 2 т. / Под ред. проф. М. Н. Марченко. - М.: Зерцало, 1998. - Т. 2. - С. 53.
192. Аверьянов В. Б. Функции и организационная структура органа государственного управления. - К.: Наук. думка, 1979. - С. 17.
193. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - С. 50 - 52.
194. Балин Л. Е. Правовое воспитание и предупреждение правонарушений органами внутренних дел. - Ташкент: Ташк. высш. школа МВД СССР, 1977. - С. 16 - 18; Он же. Правовое воспитание и его профилактические функции в развитом социалистическом обществе. - Ташкент: Ташк. высш. школа МВД СССР, 1983. - С. 23.
195. Он же. Правовое воспитание и его роль в профилактической деятельности органов внутренних дел: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 1980. - С. 11.
196. Котов А. К. Роль трудового коллектива в правовом воспитании рабочих и служащих: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Алма-Ата, 1982. - С. 15 - 16.
197. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 521.
198. Там само. - С. 505 - 510.
199. Гранат Н. Л. Правовое воспитание: понятие, формы и методы осуществления // Юрист. - 1998. - № 11/12. - С. 5.
200. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 506 - 510.
201. Там само. - С. 246.
202. Кульжакаева Р. Б. Правовое воспитание на этапе развитого социализма (вопросы теории и практики): Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Алма-Ата, 1982. - С. 7.
203. Балин Л. Е. Правовое воспитание и его профилактические функции в развитом социалистическом обществе. - Ташкент: Ташк. высш. школа МВД СССР, 1983. - 79 С.
204. Юстицкий В. В. Применение методов психологического воздействия на личность в деятельности органов внутренних дел. - Минск: Выпэйшая школа, 1986. - С. 14.
205. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА-М, 1999. - С. 415.
206. Скакун О. Ф. Теория государства и права - Х.: Консум, 2000. - С. 521.
207. Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк. - Х.: Основа, 1998. - С. 197.
208. Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988. - С. 400.
209. Балюк В. А. Правовое воспитание учащихся: Учебн. пос. - Новосибирск: Изд-во НГПИ, 1986. - С. 28 - 29.
210. Козюбра Н. И., Оксамытный В. В., Рабинович П. М. и др. Правовое воспитание молодежи. - К.: Наук. думка, 1985. - С. 97.

211. Андрианов В. М. Правова держава і принцип розподілу влад // Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ: 36. наук. пр. - К.: Укр. академія внутр. справ, 1995. - С. 51 - 62; Морозов А. С. Критерії оцінки сформованості правової культури у майбутніх працівників міліції // Вісник Запорізького юридичного інституту. -1999. - Вип. 3 (5). - С. 255 263; Регульський В. Підготовка висококваліфікованих спеціалістів - першочергове завдання вищого навчального закладу МВС // Підготовка кадрів вищої кваліфікації для органів внутрішніх справ України. - Львів: 1995. - С. 3 - 8.
212. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА - М, 1999. - С. 499.
213. Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988. - С. 699.
214. Флорова О. Г. До проблем підвищення ефективності правового виховання студентської та учнівської молоді // Законодавство України - основа правового виховання студентської та учнівської молоді: Тези доповідей республіканської науково-методичної конференції (22 - 24 квітня 1992 р.). - К.: НМК ВО, 1992. - С. 143.
215. Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк. - Х.: 'Основа, 1998. - С. 214.
216. Корниенко Л. М. Проблемы формирования правосознания школьников: Автореф. дис...канд. юрид. наук. - М., 1974. - С. 13.
217. Леонтьева Т. Н. Вопросы деятельности трудовых коллективов в сфере современной теории права: Автореф. дис...канд. юрид. наук. - М., 1974. - С. 18.
218. Галимов М. М., Мураметс О. Ф. Правовое воспитание трудящихся и роль закона в его осуществлении. - Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1976. - С. 43.
219. Зенин В. П., Козюбра М. И., Оксамытный В. В. и др. Правовое воспитание и социальная активность населения / Под ред. Б. М. Бабия. - К.: Наук, думка, 1979. - С. 211.
220. Козюбра Н. И., Оксамытный В. В., Рабинович П. М. и др. Правовое воспитание молодежи. - К.: Наук, думка, 1985. - 319 с; Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. - К.: Наук, думка, 1985. - 128 с.
221. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - С. 44.
222. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - С. 97.
223. Котюк В. А. Правовое воспитание рабочей молодежи в социалистическом трудовом производственном коллективе: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - К., 1981. - С. 22.
224. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - С. 44.
225. Скаун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 521.
226. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - С. 321 - 322.
227. Козюбра Н. И., Оксамытный В. В., Рабинович П. М. и др. Правовое воспитание молодежи. - К.: Наук, думка, 1985. - С. 104.
228. Зенин В. П. Роль правового воспитания в укреплении советского образа жизни // Административно-правовые аспекты правового воспитания личного состава органов внутренних дел: Сб. науч. тр. - К., 1984. - С. 33, 30.
229. Горлинский И. В. Педагогическая система гибкого обучения специалистов высших учебных заведений МВД России. - М., 1997.
230. Правознавство: Навч. посібн. / В. І. Бобир, С. Е. Демський, А. М. Колодій та ін. / За ред. В. В. Копейчикова. - 2-ге вид., перероб. та доп. - К.: Юрінком Інтер, 1999. - С. 135.
231. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - С. 98.
232. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - С. 33.
233. Лігоцький А. Система правової освіти: пошуки і здобутки // Право України. - 1997. - № 9. - С. 36.
234. Правознавство: Навч. посібн. / В. І. Бобир, С. Е. Демський, А. М. Колодій та ін. / За ред. В. В. Копейчикова. - 2-ге вид., перероб. та доп. - К.: Юрінком Інтер, 1999. - С. 135.
235. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - С. 98.
236. Правовая пропаганда. В помощь идеологическому работнику / Под ред. А. В. Мицкевича. - М.: Юрид. лит., 1981. - С. 7.
237. Повышение эффективности правовой пропаганды // Известия вузов. Правоведение. - 1977. - № 2. - С. 85.
238. Правознавство: Навч. посібн. / В. І. Бобир, С. Е. Демський, А. М. Колодій та ін. / За ред. В. В. Копейчикова. - 2-ге вид., перероб. та доп. - К.: Юрінком Інтер, 1999. - С. 135.
239. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - С. 98.
240. Там само.

241. Програма невідкладних заходів, які спрямовані на боротьбу з корупцією і підлягають здійсненню у 1998 р. // Урядовий кур'єр. - 1998. - 27 серпня.

242. Сливка С. С. Професійна етика працівників міліції. - Львів: Вид-во Вільна Україна, 1995. - С.

82.

243. Сливка С. С. Професійна етика працівників міліції: теоретико-практичний аспект: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - К., 1994. - С. 15.

244. Наказ МВС України № 960 від 15.12.1999 року "Про затвердження положення про наставництво в органах внутрішніх справ України".

245. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - С. 156.

246. Супрун М. О. Роль навчальної практики та стажування курсантів і слухачів у підготовці пенітенціарного персоналу // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. - 1998. - № 1 (3). - С. 129.

247. Програма юридичної практики курсантів 3 курсу факультету внутрішніх військ в органах внутрішніх справ. - К.: РВВ КІВС, 2000. - С. 3.

248. Супрун М. О. Роль навчальної практики та стажування курсантів і слухачів у підготовці пенітенціарного персоналу // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. - 1998. - № 1 (3). - С. 131.

249. Кравченко П. П. Організація та проведення стажування курсантів та слухачів навчальних закладів МВС України в ГУВ С м. Києва // Проблеми підвищення рівня підготовки кадрів для органів внутрішніх справ: Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 10 - 11 грудня 1992 р.). - К.: Укр. академія внутр. справ, 1993. - С. 277.

250. Програма юридичної практики курсантів 3 курсу факультету внутрішніх військ в органах внутрішніх справ. - К.: РВВ КІВС, 2000. - С. 3.

251. Там само. - С. 4 - 5.

252. Там само. - С. 5.

253. Правознавство: Навч. посібн. / В. І. Бобир, С. Е. Демський, А. М. Колодій та ін. / За ред. В. В. Копейчикова. - 2-ге вид., перероб. та доп. - К.: Юрінком Інтер, 1999. - С. 135 - 136.

254. Супрун М. О. Основи професійного самовиховання майбутнього співробітника МВС України: Навч. посібн. - К.: РВВ КІВС, 1988. - С. 28.

255. Військове виховання: історія, теорія та методика: Навч. посібн. / За ред. канд. пед. наук, доцента В. В. Ягупова. - К.: "Graphic&Design", 2002. - С. 250.

256. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. - С. 68.

257. Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988. - С. 403.

258. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. - К.: Либідь, 1997. - С. 205.

259. Соколовский В. Г. Формы и методы правовой пропаганды. - Пермь: Кн. изд-во, 1971. - С. 9.

260. Леонтьева Т. Н. Вопросы деятельности трудовых коллективов в сфере современной теории права: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 1974. - С. 19.

261. Зенин В. П., Козюбра М. И., Оксамытный В. В. и др. Правовое воспитание и социальная активность населения / Под ред. Б. М. Бабия. - К.: Наук, думка, 1979. - С. 224.

262. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - С. 99.

263. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - С. 44.

264. Дамаскин О. В., Зюбин В. Р. Правовое воспитание курсантов. Готовится приказ. - М.: Воениздат, 1990. - С. 27.

265. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібн. для юрид. фак. вузів. - К.: Вентурі, 1996. - С. 99.

266. Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін. Формування правосвідомості юриста. - Львів: ЛІВС, 1997. - С. 44.

267. Там само.

268. Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва: Навч. посібн. - К.: Вища школа, 1993. - С. 116.

269. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Пед. нариси. - Львів: Львів, обл. науково-метод. ін-т освіти; Львів, обл. пед. т-во ім. Г. Ващенко, 1996. - С. 190.

270. Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Пасток. - Х.: Основа, 1998. - С. 209.

271. Наказ МВС України № 404 від 18.09.1991 року "Про дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України".

272. Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк. - Х.: Основа, 1998. - С. 211.

273. Шершеневич Г. Ф. Общее учение о праве и государстве. - М.: Знание, 1911. - С. 75 - 78.

274. Ткачова Н. О. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти. - К.: Правда Ярославичів, 1998. - С. 75.

275. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Пед. нариси. - Львів: Львів, обл. науковб-метод. ін-т освіти; Львів, обл. пед. т-во ім. Г. Ващенко, 1996. - С. 183.

276. Кондратюк О. Комплексний підхід до визначення змісту форм та методів виховання учнів профтехучилищ // Рідна школа. - 1998. - № 12. - С. 77.
277. Вишневецький О. Сучасне українське виховання: Пед. нариси. - Львів: Львів, обл. науково- метод. ін-т освіти; Львів, обл. пед. т-во ім. Г. Ващенко, 1996. - С. 117.
278. Кучма Л. Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє // Урядовий кур'єр. - 2000. - 18 листопада. - С. 3.
279. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / Кол. авт.; наук. кер. В. В. Цветков. - К.: Оріяни, 1998. - С. 128.
280. Современный словарь иностранных слов. - СПб.: Дуэт, 1994. - С. 728.
281. Андриюшенко М. Н. Понятие эффективности и его философский смысл // Учёные записки кафедр общественных наук ВУЗОВ г. Ленинграда. Философия. Философские и социологические исследования. - 1971. - Вып. 12. - С. 45.
282. Шершнёв А. А., Темченко А. Г. Методы оценки экономической эффективности ресурсов и затрат в условиях рыночной экономики: Учебн. пособ. для студ. вузов. - Кривой Рог: Минерал, 1997. - С. 6-7.
283. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления. - М.: Юрид. лит., 1997. - С. 351 - 369.
284. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / Кол. авт.; наук. кер. ,В. В. Цветков. - К.: Оріяни, 1998. - С. 133.
285. Борисов А. Б. Большой энциклопедический словарь. - М.: Книжный мир, 1999. - С. 874 - 875.
286. Авер'янов В. Б., Денисов В. Н., Сіренко В. Ф. та ін. Законодавство: проблеми ефективності. - К.: Наук, думка, 1995. - С. 4.
287. Козюбра М. І., Оксамитний В. В. Теоретичні питання правового виховання громадян // Вісник АН УРСР. - 1976. - С. 75.
288. Белов В. Н. Об эффективности правового воспитания учащейся молодежи // Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной научно-практической конференции "Правовое воспитание и укрепление социалистической законности" (22-23 мая 1973 г.). - М.: Знание, 1973. - С. 63 - 64.
289. Самощенко И. С. Проблемы эффективности правового воспитания // Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной научно-практической конференции "Правовое воспитание и укрепление социалистической законности" (22-23 мая 1973 г.). - М.: Знание, 1973. - С. 9 - 12.
290. Ребане И. А. О методах изучения уровня правосознания населения Эстонской ССР // Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной научно-практической конференции "Правовое воспитание и укрепление социалистической законности" (22-23 мая 1973 г.). - М.: Знание, 1973. - С. 42.
291. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. - К.: Наук, думка, 1985. - С. 19, 23.
292. Там само. - С. 20 - 21.
293. Котов А. К. Роль трудового коллектива в правовом воспитании рабочих и служащих: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Алма-Ата, 1982. - С. 19.
294. Керимов Д. А., Кобец Н. Г., Мицкевич А. В. и др. Организация и эффективность правового воспитания. - М.: Мысль, 1983. - 285 с.
295. Там само.
296. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 522.
297. Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. - К.: Наук, думка, 1993. - С. 99.
298. Дамаскин О. В., Зюбин В. Р. Правовое воспитание курсантов. Готовится приказ. - М.: Воениздат, 1990. - С. 20 - 21.
299. Морозов А. С. Формування правової культури у майбутніх працівників міліції: Автореф. дис...канд. пед. наук. - Тернопіль, 1999. - 18 с.
300. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА-М, 1999. - С. 226.
301. Марков М. Технология и эффективность социального управления: Пер. с болг. / Под ред. и с предисл. Т. В. Керимовой. - М.: Прогресс, 1982. - С. 112.
302. Гриб О. М., Корецька Є. В. Деякі аспекти правового виховання молодів умовах державотворення // Вісник Запорізького юридичного інституту. - 1999. - № 1. - С. 12 -13.
303. Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. - К.: Наук, думка, 1993. - С. 102.
304. Котов А. К. Роль трудового коллектива в правовом воспитании рабочих и служащих: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Алма-Ата, 1982. - С. 19.
305. Козюбра М. І., Оксамитний В. В. Теоретичні питання правового виховання громадян // Вісник АН УРСР. - 1976. - С. 75.
306. Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. - К.: Наук, думка, 1993. - С. 102.
307. Там само. - С. 105.
308. Там само. - С. 105 - 106.

309. Там само. - С. 107.
310. Скакун О. Ф. Теория государства и права. - Х.: Консум, 2000. - С. 524.
311. Ануфрієв М. Процесам реформування в органах внутрішніх справ ніщо не може завадити // Форпост. - 2001. - № 5. - С. 7.
312. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грыцанов. - М.: Изд-во В. М. Скакун, 1998. - С. 839.
313. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями: Навч. посібн. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін. / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. - Вид. 2-ге, доопр. та доп. - К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2000. - С. 78.
314. Юридична психологія: Підр. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін. / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. - К.: Вид. Дім "Ін Юре", 1999. - С. 176.
315. Закон України "Про міліцію" // Законодавство України про правоохоронні органи. - К.: Парламентське вид-во, 2000. - С. 3 - 4.
316. Чарльз М. Т. Профессиональная подготовка сотрудников полиции (милиции) США и России. Научное издание / Под. общ. ред. В. П. Сальникова. - СПб: Санкт - Петербургский ун-т МВД России, изд-во Алетей. - 2000. - С. 156 - 157.
317. Зарічанський О. А. Психологічне забезпечення як одна із складових професійної підготовки курсантів // Науковий вісник НАВСУ. - 2000. - № 2. - С. 134 - 139; Юрченко А. В. Психологічні аспекти підготовки співробітників до застосування вогнепальної зброї в екстремальних умовах // Науковий вісник НАВСУ. - 2000. - № 2. - С. 198 - 210; Долженков О. Ф., Саакян М. Б. Бойова діяльність органів внутрішніх справ у сучасних умовах // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. 36. наук. пр. - 2001. - № 2 (5). - С. 206-212; Соловьєв Э. Я. Поведение в экстремальных ситуациях. - М., 1996. - 96 с; Жилев А. А. Особенности воспитания патриотизма у военнослужащих внутренних войск при выполнении служебно-боевых задач // Психопедагогика в правоохранительных органах. - 1998. - № 2 (8). - С. 49-52; Камышанов А. А. Психологические условия повышения эффективности деятельности начальника досмотровой группы контрольно-пропускного пункта. / Там же. - 1998. - № 2 (8). - С. 30-35; Самолов Г. В. Психология поведения сотрудников органов внутренних дел в экстремальных условиях // Экстремальные ситуации, конфликты, согласие. - М., 1998; Калашников А. Н. Проблема физической и психологической подготовки специалистов для Госавтоинспекции России. - М., 1997; Новиков В. С. Применение огнестрельного оружия сотрудниками милиции на упреждение действий правонарушителей (правовой и психологический аспекты). - М., 1999; Он же. Профессионально-психологическая подготовка оперработников к действиям в экстремальных конфликтах, связанных с применением оружия. - М., 1998; Зезюлин Ф. М. Организация и методика подготовки слушателей (курсантов) учебных заведений МВД России к действиям против вооруженного нарушителя / Учебно - методическое пособие. - Владимир., 1997; Гостюшин А. В., Шубина С. И. Азбука выживания. - М., 1995; Баскинд Э. Энциклопедия личной безопасности. - М., 1995; Минжанов Н. А. Повышение профессионально-психологической подготовленности слушателей учебных заведений органов внутренних дел в процессе физической подготовки. - Караганда., 1994; Буданов А. В. Методика использования материалов зарубежного опыта в профессиональной подготовке сотрудников МВД. - М., 1995; Он же. Педагогика личной профессиональной безопасности сотрудника органов внутренних дел. - М., 1997.
318. Юридична психологія: Підр. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін. / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. - К.: Вид. Дім "Ін Юре", 1999. - С. 187.
319. Там само. - С. 186 - 187.
320. Дулов А. В. Судебная психология. - Минск: Выпэйшая школа, 1975. - С. 66.
321. Коновалова В. Е. Правовая психология. - Х.: Консум, 1997. - С. 53.
322. Авер'янов В. Б., Денисов В. Н., Сіренко В. Ф. та ін. Законодавство: проблеми ефективності. - К.: Наук, думка, 1995. - С. 36.

Самовиховання курсантів ВНЗ МВС України як результатіхнього правового виховання

План:

1. Поняття, про самовиховання і його значення у процесі розвитку особистості.
2. Сфери самовиховання. Я-концепція як психологічна передумова виховання.
3. Методи і прийоми самовиховання та педагогічне керівництво цим процесом.
4. Роль соціально-психологічної служби ОВС у залученні до самовиховання співробітників.

Поняття про самовиховання і його значення у процесі розвитку особистості

Психолого-педагогічна наука, на думку академіка В.М.Синьова, розглядає самовиховання як найважливішу, кінцеву умову реалізації виховного процесу, оскільки саме самовиховання є результатом виховних зусиль всіх соціальних інститутів держави: сім'ї, закладів освіти, Збройних Сил України, підрозділів МВС та ін. [10].

Педагогічна енциклопедія визначає самовиховання як "... систематичну та свідому діяльність людини, направлену на вироблення та удосконалення своїх позитивних якостей і переборення негативних" (Педагогическая энциклопедия: В 4-х Т. - М.: Просвещение, 1966. - Т. 3. - С. 770). Теоретичні і практичні аспекти проблем самовиховання завжди були в центрі наукового пошуку провідних фахівців у галузі педагогіки та психології і тому, не випадково, О. В. Сухомлинський чітко зазначав, що без самовиховання справжнього виховання не існує. Отже, як зазначалось раніше, ми повинні бачити у самовихованні певний результат виховних зусиль сім'ї та інших соціальних інститутів виховання, при якому людина стає особистістю, що вже перетворилася з пасивного об'єкта виховання на активного суб'єкта виховного процесу - творця власного "Я".

На думку одного із класиків педагогіки ХХ сторіччя, російського філософа С. І. Гессена, який зробив значний внесок у розробку нових методологічних засад педагогічної теорії, "... особистість людини (на відміну від успадкованих, від народження одержаних рис, скажімо, темпераменту) є справою рук самої людини, продуктом її самовиховання". (Гессен С. И. Основы педагогики: Введение в прикладную философию. - М.: Школа-пресе, 1995. - С. 73.)

З іншого боку самовиховання особистості визнається і найважливішими результатами виховання, коли мова йде про піднесення людини на рівень відповідної вихованості - інтегральної якості особистості, яка зумовлює сформованість у неї стійких намагань, звичок, вмінь самовдосконалення, безперервного особистісного зростання.

В руслі розвитку думок, що розкривають внутрішні механізми процесу самовиховання, доцільно навести роздуми Г. О. Лидинського, що виховання - це альтернативний процес, і людина є не тільки об'єкт, а певною мірою і суб'єкт виховання, який бере участь в ньому як активна сила. Адже виховувати силою неможливо, силою можна лише примушувати. Звичайно, примушуючи, можна виробити і закріпити якісь навички та рефлекси, але це не є вихованням особистості. А нам потрібно саме виховати особистість.... Справжнє виховання досягається тоді, коли людина свідомо бере те, що намагаються прищепити, і робить це своїм власним досвідом, частиною і елементом своєї особистості. З усієї сукупності, що пропонує життя, вихователі, школа, книги, вона обирає те, що пов'язується з минулим досвідом, запасом ідей, настроями, особистісними особливостями, інтересами тощо. З усього цього вона сама робить висновки та, базуючись на них, намічає життєву лінію, вона сама врешті-решт стає господарем і своєї долі, і активним громадянином. У цьому і полягає найголовніша мета виховання: пробудити і розвинути в людині прагнення і здатність до самовиховання, запалити смолоскип, який буде світити у житті.

Світова історія містить у своїх скарбницях багато прикладів того, яку визначальну роль у піднесенні до висот культури, моральності, професійної майстерності, творчості відіграло самовиховання у життєвому шляху тих постатей, якими пишається людство. І завжди бачимо чіткий алгоритм залучення особистості до складного процесу самовиховання, що є принципово необхідним для досягнення життєвого успіху, для самореалізації.

Сфери самовиховання. Я-концепція як психологічна передумова виховання

Насамперед, людина повинна усвідомити мотиви самовиховання, усвідомити себе як об'єкт власного життя та діяльності, тобто усвідомити, що "все залежить від мене особисто; я сам відповідаю за себе". До речі, як свідчать сучасні дослідження, усвідомлення себе суб'єктом власного життя і виникнення на цій основі мотивації самовдосконалення, самовиправлення, самоконтролю - принципова умова ефективної боротьби з такими явищами, як алкоголізм та наркоманія на рівні їх індивідуальної профілактики та корекції.

Тут доцільно звернутися і до такого психологічного поняття, як каузальна атрибуція, тобто причинне

пояснення особистістю своєї поведінки і діяльності інших людей. Вивчення цього явища свідчить про такі закономірності зазначеного психічного феномену: 1) наявність систематичної розбіжності між тим, як людина пояснює свою поведінку і поведінку інших (Доречно згадати відоме спостереження, що стосовно себе людина виступає як адвокат, а стосовно до інших - як прокурор); 2) у поясненні своєї діяльності людина невдалі результати пов'язує з зовнішніми факторами, а успіхи - з внутрішніми ("Люди та обставини винні у моїх невдачах; а от успіху я досяг тому, що, перш за все, я сам - молодець!").

Зрозуміло, що такі позиції не сприяють виробленню справжньої мотивації самовиховання, розвитку об'єктивної самокритичності, а, навпаки, провокують виникнення різних варіантів, так званого, "психологічного захисту".

Доречно в цьому контексті ще раз нагадати один з шляхів самоактуалізації особистості за А. Маслоу: виховання здатності відкрити власні характеристики, включаючи "патологію", здатності ідентифікувати психологічні захисти та, коли вони ідентифіковані, до прояву достатньої мужності, щоб від них відмовитися.

Отже, першим кроком у алгоритмі діяльності самовиховання будемо вважати усвідомлення мотивів цієї діяльності, її необхідності для особистості.

Другим кроком є вироблення програми власного саморозвитку. У посібнику В. М. Галузинського та М. Б. Євтуха наведена для прикладу програма самовдосконалення Л. М. Толстого, складена в юнацькі роки.

Вивчати весь курс юридичних наук, які потрібні для остаточного екзамену в університеті.

Вивчати практичну медицину і частину теоретичної.

Вивчати мови: французьку, російську, німецьку, англійську, італійську, латинську.

Вивчати сільське господарство, як теоретичне, так і практичне.

Вивчати історію, географію і статистику.

Вивчати математику, гімназійний курс.

Написати дисертацію.

Досягти середнього ступеня досконалості в музиці і живописі.

Написати правила.

Дістати деякі знання в природничих науках. Скласти твори з усіх предметів яких вивчатиму.

Вражає багатогранність, великий обсяг і значна складність завдань, які ставить перед собою юнак. За змістом ця програма стосується освітньо-культурної сфери розвитку особистості. Далі в цій же книзі наведені орієнтири-правила, які намітив для себе з метою самовиховання наш земляк - славетний педагог К. Д. Ушинський.

1. Спокій цілковитий, у крайньому разі - зовнішній;
2. Прямота у словах і вчинках;
3. Виваженість вчинків;
4. Рішучість;
5. Не говорити про себе без потреби жодного слова;
6. Не марнувати час; робити те, що треба, а не те, що хочеться;
7. Щовечора чесно звітувати перед собою;
8. Ніколи не хизуватися тим що було, що є, що буде.
9. Ніколи не хвастати тим що було, ні тим що є, ні тим що буде Нікому не показувати цього.

Зміст цієї програми переважно стосується моральної сфери особистості.

Таким чином, ми бачимо, що самовиховання має охоплювати різні сфери психічного і фізичного розвитку людини. Дійсно, якщо врахувати центральну, інтегровану мету виховання - забезпечення всебічного гармонійного розвитку особистості, зрозуміло, що і самовиховання повинно здійснюватися у всіх складових компонентах такого розвитку.

Найбільш суттєвими сферами самовиховання є такі:

а) інтелектуальна - визначає завдання, які особа ставить перед собою на терені самоосвіти, інтелектуального саморозвитку, самостійного оволодіння прийомами і процесами мислення (порівняння, узагальнення, доведення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо), мнемічної діяльності (як краще запам'ятовувати інформацію, розвивати пам'ять та ін.), розвитку мовлення (оволодіння ораторським мистецтвом - риторикою), організації уваги та ін. Ця сфера охоплює навчання, самовдосконалення та самопізнання;

б) духовно-культурна - обумовлює прагнення особи в напрямку до самостійного збагачення досягненнями різних галузей людської культури, зокрема, літератури і мистецтва. Зрозуміло, що ця сфера безпосередньо пов'язана з естетичним розвитком людини, її роботою над собою щодо розвинення естетичних смаків, умінь і навичок естетичної діяльності;

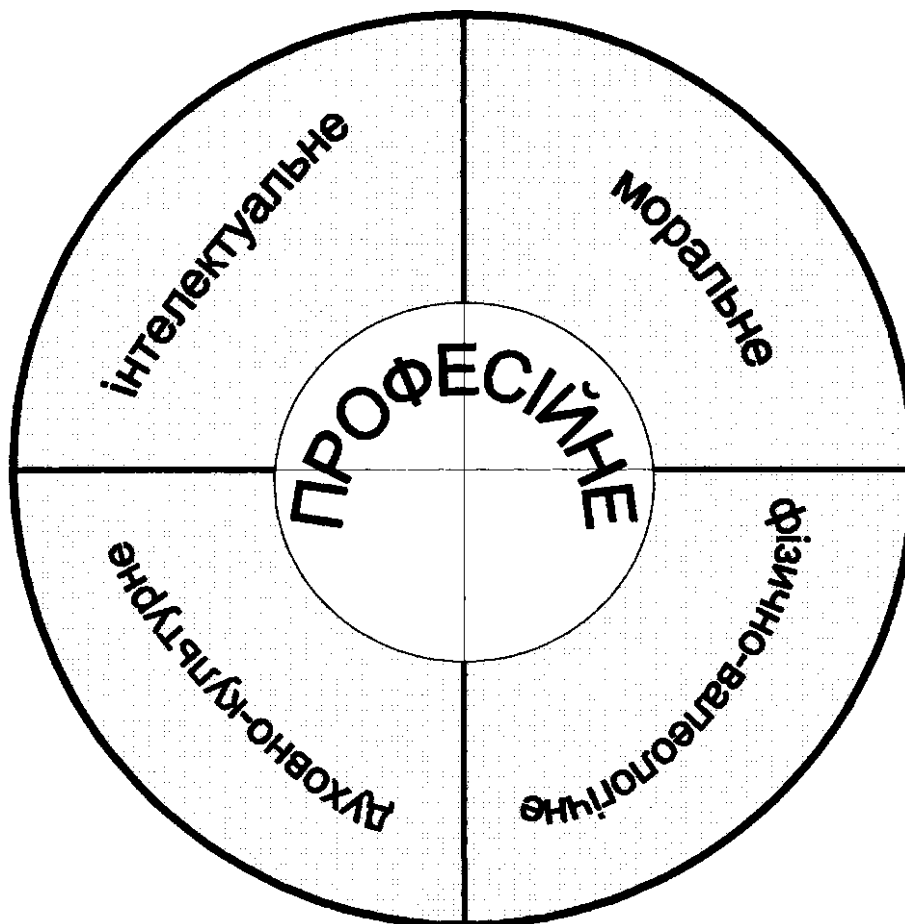
в) моральна - зумовлює вироблення для себе моральних орієнтирів, морального ідеалу, самопізнання особливостей своєї поведінки у стосунках з людьми, у ставленні до моральних цінностей, до праці, природи, Батьківщини тощо. Порівнюючи себе (реального) з ідеальною ієрархією моральних цінностей, людина має поставити перед собою завдання, як сходинки на шляху до морального ідеалу. Безумовно, моральна сфера самовиховання передбачає і роботу над розвитком власних вольових рис, щоб людина стала спроможною самостійно довільно регулювати свою поведінку, не піддаючись егоїстичним, ситуативним підсвідомим

бажанням, потягам, які суперечать реалізації зразків моральної поведінки;

г) фізично-валеологічна - охоплює роботу людини у напрямку фізичного самовдосконалення, зміцнення здоров'я, оволодіння спортивною майстерністю, відмови від шкідливих звичок, дотримання санітарно-гігієнічних вимог. На нашу думку, ця сфера найпридатніша для раннього залучення особистості до самовиховання тому, що її позитивні результати наочні.

Підкреслимо, що всі названі сфери самовиховання взаємопов'язані, в основі кожної з них і всієї діяльності з самовдосконалення є самовиховання волі, яка й забезпечує "перемогу над собою".

М.О.Супрун виділяє таку інтегровану і важливу для студентської молоді та в подальшому жити фахівця галузь або сферу як професійне самовиховання [11]. Унаочнити її можна, на наш погляд, такою схемою:

Наприклад, для майбутнього спеціаліста правоохоронної системи, щоб досягти професійної майстерності та соціально значущого успіху, принципово важливим є професійне самовиховання, яке орієнтоване на модельні характеристики юриста та психолога в цій галузі. А вони передбачають риси особистості-професіонала, що стосуються і інтелектуально-освітньої сфери, і духовно-культурної, і морально-вольової, і фізичної. Отже, чим повніше майбутній фахівець-правоохоронець розкриється у кожній із вищезазначених сфер самовиховання, тим повнішим буде його професіоналізм.

Залучення до самовиховання передбачає наявність у людини самосвідомості. На питання "Коли починати самовиховання?" психологія і педагогіка відповідають по-різному, оскільки різні компоненти свідомого "Я" формуються поступово. Наприклад, здатність усвідомлювати свої фізичні особливості (силу, спритність, вміння), порівняти їх з особливостями інших і, на цій основі, послідовно і систематично працювати над їхнім розвитком, з'являється ще до початку підліткового віку.

З чого і коли починати самовиховання? На це запитання В. О. Сухомлинський відповідав - "перемогти самого себе - найбільш нелегка перемога", так стверджує давня мудрість. З цього і починається пізнання самого себе, починається самовиховання. Починати вчити людину самоорганізації, вмінню, якщо треба, "примусити себе", необхідно ще у дитинстві і ранньому отроцтві, у віці від 7 до 10-11 років. Якщо ж цей період прогаяти, в подальшому неминуче постануть важкі проблеми у самовихованні.

Справді, певні елементи самовиховання (переважно самоконтроль) не тільки підсвідомо, але й свідомо спостерігаємо вже у дошкільному віці. Коли один з героїв дитячої поезії В. Маяковського Кроха вирішив: "Буду делать хорошо, а не буду плохо" - це вже перший крок до самовиховання.

Проте, як стверджує І. С. Кон, періодом виникнення свідомого "Я", як би поступово не формувалися окремі його компоненти, здавна вважається підлітковий і юнацький вік. Межі між підлітковим і юнацьким

віком не у всіх компонентах розвитку (особливо психічного і фізичного) встановлюються досить чітко. Але, за твердженням цього вченого, умовно можна вважати, що в підлітковому віці (12-14 років) формуються в першу чергу ті компоненти "Я", які пов'язані з усвідомленням своєї схожості і відмінності від інших людей, а в юнацтві (15-18 років) на перший план висувається соціальне самовизначення, вибір життєвого шляху, світогляду і визначення свого місця у світі. Саме цей вік найбільш сензитивний для вибору матеріалів, формування життєвих планів.

Отже, ми вийшли на ту психологічну основу, на підґрунті якої можлива діяльність самовиховання. Це - самосвідомість, тобто свідомість, що всіма своїми атрибутами (питання, пізнання, переживання, ставлення), спрямована на самого себе. Інакше цю особливість особистості називають "Я-концепцією", вона й утворює ядро людської особистості. Це відносно стійка, більшою або меншою мірою усвідомлена система уявлень людини про саму себе, яка переживається як неповторна. На основі Я-концепції людина будує свої взаємодії з іншими і проявляє ставлення до себе. Я-концепція - цілісний, хоча і не позбавлений внутрішніх протиріч, образ, тобто суб'єктивна картина власного Я, що виступає як установка стосовно до самого себе.

Я-концепція містить такі основні компоненти:

когнітивний (пізнавальний) - уявлення про свої здібності, свої розумові, психічні властивості, зовнішність, соціальну значущість тощо;

емоційний - самоповага, самозневаження, самолюбство тощо;

оціночно-вольовий - намагання завоювати повагу, підвищити самооцінку, стати кращим.

Якщо розглядати Я-концепцію як цілісність, що віддзеркалює уявлення про себе на даний час, у бажаному майбутньому та в інших вимірах, то можна виділити такі її основні складові або різновиди:

- реальне Я (якою людина уявляє і оцінює себе зараз);

- ідеальне Я (те, якою людина, на її думку, повинна була б стати, орієнтуючись на соціальні норми, головним чином, моральні);

- динамічне Я (те, якою людина має намір стати);

- фантастичне Я (те, якою людина хотіла б стати, якби це видалося можливим).

Порівнюючи реальне Я з ідеальним Я і наповнюючи конкретним змістом динамічне Я, суб'єкт виробляє для себе певну програму дій в галузі самовиховання, самовдосконалення. "Я-концепцію" не даремно вважають ядром людської особистості, адже тільки її належна сформованість дозволяє людині усвідомити себе активним суб'єктом власного життя та діяльності, суб'єктом, який здатний на самостійний вибір цінностей і напрямків свого життя серед людей, відповідального за своє минуле, теперішнє та майбутнє.

Я-концепція утворюється і розвивається в процесі спілкування, взаємодії різних видів діяльності і обміну її результатів з іншими. В цьому процесі суб'єкт, неначе, вдивляється як у дзеркало в іншу людину і таким чином формує, уточнює, скеровує образ свого Я.

Таким чином, необхідною умовою виникнення "Я-концепції" є самопізнання людини, тобто вивчення особистістю власних психічних і фізичних особливостей.

Самопізнання здійснюється різними шляхами, серед яких основними є **аналіз своєї діяльності!** **поведінки** (опосередковане самопізнання) та **самоспостереження** (безпосереднє самопізнання).

Аналіз своєї діяльності і поведінки передбачає оцінку результатів діяльності, зіставлення цієї оцінки з оцінками інших людей, головним чином тих, з ким особистість безпосередньо спілкується, товаришів по колективу. В наслідок цього людина може зробити висновки щодо своїх здібностей, морально-психологічних особливостей.

Безпосереднє **самопізнання** у формі **самоспостереження** спрямоване на рефлексію власних психічних станів, дій і вчинків, аналіз і оцінку їх у зв'язку з конкретними ситуаціями.

Для безпосереднього самоспостереження, коли людина має переключити увагу і пізнавальні дії (сприймання, аналіз, порівняння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення) на себе як на об'єкт психічного відображення, необхідний спокійний, урівноважений стан. Це є важливою умовою для об'єктивного "погляду на себе збоку". Афективний стан, пристрасне захоплення чимось, концентрована зосередженість на чомусь заважають самоспостереженню, і в таких випадках самозвіти про свій стан, дії та вчинки бувають неповними і навіть неадекватними.

Як різновид самоспостереження (інтроспекції) в психології виділяють **ретроспекцію** (відновлення минулого), в процесі якої людина самозвітує за свої психічні стани, дії, вчинки, причини, пояснює їх спираючись на пам'ять, відтворює ситуацію, що минула (зовнішні обставини і свою поведінку за тих обставин, свої стани). Такі ретроспективні самозвіти здатні надавати багатий матеріал для самопізнання.

Нарешті, засобом самопізнання може бути і **самотестування**. Самопізнання дає можливість людині виробити певне ставлення до своїх позитивних рис (переваг) та недоліків, тобто формувати самооцінку, яка є важливим регулятором поведінки. Від самооцінки залежать стосунки людини, критичність і самокритичність, вимогливість до себе, ставлення до своїх успіхів та невдач.

Серед різновидів самооцінки виділяють:

адекватну (судження особистості щодо своїх якостей відповідає дійсності);

неадекватну занижену (особа оцінює себе нижче, ніж на те реально заслуговує);

неадекватну завищену (переоцінює свої особливості);

суперечливу (залежність від ситуації).

У багатьох випадках самооцінка, як суб'єктивне відображення себе, включає і правильні, адекватні дійсності судження, і помилкові. Для ефективності самовиховання важлива не сама позитивна самооцінка, а ставлення до своїх переваг та недоліків. Якщо людина навіть правильно оцінює свої вади, але, на фоні виділення позитивного, самовдоволена і примирюється з недоліками - **мотивація до самовиховання** явно занижена або зовсім відсутня.

Якщо людина не бачить у собі ані трохи позитивного, виділяє лише свої негативні риси і впадає у відчай, бо вважає себе позбавленим волі, щоб боротися з недоліками, оцінює себе як нездатного до самокорекції - також немає підстав розраховувати на активне залучення до процесу самовиховання.

І лише тоді, коли особистість, усвідомлюючи свої позитивні риси, об'єктивно і рішуче, критично ставиться до своїх недоліків, на цій основі формує реальні життєві плани щодо культурного, морального, фізичного, а також професійного самовдосконалення (тобто свідомо відповідає на запитання не лише "Ким бути?", але й "Яким бути?" і намічає шляхи досягнення життєвих цілей) - така позиція є найсприятливішою для самовиховання і самокорекції.

Таким чином, сформованість об'єктивно-критичної Я-концепції, залучення до самопізнання, вироблення самокритичної принципової самооцінки (а все це можна назвати активним функціонуванням ¹ самосвідомості) є об'єктивно необхідною **особистістю умовою** самовиховання. Отже цей процес і на своєму початку, і протягом всього перебігу органічно пов'язаний із самопізнанням, самопереживанням, самоставленням.

Активізувати самосвідомість людини означає зробити найважливіший крок на шляху її самовиховання. Важливий, але недостатній. Адже людину слід ще й озброїти методами та прийомами роботи над собою.

Методи і прийоми самовиховання та педагогічне керівництво цим процесом

Дещо повторюючись, можна у цілеспрямованій діяльності самовиховання виділити такі взаємопов'язані процеси:

а) **самопізнання**, яке вміщує самоспостереження, самоаналіз і порівняння себе з іншими, сприймання критики зовні, вироблення самокритичного ставлення до себе, систематичне підбиття підсумків самовивчення, їх оцінювання і узагальнення. На цій основі виробляється ідеал і конкретні цілі самовиховання, вмотивовується необхідність його;

б) **програмування діяльності самовиховання**, коли усвідомлюються і формуються конкретні дії щодо досягнення цілей самовдосконалення;

в) **самоутримання** від негативних дій, вчинків, думок, психічних станів за допомогою різних прийомів впливу на себе;

г) **самопримушування** до здійснення позитивних дій та вчинків.

В діяльності самовиховання людина використовує вже відомі нам методи виховання, але спрямовані на саму себе:

- методи формування і корекції свідомості (самопереконання, самоорієнтацію, самодоведення до психолого-педагогічного "вибуху");

- методи формування і корекції досвіду поведінки (вправи, самопривчання);

- методи додаткової мотивації стимулювання поведінки (самовкшочення у змагання, самокритика, самозаохочення і самопокарання);

- методи самовивчення результатів виховання (самоспостереження, аналіз результатів своєї діяльності, узагальнення характеристик на себе від різних осіб, відверте самоанкетування тощо).

Серед конкретних прийомів самовиховання за допомогою яких реалізуються зазначені методи, виділяють:

- **самонавіювання**, яке здійснюється у формі зовнішнього або внутрішнього мовлення: людина, звертаючись до себе, наполегливо і вперто, думаючи про зміст конкретної фрази, систематично (скажімо, вранці, вдень і ввечері) і багаторазово (наприклад, 15-20 разів) повторює тезу: "Я більше ніколи не буду палити!"; "Я буду в усіх випадках зберігати спокій!"; "Я завжди спочатку подумаю про наслідки, а потім вже - діяти!"; "Я обов'язково досягну цього!";

- **самоаналіз**, коли людина звертається до себе у формі категоричного наказу про певну дію ("Встань! Йди на зарядку!"; "Сідай за книжку!"; "Ніколи не думай про це!");

- **самосхвалення**, яке виражається у звертанні до себе ("Молодець! Так тримати!"). Цей прийом особливо важливий, коли треба підтримати віру у свої сили. Ефективність самосхвалення підсилюється, коли у схвалюючих формулах згадуються інші люди з категорії референтних для даного індивіда ("Правильно зробив! Батьки будуть задоволені тобою!");

- **самоосудження**, яке використовується для внутрішнього гальмування негативних вчинків, дій і, навіть, думок ("Навіть подяки за це ні від кого ти не заслуговуєш!"; "Що ж ти робиш?!"; "Який же ти негідник!" тощо);

- **самоперевірку**, коли людина створює для себе ситуації, в яких може перевірити свою волю, стриманість, сміливість та інші риси. Елементарною і розповсюдженою формою самоперевірки є, наприклад, зіставлення результатів своєї діяльності з еталонними зразками ("Я зараз викладу всю інформацію, не підглядаючи у конспект"; "Скільки я зроблю помилок у письмовій роботі потім перевіримо за словником");

- **самозвітування**, тобто результати роботи над собою за певний період оцінюються і аналізуються

причини (зовнішні і, особливо, внутрішні). На основі самозвітів корегуються програми самовиховання, визначаються наступні цілі та дії.

Існує багато й інших прийомів самовиховання та впливів на себе. В першу чергу, потрібно назвати такі: **самостримання, самозаспокоєння, самоактивізація, самозаохочення, самопокарання** тощо. Вони вивчатимуться у наступних навчальних курсах.

Педагогічна класика стверджує, що виховує та розвиває тільки така педагогічна система, яка іще попереду та веде за собою. Отже, завдання кожного педагогічного колективу, в тому числі і установи виконання покарання, - стимулювання зустрічних зусиль самих фахівців, стимулювання потреби в самовдосконаленні, бо в іншому випадку не буде реальних результатів у розвитку своєї особистості.

Разом із мотивацією необхідності самовиховання для розвитку особистості, педагогічне (зовнішнє) керівництво самовихованням особистості передбачає:

- допомогу в оволодінні діяльністю самопізнання, формуванні самокритичності;
- допомогу у виробленні конкретної програми самовиховання, що пов'язана з життєвими планами особистості;

- вивчення і формування умінь корекції таких планів;

- навчання прийомам самовпливу задля самовдосконалення;

- зовнішній контроль за процесом і результатами самовиховання.

Ефективності діяльності з самовиховання сприяють також високий рівень розвитку колективу, цільове використання громадської думки щодо конкретної особистості, застосування принципів змагальності в індивідуальних та групових формах виховання, вагома соціальна репрезентація і, відповідно, належна оцінка різних результатів діяльності особистості.

Враховуючи специфіку соціально-педагогічної спрямованості діяльності майбутніх правоохоронців, нами була адаптована до умов нашого закладу освіти розроблена за методикою професора К. К. Платонова карта особистості. Карта складається з трьох основних розділів, які охоплюють загальні, особливі та індивідуально неповторні якості особистості.

КАРТКА ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

I. Загально-педагогічні якості особистості

1. Дотримання науково-педагогічних поглядів на роль спадковості, середовища, виховання та активності самого вихованця у формуванні своєї особистості.
2. Розуміння причин та рушійних сил розвитку особистості.
3. Стан професійної спрямованості особистості.
4. Соціальні та професійно найбільш вагомні якості особистості: а) громадянськість; б) любов до людини; в) любов до своєї професії; г) гуманність та доброзичливість; д) товарицькість.

II. Професійні якості

1. Теоретична та методична підготовленість зі спеціальності.
2. Психолого-педагогічна теоретична та практична підготовленість.
3. Розвиненість педагогічних умінь: а) пізнавальних; б) конструктивних; в) комунікативних; г) інформаційних; д) організаторських.

III. Індивідуальні психологічні якості

1. Соціально-педагогічна спрямованість психічних процесів.
2. Розвиненість педагогічного мислення, уяви та пам'яті.
3. Емоційна чуйність.
4. Розвиненість волі, темпераменту.
5. Культура спілкування.

Карта особистості може певною мірою сприяти опануванню методик програм самопізнання, повинна

бути орієнтиром в констатації стану розвитку своєї особистості, а також основою у виборі тих чи інших методів, що спрямовані на розвиток свого "Я" і в професійній, і в загальнолюдській площинах.

Робота у цьому напрямку не є відкриттям сьогодення. Проблеми самовиховання досліджувалися і раніше, оскільки це вічна проблема у педагогіці. Звичайно ж, у таких складних випадках, аби не припуститися прикрих помилок, найкраще звертатися до скарбниці класичної педагогічної думки. Досить переконливим є вище наведений приклад з творчого здобутку класика вітчизняної педагогічної думки видатного українського вченого-педагога К. Д. Ушинського, до творчості якого ми вже неодноразово зверталися.

Самовиховання курсантами основних педагогічних вмінь

Основні групи	Конкретні педагогічні уміння	Складові уміння	Шляхи та засоби самовиховання
1	2	3	4
Пізнавальні	1. Вільно орієнтуватися в змісті навчання та виховання	Здібності: а) виділити головне; б) "читати по обличчю"; в) здійснювати самоконтроль. Властивості: А) педагогічна спостережливість; Б) педагогічна винахідливість.	Накопичувати досвід педагогічного аналізу. Вчитися логічній обробці текстів, складанню схем, планів тощо.
Конструктивні	1. Формувати цілі та завдання педагогічного процесу. 2. Планувати системи робіт. 3. Відбирати оптимальний зміст. 4. Скласти плани конкретних справ.	Здібності: Загально-інтелектуальні. Властивості: а) організованість; б) схильність до порядку та точності.	Вправлятися в оперуванні професійними термінами. Вправлятися у складанні планів. Дотримуватися точності.
Комунікативні	1. Стимулювати діяльність. 2. Налагоджувати стосунки.	Здібності: а) емоційність; б) навіювати; в) жива уява; г) терпіння. Властивості: а) комунікабельність; б) доброзичливість, щирість тощо.	Більше спілкуватися, ставитися уважно до людей.
Інформаційні	1. Володіти словом, мовленням. 2. Володіти мімікою та жестами. 3. Вміти користуватися засобами унаочнення та ТЗН.	Здібності: а) відчувати мову; б) голосові дані; в) емоційність; г) виразність. Товариськість.	Вправлятися у виступах. Навчитися володіти своєю мімікою. Навчитися користуватися ТЗН. Вправлятися у варіюванні інтонацією тощо.

Організаторські	1. Організаторське чуття. 2. Ставити завдання. 3. Контролювати. 4. Зацікавлювати. 5. Об'єктивно оцінювати результати.	Здібності: а) схильність до організаторської діяльності; б) сприймати та розуміти інших тощо.	Вправлятися у керуванні діями інших, у самоінструктажі, самоаналізі. Вправи з самоконтролю, уважності, контролю, оцінюванні
-----------------	---	---	---

Грунтуючись на основних положеннях програми самовиховання, майбутній правоохоронець має розробити власний конкретний план її використання.

Запропонуємо для унаочнення приклад орієнтовного плану.

Індивідуальний план професійного самовиховання курсанта - майбутнього працівника ОВС

Завдання самовиховання	Шляхи та засоби	Терміни виконання, оцінка результатів
1	2	3
1. Із розвитку пізнавальних умінь.	Вправлятися у з'ясуванні внутрішнього стану оточуючих за зовнішніми проявами.	(оцінка)
1.1. Вивчити в собі пізнавальну спостережливість.	Виявляти більше щирого інтересу до особистості вихованця.	(оцінка)
1.2. Навчитися опановувати емоції, контролювати свої почуття.	Володіти прийомами самовиховання. Вправлятися у вирішенні соціально-педагогічних завдань експромтом з наступним критичним аналізом.	(оцінка)
1.3. Розвивати у собі кмітливість та оперативність.	Всі майбутні справи чітко планувати. Вивчити плани досвідчених колег, засвоїти їхні основні логічні схеми.	(оцінка)
2. Із розвитку конструктивних змін.	Вправлятися у передкомунікабельному орієнтуванні, контактах, особливо із незнайомими.	(оцінка)
2.1. Навчитися складати плани разових заходів.	Вчитися не думати про себе в спілкуванні.	(оцінка)
3. Із розвитку комунікативних умінь:	Користуватися кожною можливістю проявити ініціативу у спілкуванні.	(оцінка)
3.1. Подолати надмірну сором'язливість у спілкуванні.	Вивчати фахову літературу. Вправлятися в гучному виразному читанні.	(оцінка)
3.2. Розвивати у собі комунікативність.	Аналізувати аудіо - та відеозаписи своїх виступів.	(оцінка)
4. Із розвитку інформаційних умінь.	Користуватися можливістю висловити свою думку перед аудиторією.	(оцінка)
4.1. Навчитися виразно читати.	Виступати за планом: 1) про що хочу сказати; 2) що про це хочу сказати; 3) що пропоную.	(оцінка)
4.2. Навчитися коротким, але змістовним публічним виступам	Вправлятися в розробці інструкцій для самого себе та в інших прийомах самоактивізації.	(оцінка)
5. Із розвитку організаторських умінь. Навчитися навичкам самоінструктування, самонаказу та самоконтролю.		

Розробка таких планів самовиховання - справа кожного студента (курсанта), але молода людина, через відсутність достатнього життєвого досвіду, потребує допомоги як з боку всього педагогічного колективу, так і практичних психологів зокрема.

За умови позитивного збігу цих чинників у майбутнього фахівця формується стійка потреба у

самовихованні на все майбутнє життя.

Роль соціально-психологічної служби ОВС у залученні до самовиховання працівників

Динамізм, притаманні сучасній цивілізації зростання соціальної ролі особистості, гуманізація та демократизація суспільства потребують розробки життєздатної системи забезпечення духовного самовдосконалення людини, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Підвищення ефективності діяльності органів внутрішніх справ, забезпечення їхньої функціональної відповідності сучасним вимогам життя суспільства, висувають на перший план завдання відбору, підготовки та забезпечення умов діяльності особового складу ОВС, що неможливо без психологічного перегляду співробітниками свого ставлення до проблеми самовиховання.

Розглядаючи співробітника ОВС не як засіб виконання службових завдань, а як активного, творчого суб'єкта діяльності, наша правова система робить єдино правильний, цивілізований крок - фокусує увагу на людському факторі як провідному.

Маючи досвід підготовки кадрів, кафедра соціальної педагогіки нашого інституту вважає, що першим і головним кроком психолога є встановлення доброзичливих стосунків в колективі через правильний вибір варіанту організації стосунків у системі "психолог-колектив".

Вивчення досвіду організації психологічної служби в закладах освіти та першого творчого доробку практичних психологів органів внутрішніх справ і органів виконання покарань, а також ознайомлення з відповідними літературними джерелами (Б. А. Бенедиктов, С. І. Яковенко та ін.) засвідчує, що головне в організації взаємодій колективу і психолога - це коло його професійних обов'язків, його місце і роль системи зв'язків, які виникають в колективі. Психолог перебуває в самому центрі переплетіння основних ділових і міжособових стосунків в колективі. Мистецтво психолога-практика полягає в тому, що він повинен зуміти встановити стосунки з кожним членом колективу - від рядового до керівника підрозділу.

Ставлення до практичного психолога ОВС зумовлено повною невизначеністю його статусу в загальній системі. Навіть опитування слухачів відділення тсядипломної підготовки нашого вузу, майбутніх практичних психологів, показало, що більшість з них (80%) хотіли б бачити свою посаду в статусі заступника начальника того чи іншого підрозділу; частина з них (15%) вважають, що психолог повинен виконувати роль консультанта, і лише незначна кількість опитаних (2%) вважають посаду психолога рядоположною посадою молодшого офіцера.

Ставлення керівного складу ОВС до психологічної служби, як показало стажування наших слухачів, досить неоднозначне: від повного широкого схвалення і повсякчасного сприяння цьому нововведенню до вкрай негативного сприйняття, посилення на відсутність відповідних директивних документів МВС України.

Ми повністю поділяємо думку московських вчених А. Б. Орлова і Л. В. Родзинського про те, що психолог повинен будувати свої стосунки з колективом на основі розуміння, допомоги, співробітництва, що якраз і буде сприяти висуненню людського фактору в основу-основ його діяльності.

Для практичних психологів нашої правоохоронної системи було б доцільно, перейняти й адаптувати до умов своїх підрозділів модель, що розроблена Б. С. Тетенькіним, яку він запровадив у практику роботи педагогічних колективів. Цей автор пропонує виділити чотири етапи в роботі психолога з колективом: установчий, констатуючий, експериментальний і творчий. На першому етапі формулюється проблема і визначається кінцева мета; на другому - виявляється стан загальноколективної психолого-педагогічної проблеми і шляхи її вирішення; на третьому - пошук та розв'язання; на четвертому - впроваджуються результати дослідження.

Належну увагу при цьому потрібно приділяти підвищенню творчої активності членів колективу, росту їх кваліфікації, зміцненню науково-методичної бази підрозділу, правильному розподіленню функцій між учасниками дослідження: психологом, особовим складом і керівництвом.

Залучення психолога до практичної діяльності колективу передбачає його вплив на весь службовий процес. Але, як показує перший наш досвід, при цьому виникають певні суттєві труднощі, оскільки психолог входить у колектив, який вже склався. Йому доводиться працювати над задоволенням нагальних запитів, і як результат - саме через це в багатьох підрозділах психолог не має можливості працювати на перспективу колективного розвитку. Частими є випадки виникнення протиріч між психологом та колективом в баченні та розумінні його проблем, і тут, на наш погляд, консолідатором повинна виступати перша керівна особа, звичайно за умови, якщо вона вбачає у психологічній службі інтегруючу силу, що спроможна створити потрібний мікроклімат.

Вивчивши досвід організації психологічної служби у вітчизняних навчальних закладах зазначимо, що доцільно було б запровадити в широку практику ОВС низку моделей взаємодій психолога і члена колективу. Деякі з них побудовані на взаємодії психолога в системі стосунків "психолог - член колективу", інші - "психолог - колектив". Ці моделі доповнюють одна одну і можуть бути використані в залежності від конкретних умов роботи психолога, рівня співробітництва з колективом, що певною мірою і буде переносом поняття "людський фактор" із теоретичної в практичну площину.

Отже, виходячи із загальних проблем організації психологічної служби в ОВС варто зазначити, що саме психолог (звичайно, за умови сприятливої соціально-економічної атмосфери в колективі) повинен виступити тією стимулюючою силою, яка б допомогла співробітникам вирішити проблеми самовиховання в усіх її

проявах.

Як зазначалося вище, професійне самовиховання становить інтеграцію всіх існуючих сфер цього процесу (інтелектуальна, духовно-культурна, моральна та фізична) і тому психологічна служба повинна проводити систематичну роботу по стимулюванню самовдосконалення в кожній із цих сфер, що буде запорукою запобігання процесу професійної та загальнолюдської деформації.

ЗАВДАННЯ КУРСАНТАМ

1. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ І ВИЗНАЧТЕ СВОЮ ОЦІНКУ (КОНТРОЛЬНИЙ ТЕСТ):

1. Що таке самовиховання?
2. Якими можуть бути цілі самовиховання? Від чого це залежить?
3. Що таке програма самовиховання?
4. З яких частин складається така програма?
5. Які є методи самовиховання?
6. Що таке самопереконавання, коли воно необхідне?
7. Що таке самоконтроль особистості?
8. Як пов'язані самоконтроль і самоспостереження?
9. Чому самооцінка і самокритика часто здійснюються одночасно?
10. Що таке самоаналіз?
11. У чому сутність методу самовправи?
12. Які прийоми самонавіювання вам відомі?
13. Що таке аутогенне тренування?
14. Що таке самопізнання?
15. Що таке самоутримування, коли воно необхідне?
16. Що таке самопримушування, коли воно необхідне?
17. Які прийоми самоутримування вам відомі?
18. Які існують прийоми самопримушування?
19. Що таке інтелектуальна сфера самовиховання?
20. Що ми розуміємо під морально-вольовою сферою самовиховання?

2. ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ І ПОЯСНЕННЯ ПОНЯТЬ:

1. Яку роль відіграє самовиховання у житті людини? Наведіть приклади з життя відомих людей.
2. Як пов'язані між собою процеси самопізнання, самоутримування, самопримушування?
3. Яку роль відіграє вихователь у процесі самовиховання особистості?
4. Яку роль відіграє колектив у процесі самовиховання особистості?

3. ПОМІРКУЙТЕ НАД ВІДПОВІДДЮ:

З якою метою можна запропонувати вихованцям такі вправи?

Вправа "Прогулянка". Ви вийшли з дому, повинні повернутися рівно через годину (похибка можлива у межах 1-2 хвилин).

Вправа "Зарядка". Дотримуватися тривалості ранкової фізичної зарядки спочатку з 10 хвилин, потім щотижня збільшувати на одну хвилину і досягти тривалості 17 хвилин. Виконуючи цю вправу, потрібно дотримуватися двох умов: а) починати по можливості в один і той же час; б) виконувати зарядку так, щоб почуватися втомленим. Вправа вважається засвоєною, якщо вона 3-4 тижні виконується без зривів.

Вправа "Будильник". Після дзвоника будильника порухувати до 35 і встати. Кожні два дні зменшувати рахунок на 10 і, зрештою, підніматися на рахунок "3". Вправа вважається виконаною, якщо 3 тижні виконується без зривів.

4. ВИКОНАЙТЕ ПИСЬМОВО:

1. Законспектувати Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія. - К.: Вища школа, 1995. - С. 94-101.
2. Накреслити схему "Складові процесу самовиховання".

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. - К.: ІЗМН МО України, 1998. - 208 с.
2. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія. - К.: Вища школа, 1995. - С. 94-101.
3. Гессен С. И. Основы педагогики. - М.: Школа-пресс, 1995.

4. Элканов С. Б. Основы профессионального воспитания будущего учителя. - М.: Просвещение, 1989.
5. Кон И. С. Открытие "Я". - М.: Педагогика, 1978.
6. Леонтьев А. А. Теория самовоспитания. - М.: Педагогика, 1979. Лвдинский Г. А. Трудная книга. - М.: Просвещение, 1964.
7. Медведєв В. С. Професійна деформація співробітників пенітенціарних установ. - К.: РВВ КІВС, 1996.
8. Основы педагогического мастерства. /Под ред. И. А. Зязюна. - М.: Просвещение, 1988. - С. 136-154.
9. Рувинский Л. И. Теория самовоспитания. - М.: Педагогика, 1973.
10. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М.О. Основы теорії виховання: Навч. посібник / За ред. В.М. Синьова. – К.: КІВС, 2000. – 140 с.
11. Супрун М.О. Основы професійного самовиховання майбутнього співробітника МВС України: Навч. посібник. – К.: КІВС, 1998. – 100 с.
12. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. // Вибр. твори. В 5-ій томах. - К.: Рад. школа, 1976. - Т. 2 - С. 149-418.

НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА КУРСАНТІВ - СКЛADOVA ЇХНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ УМІЛОСТІ (з досвіду роботи)

*"Служіння науці... це не що інше,
як служіння істині" М.
Пирогов*

Згідно результатів досліджень В. М. Синьова, Київський юридичний інститут МВС має значний досвід з організації науково-дослідної роботи слухачів та курсантів. Наш інститут був ініціатором упровадження в навчальний процес науково-дослідницької роботи (НДР) як самостійної навчальної дисципліни. Особливого поширення набула наукова робота на психологічному факультеті, і це цілком зрозуміло, оскільки майбутній психолог будь-якого профілю, а тим більше органів внутрішніх справ за своєю природою має бути дослідником. Організували наукову роботу курсантів-психологів викладачі профілюючих кафедр: юридичної психології та правової і соціальної педагогіки [6].

Кафедра правової і соціальної педагогіки на чолі із її тодішнім керівником доцентом Бецою О. В. неодноразово займала призові місця на внутрішньовузівських та міжвузівських конкурсах НДР слухачів. Дослідження академіка АПН України, заслуженого юриста України, професора Синьова В. М. та представників його наукової школи відомі далеко за межами нашої країни.

Накопичення досвіду організації наукових досліджень на психологічному факультеті наштовхнули на думку про необхідність створення курсантського наукового об'єднання "Психолог".

Центральним стрижнем такого об'єднання є єдина довготривала наукова програма, спрямована на розробку й впровадження в життя актуальних завдань психолого-педагогічної науки. Можна назвати такі основні наукові напрямки: "Теорія та практика позааудиторної роботи закладу освіти МВС України"; "Особливості надання соціально-педагогічної допомоги засудженим похилого віку в умовах пенітенціарної установи" (виконавець С. В. Кушнар'ов); "Педагогічні умови організації корекційно-виховного процесу з неповнолітніми засудженими - колишніми вихованцями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт в умовах ВК" (виконавець Є. В. Бархаленко); "Удосконалення процесу підготовки практичних психологів органів внутрішніх справ в закладах освіти МВС України" та ін.

Створення курсантського наукового об'єднання (КНО), на погляд М.О.Супруна, дає змогу:

1. Забезпечити кожного курсанта та слухача на весь період навчання індивідуальною темою для самостійного наукового пошуку як складовою колективної теми НДР.
2. Створити умови для виконання науково-дослідної роботи: від вибору теми дослідження до впровадження його результатів у практику, що, передусім, сприятиме розвитку культури наукового мислення.
3. Сформуванню в майбутніх офіцерів відповідальне ставлення до своїх професійних обов'язків [7].

Актуальність, наукова і практична значущість КНО "Психолог" визначається дослідженням нагальних теоретичних проблем педагогіки вищої школи, юридичної психології й педагогіки та впровадженням їх у безпосередню практику діяльності ОВС і закладів освіти МВС України,

Враховуючи все вищезазначене було скоординовано тематику наукових, робіт із МВС країни. Це значно узгодило наукову спрямованість роботи викладачів і гуртківців та практичну доцільність результатів досліджень для замовників - органів внутрішніх справ та пенітенціарної системи країни.

Певним нашим досягненням є те, що наукова робота курсантів під керівництвом таких досвідчених вчених, як професори О. П. Северов, В. С. Медведєв, С. І Яковенко доценти В. І. Кривуша, Д. О. Ніколенко та інші, сприяє розширенню їхнього наукового і загальнокультурного рівня, допомагає курсантам точніше усвідомити своє місце і роль у психологічній науці та практиці.

За умови творчої співпраці вчених та їх вихованців суттєво поліпшилося виконання наукових робіт навіть за такими формальними показниками, як написання наукових звітів, статей, участь у роботі науково-практичних конференцій.

Особливо важливо, на наш погляд, наголосити на необхідності "спроби пера" курсантами - написання статей наукового й методичного характеру, що, крім суто практичного значення, матиме ще й величезне психологічне значення - стимулюватиме молоду людину до творчості.

З цією метою ми досягли домовленості з рядом засобів масової інформації (газети "Іменем закон", "Закон і обов'язок", "Благодійна газета", журнали "Проблеми пенітенціарної теорії та практики", "Практична психологія та соціальна робота", "Для батьків" та ін.) про регулярне друкування матеріалів членів нашого наукового об'єднання курсантів та слухачів. Уже надруковані цікаві праці наших вихованців С. В.

Кушнар'ова, Т. Р. Курій В. В. Сулицького та ін., що мали значний позитивний резонанс у курсантському середовищі. Принагідно буде зазначити, що ці науковці вже самі з успіхом захистили кандидатські дисертації. Саме тому, окремим напрямком роботи нашого об'єднання є організація роботи курсантів по виконанню дипломних робіт, що згодом мають переростати в кандидатські дисертації з психології та педагогіки.

Науково-дослідна робота, що є одним із домінуючих напрямків усієї позааудиторної діяльності курсантів, має будуватися на самоврядувальних засадах, тому вона координується радою курсантського наукового об'єднання на чолі з представником випускного курсу. Такий підхід до організації цього виду діяльності курсантів сприяє насамперед розвитку ініціативи наукової молоді.

Суттєве значення для формування професійних рис майбутнього фахівця мають регулярні зустрічі з вченими і психологами-практиками. Наприклад, надзвичайно глибоке враження справила на курсантів зустріч з одним із патріархів вітчизняної психології професором Д. Ф. Ніколенком.

Ураховуючи те, що наш інститут ще досить молодий, то є певні проблеми зі створенням його навчальної бази. У цій ситуації лише велика зацікавленість курсантів у саморозвитку, їх бажання творити своє майбутнє вже сьогодні є рушійною силою вдосконалення процесу навчання. Слід зазначити, що при всій специфіці закладу освіти, а він є воєнізованим ВНЗ, НДР є заняттям тільки добровільним, елементи примусу щодо цього недопустимі. Більше того, науковий пошук підтримується всіма наявними силами. Наприклад, НДР курсантів психологічного факультету підтримується не тільки особовим складом кафедр, а й керівництвом факультету, яке завжди йде назустріч побажанням представників кафедр і потребам навчальної діяльності підлеглих - майбутніх спеціалістів. Така співпраця без сумніву є здобутком нашого вищого закладу освіти, однією з найважливіших основ розвитку НДР. Члени об'єднання виявили неабияку творчу ініціативу у створенні цілого ряду методичних кабінетів кафедр, у виготовленні пристроїв для проведення психологічних практикумів та для оформлення навчального робочого місця психолога ОВС.

Оскільки дослідницька робота курсантів моделює діяльність наукових співробітників науково-дослідних інститутів та лабораторій, то ті наші випускники, які пов'яжуть своє життя з наукою, вже в курсантські роки матимуть реальну можливість почати свій науковий шлях.

Історія психології нараховує близько 2500 років. За цей тривалий період ця наука поступово перетворилася з емпіричної науки на точну. До середини ХХ століття завдяки роботам І. П. Павлова та В. М. Бехтерева, та ін. Вона досягла зазначеного рівня, коли стала відповідати критеріям фундаментальних досліджень.

Керуючись цим підходом до вимог сучасної вузівської науки, зокрема аспекти підготовки фахівців високого гатунку, нами була розроблена ціла низка питань, що вивчалась курсантами та слухачами як в навчальний, так і позааудиторний час. Розглянемо окремі основні положення досліджень.

Науковим дослідженням називається цілеспрямоване вивчення об'єкт (предмета чи явища), в якому використовуються методи науки і яке, розкриваючи закономірності розвитку даного об'єкта, формує нові знання про нього, пояснює закони його функціонування, передбачає шляхи та форми використання наукових знань в інтересах суспільства.

Наукові дослідження в залежності від рівня проблем, які вирішуються за їхньою допомогою, прийнято класифікувати за чотирма типами; теоретичні (фундаментальні); пошукові (теоретико-прикладні); прикладні (теоретико-експериментальні) та експериментальні.

Згідно з результатами досліджень О. В. Клименюка, О. А. Калити, С. П. Бережної та інших вчених найбільш загальний алгоритм виконання етапів науково-дослідних робіт (усіх чотирьох типів) включає такі етапи:

- обґрунтування проблеми та теми дослідження;
- вибір об'єкта дослідження;
- визначення мети дослідження;
- огляд стану питання дослідження (аналіз відповідної психолого-педагогічної літератури та аналіз практики);
- визначення завдань дослідження;
- розробка гіпотези дослідження;
- розробка теоретичної основи та передумов дослідження;
- розробка програми та методики експериментального дослідження;
- проведення теоретичного та експериментального дослідження;
- опрацювання та аналіз результатів дослідження;
- практична апробація результатів дослідження та визначення їхньої ефективності;
- узагальнення результатів теоретичних та експериментальних досліджень і зіставлення їх з результатами практичних апробацій;
- формування висновків та передбачень (рекомендацій) щодо використання теоретичних та практичних результатів;
- складання та оформлення наукового звіту (дисертації, дипломної роботи, методичних матеріалів та публікацій);
- впровадження результатів дослідження в практику.

При розробленні науково-дослідних робіт різних типів у кожному конкретному випадку послідовність

проведення наукових досліджень включає лише ті етапи загального алгоритму, які є необхідними і достатніми для окремо взятого типу дослідження.

Оскільки наші педагогічні дослідження більше відносяться до прикладних науково-дослідних робіт, то послідовність етапів їх виконання може бути приблизно такою:

- обґрунтування теми, вибір об'єкта і постановка мети дослідження;
- огляд стану питання в загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі, вивчення практики і постановка завдань дослідження;
- розробка гіпотези і теоретичних передумов дослідження;
- розробка програми та методики дослідження;
- проведення експериментального дослідження;
- аналіз результатів дослідження;
- практична апробація результатів дослідження та оцінка їхньої ефективності;
- складання та оформлення наукового звіту чи дисертаційної (дипломної) роботи;
- впровадження результатів дослідження у практику.

Розглянемо більш детальні кожний із цих етапів прикладного, наукового психолого-педагогічного дослідження.

Перший етап передбачає обґрунтування теми, вибір об'єкта, предмета та постановку завдань дослідження. На наш погляд, особливо уважно треба поставитися саме до вибору теми дослідження. Правильність вибору теми багато в чому визначає її виконання та результат.

Тема наукового дослідження є складовою частиною певної проблеми, і саме тому вона повинна бути дослідженою, щоб вирішити питання цієї проблеми. Цим визначається необхідність ознайомлення з науковою проблемою, вирішення якої зумовлено потребами суспільства і досягти цього можна лише шляхом здійснення наукових досліджень.

Наукова проблема формується на основі аналізу суперечностей між розвитком науки і станом практики. Тобто потреба у дослідженні наукової проблеми виникає тоді, коли практика, застосовуючи відомі методи та засоби, наштовхується на певні перепони та, зрештою, на неможливість здійснення встановленої мети. Отже, наукова проблема виникає під час процесу пізнання там, де розвиток знань наштовхуються на незнане. Тому весь розвиток наукового пізнання доцільно трактувати як перехід від постановки проблем до їх вирішення і постановки нових.

Іншою і не менш важливою умовою вирішення наукової проблеми є необхідність постійного наукового пошуку та невпинної розробки нових теоретичних чи емпіричних засобів її вирішення. Тому правомірно стверджувати, що наукова проблема вирішується тільки шляхом проведення наукових досліджень. Отже, кожна наукова проблема зумовлює тематику конкретних наукових досліджень, які є її складовими частинами.

У контексті цього важливим є розуміння, що, перебуваючи на засадах актуального в ієрархії пріоритетних проблем, наукова проблема визначає в загальному вигляді цілі, об'єкти та кінцеві результати дослідження її окремих складових тем.

Наприклад, для олігофренопедагогіки (наука, яка займається навчанням і вихованням розумово відсталих дітей) найважливішою науковою проблемою є навчання, виховання та підготовка до самостійного життя і праці розумово відсталих школярів, в межі якої виникає потреба у вирішенні цілого ряду проблем. Так, у сімдесяті роки виникла потреба у вирішенні проблем диференційованого навчання як результат розкриття суперечностей між пізнавальними можливостями розумово відсталих дітей та педагогічними вимогами. Тому, як соціальне замовлення, група українських вчених-дефектологів (І. Г. Єременко, Л. С. Вавіна, Г. М. Мерсіянова) розпочала дослідження наукової проблеми: "Особливості корекційного навчання в допоміжній школі в умовах диференційованого навчання". Іншим переконливим прикладом може бути проблема правового навчання та виховання учнів допоміжної школи (В. М. Синьов, О. П. Сєверов, В. П. Пузанов, О. Д. Гришко), яку теж потрібно розглядати в межах вищезазначеної загальної проблеми.

Для правильного формулювання назви проблеми наукового дослідження конкретної наукової роботи перш за все необхідно чітко визначити її рівень (місце між науковими проблемами вищого і нижчого рангів) і встановити, чи не є вона вже вирішеною, отже і переконатися в її науковій новизні. Далі має проводитися ретельний системний аналіз запитів практики і потреб розвитку самої педагогічної науки, на основі чого встановлюється актуальність розробки наукової проблеми.

І, нарешті, опираючись на з'ясування типових протиріч між теорією і практикою, формується наукова проблема в конкретних темах (чи у темі) наукових досліджень.

При виборі теми дослідження потрібно враховувати необхідний мінімум умов, до яких належать: новизна і актуальність самої теми; значущість і ефективність її виконання; можливість здійснення у відповідний час; наявність відповідних умов та матеріальної бази для проведення дослідження; наявність компетентних та кваліфікованих виконавців.

На цьому етапі важливо сформулювати саму назву теми і мету, оскільки від цього залежатиме вся подальша робота. Неконкретність у формулюванні може спричинити до численних непорозумінь та серйозних недоліків у науковій роботі.

Визначення теми, об'єкта і мети дослідження становлять єдиний, нерозривний процес. Тому, правила та порядок формулювання теми і мети наукового дослідження доцільно розглядати спільно. Формулювання теми та мети має два спільних структурних елементи: об'єкт дослідження та кінцевий результат. Мета має ще і третій

елемент - шлях досягнення кінцевого результату, якого немає у формулюванні теми.

Розкриваємо зміст цих елементів.

Об'єкт дослідження - це частина об'єктивної реальності, яка на зазначеному етапі стає предметом практичної і теоретичної діяльності дослідження. Для образного порівняння об'єкт дослідження можна умовно назвати полем, же обробляється дослідником.

Предмет дослідження - це елемент об'єкта, який досліджується з певною метою в конкретних умовах.

Кінцевий результат відображає позитивний ефект, на який розраховує дослідник після завершення наукової роботи. Кінцевий результат формулюється у два етапи: перший - у вигляді громадської корисності, другий - у вигляді конкретної корисності від вивчення предмета дослідження.

Шлях досягнення кінцевого результату складається з гіпотетичної (передбачуваної) вказівки на очікувану конкретну користь, яку можна віднести до основного предмета дослідження. Отже, для формулювання назви наукового дослідження необхідно чітко враховувати кінцевий результат (конкретну користь) і об'єкт дослідження.

Крім того, необхідно враховувати методологічні вимоги до назви теми: вона повинна відтворювати зміст її основної проблеми, мати вказівки на кінцевий результат і об'єкт дослідження.

Як приклад наведемо назви тем прикладних досліджень (дипломні роботи та кандидатські дисертації): "Обґрунтування процесу правового виховання учнів допоміжної школи", "Інтенсифікація процесу самоврядування в установах відбування покарань для неповнолітніх" та ін.

Теми теоретичних досліджень можуть починатися словами "Основи...", "Теоретичні передумови..." тощо. Наприклад, "Основи виховної системи школи як об'єкт педагогічного управління", "Основні категорії теорії виховання та їхні функції у розвитку педагогічної науки" тощо.

Згідно з вимогами ВАК України не можна використовувати в назвах прикладних робіт (кандидатських дисертацій і дипломних робіт) слова "дослідження", "формування", "до питання", "деякі аспекти", а в теоретичних (докторських дисертаціях) - "наукові", "теоретичні", "теоретико-експериментальні".

Мета наукового дослідження - центральний елемент структури і найважливіший методологічний інструмент дослідження. Цим пояснюється особлива увага до процесу її постановки і жорстка рівнозначність вимог.

Мета виступає у формі ідеального передбачення результату дослідження і є основою здійснення всіх етапів наукової роботи. Тому для правильної постановки мети необхідно чітко визначитися та усвідомити:

- сутність проблеми, що вивчається, та її основні протиріччя, а також основні проблемні питання майбутнього дослідження, які підлягають розв'язанню шляхом експериментального дослідження;
- існуючі теоретичні знання, які можуть бути використані для забезпечення (функціонування об'єкта, який вивчається);
- основні шляхи та обсяги необхідної розробки об'єкта дослідження;
- існуючі в науці методи та засоби для обґрунтування об'єкта.

У назві дослідження "Удосконалення госпрозрахункової діяльності важковиховуваних підлітків як засіб профілактики правопорушень", автором визначена мета: розробка способів та методів виховання підлітків у процесі госпрозрахункової діяльності, як засіб профілактики відхилень у їхній поведінці.

На наш погляд, користуючись вщенаведеною формулою для визначення мети (кінцевий результат - об'єкт дослідження - шлях досягнення кінцевого результату), доцільніше було б сформулювати мету дослідження в такій редакції: "Удосконалення процесу виховання підлітків в умовах профілактики правопорушень шляхом розвитку їхньої госпрозрахункової діяльності". (Зразки ключових слів подані в додатку 3).

Після формулювання теми та мети дослідження необхідно перейти до конкретизації змісту і стану розвитку об'єкта, а також визначення завдань дослідження.

У процесі роботи з літературними джерелами, з теми дослідження, накопичуються матеріали, що, як правило, містять питання, розробка яких у літературі вже отримала визнання широкою науковою громадськістю, які недостатньо розроблені, дискусійні; які з'явилися лише в плані постановки чи впливають з висновків проведених досліджень і ще не розроблені.

Розгляд матеріалів під таким кутом зору дозволяє визначити можливе коло питань, які необхідно охопити при розробці конкретної теми. Тут варто відзначити, що в результаті більш ретельного ознайомлення зі станом дослідження можуть бути внесені корективи до формулювання його теми.

При вивченні літературних джерел повинні бути виявлені такі питання:

- головна ідея автора, його позиція в питаннях, які становлять для нас науковий інтерес;
- що особливо вдалося автору при вирішенні питань дослідження;
- в чому автор полемізує з іншими дослідниками;
- які ідеї, висновки, рекомендації викликають сумніви і чому;
- які основні питання проблеми не знайшли відображення в його роботі;
- які, з урахуванням вищезазначеного, постають завдання щодо подальшого вивчення даної проблеми.

При аналізі практики необхідно виявити:

- успіхи, яких досягають фахівці - практики при вирішенні даного питання;
- складнощі, що виникали при її впровадженні;
- типові недоліки в роботі практиків;

- основні причини виникнення ускладнень і недоліків;
- успіхи в роботі практиків, що досягнуті завдяки раціональним затратам часу чи пов'язані з перевантаженням їх роботою в якомусь одному напрямку за рахунок інших напрямків діяльності.

При огляді теоретичних та експериментальних досліджень з проблеми повинні висвітлюватися лише ті питання, які стосуються теми дослідження. Ширина охоплення зумовлюється станом питання, а глибина - метою дослідження.

Наприклад, огляд стану питання з теми "Підвищення ефективності правового виховання учнів спеціальної школи може мати таку структуру (план огляду):

1. Аналіз структури та змісту правового виховання школярів.
2. Аналіз умов правового виховання.
3. Огляд теоретичних та експериментальних досліджень правового виховання школярів.
4. Огляд передового досвіду реалізації правового виховання школярів.
5. Аналіз прогресивних тенденцій у питаннях правового виховання учнів спеціальної школи.

Потрібно відзначити, що цей алгоритм відповідає вимогам будь-якої аналогічної роботи при умові зміни в ньому об'єкта дослідження. Перелік питань, які розглядаються в ньому, структурується за принципом від загального до конкретного.

Висновки з огляду стану розробки питання, яке досліджується, в теорії і на практиці відображають стан і ступінь вивченості теми дослідження. Частина висновків, як правило, показує, що в результаті аналізу існуючих досліджень встановлені загальні чи конкретні залежності, знання яких необхідно для досягнення поставленої в роботі мети. Ця частина висновків має позитивну полярність. Друга частина висновків має негативну полярність - вона вказує на відсутність чи на недостатню розробленість таких досліджень. Ця частина висновків і є основою для визначення завдань дослідження.

До них, на думку дослідника О. В. Клименюка, необхідно поставити ряд вимог:

- завданнями дослідження називаються питання, отримання відповідей на які необхідно для досягнення мети дослідження;
- послідовність викладу завдань дослідження повинна чітко відповідати його темі, меті, об'єкту та предмету досліджень;
- сукупність поставлених у дослідженні завдань повинна бути мінімальною за ознакою їхньої необхідності для досягнення мети дослідження.

Як правило, виділяють не більше трьох чи чотирьох завдань. Вони формулюються в загальному вигляді, а конкретизація їх здійснюється в переліку конкретних питань вже в самій методиці дослідження.

Перше завдання найчастіше пов'язане з виявленням сутності, природи, структури, законів функціонування і розвитку предмету дослідження.

Друге завдання спрямовує на розкриття загальних способів, перетворення об'єкта та перебудову його моделі.

Третє завдання націлює на створення і розробку конкретних методик психолого-педагогічних дій та практичних рекомендацій.

Вирішення поставлених завдань неможливе без наукового припущення - гіпотези, яка висувається дослідником з метою пояснення існуючого явища, його сутності, передбачення результатів експерименту тощо.

На думку цілого ряду дослідників (С. У. Гончаренко, І. Г. Єременко, О. В. Клименюк та ін.), для правильної побудови гіпотези необхідно:

- чітко визначитися в уявленні про явище, яке вивчається, як про об'єкт дослідження;
- осмислити його структуру, функції, зв'язки; доповнити відсутні елементи і зв'язки відповідними припущеннями про їхнє призначення та функціонування;
- критично проаналізувати взаємодії окремих елементів в межах і об'єкта і синтезувати одержані окремі знання в гіпотезу;
- зрозуміло і лаконічно обґрунтувати основні моменти теоретичної та емпіричної перевірки гіпотези в цілому та окремих передбачень і припущень.

Важливо знати, що є три види гіпотез: індуктивні - побудовані за принципом від окремого до загального; дедуктивні - побудовані за принципом від загального до окремого; комплексні (індуктивно- дедуктивні).

При розробці гіпотези дослідження особлива роль належить гіпотетичному методу дослідження, який є основним теоретичним методом прикладних наук. Суть його полягає в тому, що на основі дедукції із загальних гіпотез і передбачень впливають висновки більш конкретного характеру. Гіпотетичний метод не є методом висунення нових гіпотез. Він виступає засобом перевірки наслідків, які з них впливають. Цей метод широко використовується на всіх етапах проведення наукової роботи.

Як на констатуючому, так і на формуючому етапах дослідження використовується цілий ряд методів, які є засобом досягнення мети. Загальні (філософські) методи визначають сутність та логіку дослідження об'єктів (духовних та матеріальних). Загальнонаукові методи доказують діалектичну об'єктивність основних законів розвитку та функціонування об'єктів дослідження. Ці методи широко та ефективно використовуються в більшості наук. До них належать аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, аналогія, моделювання, формалізація, узагальнення, спостереження, порівняння, рахунок, експеримент та ін. Вони використовуються

як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях дослідження. До конкретно-наукових методів належать спостереження, вивчення документальних першоджерел, опитування, педагогічний експеримент, психологічний експеримент, експертні методи.

Формуючий етап наукової роботи

Перш за все, зазначимо, що цій проблемі присвячено цілий ряд досліджень і всі вони становлять значний інтерес. Але узагальнено, на наш погляд, вони подані в роботі А. В. Клименюка, О. А. Калити, Е. П. Бережної "Методология и методика педагогического исследования. Постановка цели и задач исследования". Оскільки ця робота стала бібліографічною рідкістю, ми наведемо з неї у скороченому вигляді приклад складання методики педагогічного дослідження.

Методика повинна передбачати характеристику об'єкта і предмета дослідження, повідомлення про кількість дослідів і умови їх проведення, апаратуру та інструменти, дані про способи вимірювання експериментальних величин, порядок проведення дослідів та запису результатів, способи оформлення експериментальних даних.

Загальний вигляд методики експериментального (прикладного) дослідження:

Мета проведення експерименту.

Характеристика об'єкта дослідження:

- стисле описання об'єкта та предмета дослідження, їхні основні логічні зв'язки;
- необхідні умови, які визначають межі, параметри об'єкта;
- діапазон варіювання незалежних перемінних характеристик у дослідях;
- обмежувальні вимоги та критерії оцінки результатів окремих дослідів.

Місце та умови проведення дослідів.

і Методи вимірювання (оцінки) певних величин та обґрунтування можливості їхнього точного вимірювання.

Порядок проведення дослідів: запис первинних даних про результати вимірювань чи спостережень (журнал, таблиця, діаграма, анкета і т. п.).

Метод та порядок обробки отриманих результатів (таблиці, графіки, діаграми та ін.).

Найбільш поширений метод педагогічного експерименту, що дозволяє активно впливати на педагогічне явище, чи об'єкт визначається спеціальними умовами, які, у свою чергу, зумовлюються метою та завданнями дослідження. Цей метод має комплексний характер, він передбачає спільне використання цілого ряду методів: спостережень, бесід, інтерв'ю, анкетування, створення спеціальних педагогічних ситуацій тощо. Проведення експериментального дослідження.

Цей етап відбувається у суворій відповідності з програмою та методикою експериментального дослідження в межах установлених термінів.

Завдання дослідження на цьому етапі - проводити чітку фіксацію всіх результатів.

Обробка та аналіз результатів.

На цьому необхідно зосереджувати увагу на суттєвих результатах (з точки зору поставленої мети і завдань дослідження).

Практична апробація результатів дослідження.

На даному етапі робота повинна проводитися в спеціальних школах, установах виконання покарань при активному залученні до неї цілої групи психологів і педагогів-практиків. Дослідник повинен врахувати всі побажання практиків і внести зміни до експериментальної частини дослідницької роботи.

Складання наукового звіту.

Це можуть бути дисертація, монографія, дипломна робота тощо. Як правило, дипломні роботи слухачів складаються із вступу, двох розділів (констатуючого та експериментального), загальних висновків, списку літератури та додатків.

Впровадження у практику результатів дослідження.

Робота на цьому етапі здійснюється у відповідності до порядку, установленому у тій чи іншій галузі науки.

У багатьох гуманітарних вузах вже є зрушення щодо використання в навчальному процесі знань з методики проведення психолого-педагогічних досліджень. Вивчення цього досвіду показує, що така практика безумовно сприяє оволодінню методологією та методикою наукових досліджень, звичайно, при умові, якщо теоретичні заняття доповнюватимуться повсякденною педагогічною практикою.

Виходячи з цього, ми вважаємо, що в системі підготовки не тільки майбутніх практичних психологів ОВС, а й юристів повинен бути спеціальний курс: "Методология та методика проведення наукового психолого-педагогічного (юридичного) дослідження". Цей курс повинен завершувати психолого-педагогічну освіту слухачів психологічного та юридичного факультетів та навчати їх самостійно досліджувати педагогічні явища і процеси, формувати культуру їхнього наукового мислення, розкривати реальні зв'язки та відаосини між засвоєнням знань та розумовим розвитком людини, діагностувати та прогнозувати розвиток морального обліку особистості засудженого, його пізнавальних та професійних інтересів, нахилів та здібностей, визначати шляхи та методи організації психологічної служби в установах виконання покарань.

На завершення знову звертаємося до думок Є. В. Вагнера та його колег про наукову роботу майбутнього спеціаліста з вищою освітою.

Майбутній спеціаліст будь-якого профілю, розпочинаючи дослідницьку роботу, ніколи не повинен забувати, що навіть найскромніша наукова доповідь, реферат чи стаття можуть мати яку-небудь об'єктивну цінність та представляти інтерес тільки за таких умов:

- якщо тема не нав'язана автору, а щиро його цікавить, відповідає внутрішнім інтересам, тобто пов'язана

виключно із бажанням щось вивчити, пояснити;

- коли розробка теми базується на власних, хай навіть не численних, але добре документованих, спостереженнях, дослідах, дослідженнях. Про це добре писав Рене Перині: "Робота на чужому матеріалі нічого не варта. Вона дозволяє проводити статистику, і то ще цінність її відносна. Така праця мало надихає".

- якщо висновки не є повторенням загальновідомих істин, а містять хоча б маленьку частку чогось нового, оригінального;

- коли все викладено чітко, дохідливо.

На завершення викладу питання зазначимо, що для молодого науковця великою небезпекою є його наукова гордіня. Через відсутність критичного, об'єктивного погляду на своє наукове обличчя, що є одною із перших ознак професійної деформації. Навіть науковці із значними науковими ступенями та званнями, якщо перестають працювати над собою, перетворюються на пустоцвіт - чиновників від науки. Велика істина в тому, що наука - величезна та виснажлива праця.

ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

ПОСЛІДОВНІСТЬ ЕТАПІВ ФОРМУВАННЯ ПОШУКОВОГО (ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНОГО) ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Обґрунтування теми, вибір об'єкта і постановка мети дослідження.
2. Огляд стану дослідження і постановка нових завдань.
3. Розробка гіпотези і проведення теоретичного пошуку.
4. Розробка програми та методики пошукового експериментального дослідження.
5. Проведення експериментального пошуку.
6. Обробка та аналіз результатів експериментального дослідження.
7. Узагальнення результатів теоретичного та експериментального дослідження.
8. Формування висновків та пропозицій щодо подальших досліджень.
9. Складання та оформлення наукового звіту (дипломна робота, дисертація).

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ТА ПОСЛІДОВНІСТЬ ФОРМУВАННЯ НАЗВИ ВІДПОВІДНО ДО МЕТИ ПРИКЛАДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Схема формування назви

**КІНЦЕВИЙ
РЕЗУЛЬТАТ
(КОНКРЕТНА
КОРИСТЬ)**

**ОБ'ЄКТ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Схема постановки мети

**КІНЦЕВИЙ
РЕЗУЛЬТАТ
(КОНКРЕТНА
КОРИСТЬ)**

**ОБ'ЄКТ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ШЛЯХИ
ДОСЯГНЕННЯ
КІНЦЕВОГО
РЕЗУЛЬТАТУ**

ЗРАЗКИ МАТРИЦЬ КЛЮЧОВИХ СЛІВ І СМИСЛОВИХ БЛОКІВ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ

МЕТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

КІНЦЕВИМ РЕЗУЛЬТАТ ДОСЛІДЖЕННЯ	КОНКРЕТНА КОРИСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ Удосконалення Розробка Обґрунтування Підвищення ефективності Активізація Стимулювання Підвищення рівня ГРОМАДСЬКА КОРИСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ Підвищення якості навчання (виховання) Скорочення матеріальних витрат Створення психологічного комфорту
ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ	Процес правового виховання Процес навчання (право, юридична психологія, спеціальна педагогіка та ін.) Процес формування наукового світогляду слухачів Процес впровадження передового досвіду психологів-практиків Процес управління навчально-виховною роботою
ШЛЯХИ ДОСЯГНЕННЯ КІНЦЕВОГО РЕЗУЛЬТАТУ	Визначення раціональних прийомів (форм, методів, способів) Визначення найбільш ефективних форм Узагальнення передового досвіду Створення наукових передумов Розробка методики Виявлення сутності понять Обґрунтування організаційних форм Розробка моделей навчання Аналіз зарубіжного досвіду Обґрунтування педагогічних умов

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

1. Характеристика методологічних принципів та методів наукового дослідження.
2. Обґрунтування проблеми, вибір теми, об'єкта, предмета дослідження, постановка мети.
3. Констатуючий та формуючий етапи дослідження.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Академік С. У. Гончаренко про методологію психолого-педагогічних досліджень.
2. Сучасний етап розвитку наукових психолого-педагогічних досліджень в АПН України та за кордоном.
Завдання з позааудиторної роботи
2. Проведення під керівництвом науковців АПН України наукового семінару "Роль наукової методології в загальному становленні психолога-практика".
3. Робота в ЦНБ НАН України ім. В. І. Вернадського (самостійно).

ЛІТЕРАТУРА

1. Абашкіна Н. В., Бережна Н. П., Дорошевич В. О. Нові підходи до розробки сучасних педагогічних досліджень //Рідна школа. 1994. №№ 3-4.
2. Вавіна Л. С., Супрун М. О. Методика організації та проведення наукового психолого-педагогічного дослідження. - К.: РВВ КІВС, 1996.
3. Вагнер Е. А., Росновский А. А., Ягутов П. Д. О самовоспитании врача. -М.: Медицина, 1971.
4. Гончаренко С. У. Методологічна характеристика педагогічних досліджень //Психолого-педагогічні новини. 1994. №№ 1-4.
5. Гончаренко С.У. Методологічні характеристики педагогічних досліджень // Вісник АПН України. 1993.
6. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М.О. Основи теорії виховання: Навч. посібник / За ред. В.М. Синьова. – К.: КІВС, 2000. – 140 с.
7. Супрун М.О. Основи професійного самовиховання майбутнього співробітника МВС України: Навч. посібник. – К.: КІВС, 1998. – 100 с.

ШЕФСЬКА РОБОТА КУРСАНТІВ-ПРАВООХОРОНЦІВ У КОНТЕКСТІ ЇХНЬОГО ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

У руслі загальнодержавної проблеми демократизації системи органів внутрішніх справ виникла нагальна потреба в її якісно новому забезпеченні. Особлива роль при цьому повинна відводитись підготовці практичних психологів для органів внутрішніх справ. Формування особистості психолога - процес складний і довготривалий. Він вимагає створення чіткої системи безперервної освіти психологічних кадрів, що складається із трьох основних етапів: довузівського, вузівського та післявузівського. Оскільки підготовка психологів для системи органів внутрішніх справ справа принципово нова, то ще досить рано говорити про організацію довузівської та післявузівської підготовки фахівців, зазначимо тільки те, що на наш погляд, підбір абітурієнтів в першу чергу необхідно здійснювати із числа практичних працівників, які виявили схильність до роботи працівників ОВС.

Серед великого блоку психолого-педагогічних дисциплін психологічного факультету Київського юридичного інституту МВС одне з чільних місць займають педагогіка, вікова та педагогічна психологія. На думку основоположників факультету академіка АПН України В. М. Синьова і професора О. П. Северова, такий підхід до цих курсів обумовлений необхідністю озброїти курсантів знаннями про динаміку розвитку психіки людини з раннього дитинства до глибокої старості, бо, на жаль, палітра громадян, що входять у сферу професійних інтересів працівників ОВС представлена практично всіма віковими групами. Окрім того, педагогічна психологія поряд із педагогікою повинна сформувати психолого-педагогічне мислення психолога, під яким ми розуміємо особливості професійного мислення, що обумовлені характером його педагогічної діяльності. Дійсно, курсант повинен чітко усвідомити, що не можна "безпосередньо" розвивати людину. Її розвиток є не що інше, як особлива лінія виникнення нових якостей, нових здібностей. Психолог повинен знати, які саме новоутворення бажані (це - завдання формування) і в яких діяльностях ці новоутворення виникають закономірно (це - засоби формування).

Приступаючи до вивчення вищевказаних навчальних дисциплін, ми, в першу чергу, ставили перед собою завдання сформувати культуру наукового мислення. З цією метою ми, разом із завідуючою лабораторією тифлопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки АПН України Л. С. Вавіною, розробили цикл лекційних та практичних занять із теми: "Організація та методика проведення наукового психолого-педагогічного дослідження".

Дефектологічний, а згодом і інші аспекти підготовки фахівця-психолога наштовхнули нас на думку розглянути організаційно-дидактичні проблеми вдосконалення позааудиторної роботи. Дослідження Є. Г. Костяшкіна стверджують, що позааудиторну дидактичну роботу необхідно розглядати в двох площинах: посилення взаємозв'язку навчальної та позааудиторної програмно-освітньої роботи і систематизації позааудиторної, позапрограмної освітньої роботи.

У межах реалізації взаємозв'язку навчальної та позааудиторної програмно-освітньої роботи ми дотримувались таких її видів: додаткові, але тісно пов'язані з навчальною програмою заняття; програмні екскурсії; система позааудиторних форм перевірки знань та консультаційна робота; додаткові заняття з невстигаючими; самопідготовка. Систематизація позааудиторної позапрограмної освітньої роботи здійснювалась нами, в першу чергу, через організацію роботи різноманітних гуртків слухачів факультету. Наведемо окремі приклади цих видів робіт. Оскільки в нашому колективі сформувалася ціла група вчених-дефектологів (В. М. Синьов, О. П. Северов, Д. О. Ніколенко), то звичайно, що ми розпочали свою позааудиторну роботу при їх допомозі із установ для дітей з особливими потребами. Так, у нас склались давні творчі зв'язки з педагогічним колективом Дарницького дитячого будинку-інтернату, а також із допоміжною школою-інтернат

№ 10 м. Києва. Курсанти мали змогу протягом навчання зустрічатись із педагогами і вихованцями цих закладів, провести серію суботників із благоустрою території установи, організувати спільно із дітьми концерт до свята Великодня та провести цілу низку інших заходів, що мали значний виховний ефект як для учнів так і для курсантів. Наприклад, проведення курсантами третього курсу місячника правових знань в школі-інтернат № 10 запам'яталося всьому колективу школи насамперед тим, що майбутні психологи прагнули досить доступно розповісти дітям з особливостями розумового розвитку про головні ознаки правоохоронної системи держави. Неформальне спілкування з дітьми цієї та ряду інших спеціальних шкіл сприяє виробленню у майбутніх психологів погляду на себе "з боку", що є однією із умов виваженого ставлення до свого професійного майбутнього. Окрім того, колектив психологічного факультету спільно із офіцерами факультету внутрішніх військ організували для зазначеної школи підписку цілої низки періодичних видань: "Іменем закону", "Міліція України", "Кримінальна хроніка" та інші. На думку педагогів школи, цей захід сприяв суттєвій активізації правового виховання серед учнівського колективу.

Як зазначає М. О. Супрун, в Дарницькому районі працює школа "Життя" для аутичних дітей - єдиний заклад даного типу в СНД, організований мамою хворої дитини, педагогом В. М. Щибрик, ми зразу ж встановили з цим колективом шефські зв'язки. З великим інтересом курсанти факультету зустрічали в себе

директора школи "Життя" М. В. Щибрик, наукових співробітників інституту спеціальної педагогіки АПН України, які розповіли про роботу свого навчального закладу, прокоментували ряд відеофільмів, присвячених проблемам аутизму в Англії (з досвідом дефектологів цієї країни вони знайомились безпосередньо під час наукового відрядження до неї), висвітлили теоретичні проблеми цього психологічного явища, яке практично ще не досліджено. Особливо сильне враження справила на курсантів зустріч із науковим співробітником лабораторії іфлпедагоііки інституту спеціальної педагогіки АПН України А. Ю. Максименком, який, втративши в ранньому віці зір, здобув вузівський фах психолога і вже ось двадцять років плідно працює в тифлопедагогіці [4].

Оскільки навчальні заклади МВС України є закритими, то ми ставили перед собою завдання виробити у курсантів наукові підходи до організації їх самопідготовки.

Спираючись на практичний досвід наших колег І. Д. Зверєвої та Л. Г. Коваль, ми склали алгоритми з конкретних тем або по всьому курсу, виконання яких пов'язане з вивченням додаткової літератури, з критичним аналізом періодики, роботу з конспектом лекцій. Виділені блоки концентрують провідні педагогічні ідеї, поняття, положення, процес розвитку психолого-педагогічної науки, методика наукового дослідження, зміст яких повинен бути самостійно засвоєний майбутніми нашими колегами в різноманітних формах активного навчання.

Результатом ефективної діяльності курсантів в науковому об'єднанні стало те, що випускник психологічного факультету С. В. Кушнар'ов захистив кандидатську дисертацію із соціальної педагогіки, інший випускник - Р. В. Суханов плідно розробляє питання корекційної педагогіки та психології в межах свого дисертаційного дослідження.

Планом діяльності наукового колективу курсантів передбачається розробка цілого ряду питань, пов'язаних із психолого-педагогічними аспектами діяльності дитячих приймальників-розподільників ОВС, пенітенціарних установ, досвід роботи яких зараз нами інтенсивно вивчається.

У контексті нашого дослідження, нам здається буде доречним привести висловлювання із роботи наших колег з АПН України В. М. Володька і М. М. Солдатенка, яка мала широкий резонанс серед педагогів нашого закладу. Завдання вищої школи "... не вчити студента, а навчати його вчитись, враховуючи особистість, індивідуальність. Викладач повинен не радити, що, як і коли робити, а показати альтернативу вибору, як її знайти, навчити самому процесу пошуку. Студент, в свою чергу, спираючись на знання та особистий досвід, вибирає і планує свої дії у навчанні. А це докорінно змінює самі стосунки "студент-викладач", їхні завдання та функції" [3, с. 94].

На наш погляд, формування професійної готовності майбутнього офіцера буде ще вищою, коли ще на етапі навчання в школі він буде мати змогу отримати про свою професію певні уявлення. На підтвердження цього свідчить досвід роботи нашого ВНЗ у питаннях налагодження роботи класів з правоохоронною спрямованістю при масових загальноосвітніх школах. Наприклад, на базі середньої школи № 305 та ряду інших шкіл було відкрито зазначені класи. До викладання в них залучалися провідні фахівці тодішнього КІВС, а також практичні працівники ОВС.

Головною формою викладання матеріалу у цих класах була бесіда, оскільки вузівські варіанти навчального процесу (лекція, семінар, практичне заняття та ін.) у цьому випадку недоцільні.

Враховуючи вікові особливості учнів, педагоги перш за все ставили перед собою мету викликати у молоді інтерес та повагу до діяльності правоохоронних органів.

Основними завдання класів з правоохоронною спрямованістю були визначені: розвиток інтересу до правоохоронної діяльності; надання допомоги вихованцеві у вивченні та оцінці власних біопсихічних властивостей та моральних якостей з точки зору вимог майбутньої професії; формування відповідних комунікативних, організаторських, дидактичних та ін. якостей, необхідних працівникові правоохоронних органів; формування уміння орієнтуватися у різноманітних навчальних психолого-педагогічних ситуаціях і знаходити альтернативні шляхи їх вирішення; зміцнення мотивації в необхідності вибору активного суспільного життя, подолання стереотипів поведінки, потяг до нового; залучення до початкової пропагандистської та педагогічної роботи за місцем навчання та проживання учнів тощо [2].

Для реалізації цих завдань педагогами Інституту було розроблено психолого-педагогічну програму "Професійна орієнтація учнів класів з правоохоронною спрямованістю". До неї були включені такі основні навчальні дисципліни: "Основи загальної психології та педагогіки", "Основи юридичної психології", "Логіка" та ціла низка юридичних предметів.

Оптимальним, на наш погляд, варіантом організації навчання майбутніх правоохоронців (чи, навіть¹ просто правослухняних громадян України) має бути порядок із бесідою дискусія. Аналізуючи перші кроки роботи таких класів, ми дійшли до висновку, що саме вміла, з педагогічної точки зору дискусія сприяє розвитку інтересу до знань, відточенню логіки і доказовості суджень, що становлять першооснову професійного становлення майбутнього юриста чи психолога системи ОВС.

На думку В. М. Синьова, педагоги Інституту мають позитивний досвід із проведення занять із учнями цих класів у формі навчальних екскурсій до закладів освіти МВС України [5].

З метою налагодження тісної співпраці із курсантами, ми практикували залучення учнів до проведення спільних заходів, як в інституті так і у підшефних школах для дітей з особливими потребами. Подібна практика організації занять із майбутніми курсантами та студентами сприяє, на нашу думку, утвердженню доброзичливої атмосфери як у шкільних колективах так і серед абітурієнтів. Розширення кола уявлень про

людей з особливими потребами у психічному та фізичному розвитку дає можливість майбутньому фахівцеві-людині ознайомити критично оцінити власний внутрішній потенціал, з точки зору готовності служити у ОВС.

М. О. Супрун зазначає, що досвід Інституту із організації творчих та науково-практичних контактів із різноманітними спеціальними закладами освіти був широко висвітлений у цілій низці публікацій викладачів та курсантів факультету у таких виданнях як: "Іменем закону", "Закон та обов'язок", "Дефектологія", "Проблеми освіти", "Нові технології навчання", "Соціальна політика та соціальна робота", "Світло" та ін. [6].

Враховуючи те, що майбутня професійна діяльність психологів ОВС характеризується значним рівнем відповідальності та небезпеки, колектив психологічного факультету КЮІ МВС України вже протягом десяти років прагне всіляко залучати своїх вихованців до різноманітних видів діяльності у спеціалізованих закладах освіти для дітей з особливими потребами. Подібна практика, як свідчить досвід, має вагомий теоретико-практичний потенціал, оскільки сприяє формуванню знань про природу того чи іншого явища, а також вдосконалює гуманістичну основу людської особистості майбутнього офіцера-правоохоронця.

Література

1. Абрамян В. Ц. Театральна педагогіка. - К.: Лібра, 1996.
2. Андрієнко В. І., Лукашенко А. А., Легенький М. І. Проблеми орієнтації шкільної молоді на оволодіння правоохоронними професіями. Матеріали науково-практичної конференції: "Практична психологія в ОВС". - К.: КІВС, 1995. - С. 16-19.
3. Володько В. М., Солдатенко М. М. Індивідуалізація навчання студентів // Педагогіка і психологія. 1994. - № 3. - С. 94-98.
4. Кобильченко В. В., Супрун М. О. Милосердя... // Світло, 1997. - № 3. - С. 49-50.
5. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М.О. Основи теорії виховання: Навч. посібник / За ред. В.М. Синьова. – К.: КІВС, 2000. – 140 с.
6. Супрун М.О. Основи професійного самовиховання майбутнього співробітника МВС України: Навч. посібник. – К.: КІВС, 1998. – 100 с.

**Сергій Михайлович
Легуша
Микола Олексійович
Супрун**

**ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ МВС УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ**

**Редактор Проценко Г. П.
Коректор Дідух О. П.**

Здано до набору 20.10.2005. Підписано до друку 30.10.2005. Папір друк № 1. Друк офсетний. Формат 60 x 84
1/16 Обл. вид. арк. 6 Тираж 50 прим.